٤٤٥

DATE LABEL

Call No.... .....

Date.....................

Account No..........

J. & K. UNIVERSITY LIBRARY

This book should be returned on or before the last stamped above. An overdue charges of 6 nP. will be levied for each day. The book is kept beyond that day.

TEXT BOOK

Travelogue

668
1998

۷۸۶

سیاحتنامہ ابراہیم بیگ

حصہ دوم

بہ تصحیح

آغا محمد باقر صاحب ایم اے، ایم او ایل، بی ٹی

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب

پبلشر

اندرون لوہاری دروازہ لاہور

در مطبع علمی پرنٹنگ پریس لاہور باہتمام ایم فیروز الدین پرنٹر طبع شد

قیمت ۸؍ ۱۹۴۳ء

JAMMU & KASHMIR UNIVERSITY
LIBRARY
No. 1998
Date 17.1.51
SRINAGAR

بسم اللہ الرحمن الرحیم

دیباچہ جلد دوم

سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ

ALLAMA IQBAL LIBRARY
1998

بنام ایزد بخشندۂ مہربان

حمد و سپاس فزون از وہم و قیاس مالک الملکی راسیاست کہ بندگان خود را بفرمان واجب الاذعان (یامرکم بالعدل والاحسان) امر بعدالت و نیکوئی فرمودہ، و بمفاد (نہی عن الفحشاء والمنکر) از بے اعتدالی منع نمودہ۔ پس روندگان صراط مستقیم را سزا است کہ پیوستہ در تزکیۂ اخلاق کوشیدہ از تکبر و نیت اجتناب نمایند۔

اما بعد۔ قارئین محترم سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ در انتظار سر انجام کار او ماندہ، و محبان مملکت جہت آگاہی از حال آں جوان غیور عاشق وطن از ہر طرف نامہ ہا نوشتہ، و پیام ہا فرستادہ۔ و پرسشہا کردند۔ کہ پس از افتادن پردہ۔ و خاموشیٔ آتش۔ آں دل سوختہ، آوارۂ وطن را۔ کہ از الطاف بیرون کشیدند۔ آیا در آں حالت وفات نمود؟ یا بیمار شدہ؟ یا صحت یافت؟ بالاخرہ بدامن مادر مہربان رسید یا نہ؟

یا اینکہ سر انجام کار آں جوان غیر تمند را (یوسف) عمو ضبط کردہ بود۔ تا بر ہمگان ہویدا آید کہ نتیجۂ تعصب چہ ثمر بخشد۔ و تا روز وفات بچہ بلیہ مبتلا گشت۔ و لے بملاحظاتے چند از طبع و نشر حالات آں جوانمرگ وطن دوست صرف نظر شدہ بود تا آنکہ وطن پرستاں زیادہ از حد اصرار و ملتمس و خواہشمند آگاہی از مآل کار آں جوان غیور بلاکش گردیدہ۔ طبع

واورا از روئے حد والتماس طلب نمودند حتی یک نفر وطن دوست ملت پرست - مبلغ
دونیست[۲] تومان فرستاد - بشرط آنکه ششصد[۶۰۰] تومان هم در مباشرت بطبع فرستد یعنی حاضر بود
تا هزار تومان در راهِ وطن یعنی در نشر حالاتِ این جوان غیور فدا نماید -
الحمد للہ والمنہ - ابناء وطن هم چنانچه بدنیسان درباره آنان تصور نموده - که حمیت
و غیرت از ملت ایرانیه سلب شده نمی باشند - اندیشه بے غیرتی در مادهٔ اهلِ ایران فکر باطل
و افترائے محض است چنانچه اگر قوت و ثروت این پیر مرد وطن پرست را کسے بداند -
هر آئینه مایه حیرت و تعجب او خواهد شد - که باوجود این ثروت قلیل چگونه هزار تومان فدائے ترقی
مملکت و وطنِ خود می فرماید - و حال آنکه طالب نام هست ورنه دربند شهرت - پول خود را صرف با کمال
بے پروائی بچنین کار پُر خطر اقدام می ورزد که اگر شیوع یابد دور نیست متوجب غضب اربابِ غرض گردد -
بحمد اللہ در عهد اعلیٰ حضرت همایون قادر معارف پرور - عدالت گستر ارواح العالمین
فداه عموم طبقات رعیت در مهد امن و امان - وجهت ترقی معارف بقلم و افکار عموم زیر دستان
آزادی مرحمت فرموده اند - امید از اعلیحضرت اقدس ش آنکه - انشاء اللہ الرحمٰن بیشتر ازین
آزادی قلم را منظورِ نظرِ کیمیا اثر همایونی فرمایند - یا بتوانند چنین اشخاصِ با حمیت نام خود را
برملا نوشته - و در صفحه تاریخ روزگار بیادگار گزارند -
خلاصه بعد از شش ماه دونیست[۲] تومان آن مرد با حمیت اعاده و اعتذار از طبع این کتاب
نموده شد - لیکن مثل آنست که وجه احسان ایشان بخرج این کتاب رسیده - فدائے حمیت
و غیرتِ چنین اشخاص صادق القول و الفعل ؛ ع،

اے من فدائے آنکه دلش با زبان یکیست

الحاصل نسخه که یوسف عمو از اسلامبول تا مصر و از مصر تا مآل کار آن جوانمرگ بقلم آورده بود -
احباء و اصرار و ابرام در طبع نمودند - و بنده بیشتر ابا و امتناع می نمود -
تا اینکه مطلبے مسموع شد - که سببِ تحریک غیرت و حمیت گردید - و مرا وادار نمود که
سر انجام کار آن جوانِ غیور را طبع نموده ضمیمه جلد اول سیاحت نامه نمایم خوب است درین
مقام سبب طبع کتاب را برقارئین کرام شرح دهم -

دوستے از دوستانم سالانہ دو بار از مصر و اسلامبول بطہران رفتہ و از آنجا باسلامبول و مصر مراجعت می کرد۔ این ایام کہ از طہران عودت کرد۔ از بندہ پرسید۔ سیاحت نامہ ابراہیم بیگ جائے سراغ داری۔ نشان دہ بخرم؟ گفتم برائے کہ می خواہی؟ گفت در طہران منزلم در خانہ ــــ کہ یکے از وزرا است بود۔ حلیلہ آن مرحوم لطف زیاد نسبت بمن مرعی میداشت۔ در بیرونی شبہا نوکران کتاب کہنہ پریشان می خواندند۔ بندہ ہم گوش می دادم از انجائیکہ مطالب گوشزد نشدہ عجیب و غریب داشت۔ شبہا بخواندن و شنفتن مشغول بود۔ و باندرون نمی رفت۔ یک روز خانم پرسید فلانی چند شبیست باندرون نمی آئی؟ عرض کرد حقیقت حاجی ــــ کتابے آوردہ می خواند۔ از استماع آن ہوش از سر رفتہ و خواب و خورم حرام گشتہ۔ شب آدم فرستاد کہ حاجی ــــ کتاب را بیاورد (و) در اندرون بخواند۔ کتاب را بردیم۔ بحاجی ــــ گفت از اول بایا بخوانی۔ مومی الیہ از آغاز بنائے خواندن گذاشت۔ چند شب خواند۔ خاتون محترمہ گاہے بے اختیار می خندید و گاہے با دستمال اشک چشمش را پاک میکرد۔ چنان باستماع آن کتاب دل دادہ شد کہ بعضے اوقات غذائے شب را تا ساعت چہار و پنج تاخیر میکرد۔ در حین مراجعت بہ بندہ تاکید اکید نمود کہ یک جلد ازین کتاب بجہت ایشان بیرم۔ و فرمود می خواہم بجہت فرزندی ــــ خان کہ پسر ہشت سالہ است و بمکتب می رود در کتابخانہ بگذارم۔ تا بعد از رسیدن بحد رشد و تمیز بخواند۔ کہ در ایران چہ ہنگامہ بود۔ و غیر تمندانے ہم بودہ اند کہ مطالب را نوشتہ و امرائے ایران را بسوئے تزکیہ اخلاق و اصلاح معایب امور و مہمات دعوت کردہ اند۔ مانند حکمائے مغرب زمین۔

این مسلم است اگر کارہا چنانکہ فعلاً منظور نظر اقدس شاہنشاہی است کہ با عقیدت درست و نیت خالص شب و روز در فکر آسایش رعیت و رونق مملکت و حفظ نوامیس ملت اند تعقیب شود۔ و وزرائے دیندار و امرائے تقوی شعار ہم پیروی از نیات پاک و افکار تابناک اعلیحضرت پادشاہی نمایند۔ در اندک وقتے کار ایران اصلاح پذیرفتہ و خائنین ہم از سوء رفتار و کردار خویش منفعل و شرمندہ خواہند شد۔

در حقیقت از شنفتن سخنان این مخدرہ محترمہ در شگفت ماندہ۔ سجدات شکر بجائے آوردہ گفتم:

هزاران شکر خدائے راکہ زنانِ مملکت ما وقتے صاحب این حمیت و افکار باشند مردان شان چگونہ خواهند بود؟ و در واقع غرض از نگارش سیاحت نامہ ہم ہمیں بود کہ افکار بیدار شود- این حسن غیورانہ از آں بانوے محترمہ خاتون معظمہ در نزد محبان وطن زیادہ از ہزاران درہم و دینار ارزش دارد- از شنیدن این خبر با اینکہ از اخذ ہزاران تومانِ آں مرد غیور سابق الذکر استنکاف کردہ بودم- از بیانات و افکار این خاتون معظمہ محترمہ خودداری را متعسر دیدہ- دامن ہمت بر کمر زدہ "متوکلاً   اللہ" بطبع نشر آں مبادرت گردید-

اگرچہ غرض از نشر و طبع سیاحت نامہ در اول این بود- کہ شاید قلم راست نگارم بدون مبالغہ و اغراق از معائب وطن مقدس از ہزاراں یکے را نوشتہ- ولیکن منظور نظر ارباب حل و عقد گشتہ- در عوض این زحمات منصفان با غیرت با دعائے خیر یادم فرمایند افسوس!!

خود غلط بود آنچہ ما پنداشتیم

خود غرضان بے انصاف این خدمت را در نزد خود منافی آسایشِ ملکت و ملت دانستہ قدغن سخت کردند کہ در دست ہر کس دیدہ شود حبس و جریمہ نمایند- با وجود آں سوائے چند نفر ہمہ ملت تمام مندرجاتِ سیاحت نامہ را بنظر انصاف قبول و تصدیق کردہ و ہیچ کس او خوردہ (جز این کہ کم نوشتہ ہست) نگرفت- زیرا ابراہیم بیگ فلاں شہر را ندیدہ- و از فلاں عمل بیخبر بودہ و ندانستہ ہست، ولے عمدہ غرض ما آں بود کہ کارکنان و دست اندرکاراں بخوانند و بدانند- کہ ہرچہ تحریر رفتہ حرف بحرف تمامی آں سیآت و قبایح افعال در وجود ایشاں موجود بودہ منافع عموم را منافی خیر شخصی خود انگاشتہ- بلکہ برائے عزت و احترام موہومی کہ شاید در استقبال بوزارت و امارت دولت برسند- کوشش بے حاصل نمودہ اند- زیرا ابداً در بند نیک نامی و عزت نفس و تزکیہ اخلاق نبودہ- و معنی شرف نشناختہ- ابن الوقتی را پیشہ نہاد نمودہ و غافل بودند از لذت و احترام و عزت ابدی کہ نام نیک ہست- تا اسم ایشاں در تاریخ مقدس ملی بیادگار بماند ؎

قارون ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت   نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

باز عرض میکنم- اے ارباب حل و عقد و اولیائے مقربان درگاہ شاہنشاہی!

وائے رؤسائے قوم و ملت! بر نفس خود رحم کنید۔ ازیں نگارشات متوحش نباشید۔ بپرہیزید از کارے کہ صلاح شما دران نیست۔ مسلم بدانید کہ بقائے شما درین مقامات و اصول کردارِ شما درین مناصب برائے شما ممکن نخواہد شد۔ ولو ہر قدر بدین روش در بقائے علو مدارج خود بکوشید۔ بیشتر زوال ہمہ گونہ افتخار را برائے خود دعوت خواہید نمود۔ و حال آنکہ با اقتدار یکہ دارید میتوانید خود را بمراتب بلندی رسانید۔ و پایۂ عزت و بزرگواری خود را چناں استوار نمائید۔ کہ در ہنگام و زمان معزولیت آسایش و افتخار شما صد مرتبہ بیشتر از عزت و حرمت امروزی شما باشد۔ این روش کہ شما پیش گرفتہ اید پیشینیانِ شما ہم چہ در ایران چہ در سائرِ دول پیش گرفتہ بودند۔ درست فکر نمائید کہ سر انجام و مآل کار ایشاں بکجا انجامید۔ با قبیح وجہی معزول گشتند۔ و بغضب گرفتار شدہ سر درباختند۔ وزرائے سابق عثمانی کہ امثال شما بودند گرفتار چگونہ ذلتہا و خواریہا گردیدند۔ اینک تا اندازۂ درستی و راستی پیشہ نمودہ اند در ماموریت و معزولیت چہ قدر محترم و مفتخر اند۔ خود را مستحق چگونہ احترامات از طرف دولت و ملت نمودہ اند۔ کہ در ہر حال مواجب تقریبی را گرفتہ بہ بقاء و دوام عزت و حشمتِ سلطان دعاگوئی باشند۔ ملاحظہ فرمائید کہ از دنائت طبع چہ گونہ اقبح رذائل را بر عزت دائمی ترجیح دادہ اید۔ قول بزرگانست

ہر چہ نپاید دلبستگی را نشاید

بخدائے لایزال و نعمت پادشاہ سوگند کہ غفلت و خودستائی شما دولت ایران را منہدم خواہد ساخت۔ خطراتِ جوانبِ اربعۂ دولت را ملاحظہ نمائید۔ بر خود و بر سی کرور ملت ایرانیہ رحم کنید۔ شما کارے بس مشکل در پیش دارید۔ درین شصت سال عمر دولت را بچہ بازیچہ ہائے پست تمام نمودہ و بنمائید۔ اگر اندکے در شما علم مملکت داری و رعیت پروری بودے۔ اکنوں در جائے ژاپون امپراطور کل ممالک آسیا امپراطور ایران بودے۔ با این خودستائی بے رشح و بے معنی کہ اسمش را شان و شرف و نجابت اجدادی گذاشتہ اید خود را فریب مدہید۔ این ادعاہائے پوچ و این خیالات کج و معوجِ شما باطل است۔ و مذموم و منفور۔ خود را از لوث مداخل پاک نمائید۔ و اسم خود را از صفحۂ رشوت خواراں بشوئید۔ تا مداخل ثروت

ومکنت شما بیشتر از حالیہ شود۔ نہ مداخل کثیف و زر و وبال۔ بلکہ مداخل مشروع با عزت
وجلال با تجربہ وزرائے فرنگستاں را ملاحظہ فرمائید کہ ہر یک دم از ملیونہا می زنند۔ این
بربری گری و بے قانونی و بے نظمی بما و شما عیب نیست۔ عیب اینجاست کہ شما ابداً
در فکر اصلاح آں نیستید۔ عیب اینجاست ہر کس معایب کار را بگوید زبانش را می برید و کسیکہ
قبح عمال را نویسد دستش را قطع می کنید۔ عیب اینجاست کہ آزادی معارف را حرام کردہ اید۔
این معائب در ہر جا و در ہر ملت بدتر از ایران و امرائے ایران بودہ۔ لیکن آزادی قلم ہمہ را
اصلاح کردہ۔ پود شکن روس و دلتر فرانسہ۔ جان استورت انگلیسی برائے تفہیم منافع حریت
در کتاب خود کہ تصنیف کردہ می نویسد:۔

"انسان در عالم حیوان نوعے ہست کہ باید متصل طالب ترقی باشد۔ ترقی ہم بدون آزادی
افکار و خیالات عالیہ امکان پذیر نیست۔ باید انسان در خیالات خود مقید نباشد۔ انسان
ہر چہ می خواہد بگذارید بگوید۔ اگر کلام او در نزد اہل بصیرت مقبول افتاد۔ برائے عموم ملت
وجماعت فائدہ می بخشد۔ والّا (کان لم یکن) انگاشتہ اعراض کنید۔ اگر شما گمان کردہ اید
کہ سایر وحشی و باربری بودند کہ از ذکر معائب خود دریغ نمیکردند۔ و ابداً از انتشار نواقص
خویش منفعل نمی گشتند تصورے بخطاست۔ اگر شما سی۳ سال پیش ازیں وحشی گری و باربری اہالی
ژاپون را دیدہ بودند عزت و شوکت و ثروت و جلال حالیہ آنہا را ہم میدیدند کہ در سایہ عیب جوئی
حاصل کردہ اند۔ ہر آیینہ جہد میگردید کہ در ساعت اول این وضع بے نظامی و این رفتار بے قانونی را
با کمال فرح و سرور مبدل بقانون مساوات سازید۔ و از تکبر و ادعائے بے معنی و راہ رفتن
پنجاہ نفر فراش و اردلی در پیشاپیش و حیثیت کشیدن چنین ہیبت صرف نظر میفرمودید۔
افتخار بمدارس و مکاتب عالیہ و معارف خود میکردید۔ ملت را از حقوق خود کہ بر ذمہ شما
فرض است محروم نمیفرمودید۔

انصاف دہید اگر کسے بشما عرضہ دہد وزیر جنگی ژاپونی و وزیر جنگی کوریا و چین کدامی را ترجیح
میدہید؟ و حال آنکہ سی سال پیش ہمہ در یک سلک و قیافت بودند۔ اکنوں یکے از برکت
علم بمدارج علیٰ و دیگرے از نکبت جہل بمدارک سفلیٰ رسیدہ۔ یکے تابع و دیگرے متبوع شدہ۔

البته در پاریس خیابان بلوار نمره ۳۶ را یک فرانک داده بتماشا ئیے رفته و حالت قدیم فرانسویها را دیده اید که چه طور آدم می کشتند۔ و چگونه جریمه می نمودند۔ هیکل همه را گزاشته و شرح حال همه را نوشته اند۔ که چه طور انسان هائیے دیو سیرت بودند۔ البته در اسلامبول میدان سلطان احمد بسیر و تماشائیے ینگ چریها رفته اید که باچه هیاکل عجیب و غریب قصاوت نموده و چه سان بمخلوقات خدا نور و جفا می کرده اند۔

البته در اسپانیا بنظر شما رسیده که اصل این ملت چه بوده و چه ها کرده اند۔ حالا با کمال افتخار خود را چه بیگانه نشان میدهند که اول چه بودیم۔ و اکنون چه شده ایم۔ آنها را باین دائره محمودہ مدنیت دعوت نکرد۔ مگر آزادی خیالات و حریت افکار و قلم و عیب جوئی خیر خواهان بسبے شمار معایب آشکار اظهر من الشمس است۔ که سوائیے خود همه اهل دنیا نقطه بنقطه میدانند یا رشما میخواهید پرده بروئیے کار خویش بکشید۔ بارے مقدمه بطول انجامید۔ بسر مطلب رویم۔ اُمیدواریم در عهد این پادشاه مهربان ترقی خواه معارف پرور۔ عدالت گستر۔ در اندک وقتے چنانکه جدا اقدام فرموده اند۔ نام و نشان از معائب باقی نماند۔ وجودِ مخربان اساس دین و دولت را از میان بردارند۔ و نام نامی همایونی را مروج دولت بیادگار بگذارند۔ بعد ازیں هر چه نوشته شود تماماً از تحریرات یوسف عمو ست که سر انجام کار ابراهیم بیگ و نتیجه تعصب او ست۔

یوسف عمو (در) ابتدا شرح حال خود را مینویسد۔

شرح حال یُوسف عمو

ایں بنده یوسف ابن عبد الله مختصراً شرح حال خود را بمطالعه کنندگانِ این کتاب بیان مینمایدِ مسقط الراس و مخوار فقان من محال تبریز است۔ چوں عموے بنده تبریز سکنی داشت ابوی مرا تبریز برده در نه ۹ سال بعم بزرگوار سپرد که بمکتب بگذارد۔ در سایه او تحصیل علوم دینیه نمایم هشت سال در دبستان محله خوانده و چهار سال هم در مدرسه در سلک طلاب منسلک بوده۔ صرف و نحو را با تمام رسانیده خط نستعلیق را خوب مینوشتم۔ در بیست سالگی پدرم مرحوم را استطاعتِ مصارفِ تحصیل بنده نماند آمده۔ و مرا از مدرسه

در خدمت خود به تفلیس برد. یک سال در آنجا اقامت نموده. بعد از مرحوم پدر استدعا نمودم که مرا مرخص نماید. باسلامبول روم. اذنم داد. باسلامبول رسیده. بایک نفر همشهری اتفاق ملاقات افتاد.

بعد از پرسش حال گفت. اسلامبول جای آدم بی سرمایه نیست. بهتر نیست بروید بمصر. بخیال او عمل کرده بمصر آمدم. در سه ماهی بقدر قوه در تحصیل رزق مقسوم سعی نمودم. تا اینکه شنیدم حاجی ـــــ پدر ابراهیم بیگ را نویسنده لازم است. رفتم پیشش. بعد از امتحان قبولم نمود. بکتابت آن مرحوم مشغول بودم. هنوز تولد ابراهیم بیگ نشده بود. بعد از چند ماه خلاق عالم بحاجی مرحوم ابراهیم بیگ را عطا فرمود. و جناب حاجی به بنده آن قدر میل و محبت بهم رسانید که برادر و دادش خطابم میکرد. تا آنکه ابراهیم بیگ هشت ساله شد. بمکتب گذاشته عربی و فرانسوی و انگلیسی خواند. ولی تعلیم فارسی و مشق نستعلیق را بنده در عهده نمودم. تا کار بجائی رسید که غیر از تعلیم و تربیت ابراهیم بیگ بنده را شغل دیگر رجوع نمیشد. و یک نفر نوکر مخصوص مرحوم حاجی برای خدمت بنده تعیین کرد. از هر جهت اسباب آسایش و استراحت برای بنده حاصل شد. و بسیار اصرار کردند که بنده تاهل ورزم. ابا و امتناع نمودم. ولی در خانه مختار کل بودم. کسی تکلیف رجوع نداشت. عشق و محبت من منحصر در تربیت این جوان بود. من ادعا نمیکنم که ابراهیم بیگ را من تربیت کردم. خود آن جوان فطرةً مستعد و قابل بود. او را خلاق عالم بقدرت کامله خود قابل و کامل و با تربیت آفریده بود. چنانچه در حسن اخلاق و آداب محاوره و مکالمه و شرم و حیا و تواضع و فروتنی... بی نظیر بود. در حسن و جمال قد و قامت چشم و ابرو. خط و خال رفتار و گفتار. ملاحت و صباحت یوسف ثانی خود بود ∽

بقامت چو سرو، بعارض چو ماه   بفهم و فراست قوی دستگاه
باصل و نجابت بُد او بی نظیر   صفاتش همه فرخ و دلپذیر

هزاران زنان و دختران مصری. زلیخاسان مفتون جمال این عزیز مصر بودند. و همه درین

نشستہ کہ اگر فرصت یابند۔ پیراہن عصمتش را چاک زنند۔ وحال آنکہ این جوان پاک دامن ابداً از آں عوالم خبرے نداشت۔

ذکر حالات ابراہیم بیگ

اہل خانہ عبارت از ابراہیم بیگ و والدہ مکرمہ اُو و خواہر کوچک وے دوازدہ سالہ است (المسماۃ بسکینہ خانم) دیگر دخترے کہ در شش سالگی بنام چرکس خریدہ اند۔

در عثمانی و عرب اینجور جاریہ گذاردن رسم است۔ کہ در خورد سالگی خریدہ تربیت مینمایند۔ بعد مثل اولاد بشوہر میدہند۔ بعضے برائے خود یا فرزند خود تزویج مینمایند۔ نام اصلی این دختر معلوم نیست ولے خانم بزرگ این دختر محبوبہ نام نہاد۔ این محبوبہ زیاد بافہم و فراست و باہوش بود۔ در اندک زمان تحصیل کمال بسیار کرد۔ بعد از کمال درس بمکتب دیگرش نہادند۔ طباخی و خانہ داری یاد گرفت۔ از آں مکتب ہم آراستہ و پیراستہ در آمد۔ بعد خانم معلمہ آورد در خانہ علم موسیقیش آموخت۔ چنانچہ در این زمان رسم است از برائے خواتین ترتیب شدہ این فن تا درجہ لازم و ملزوم واقع شدہ۔ محبوبہ را از چہاردہ سالگی خانم آزاد نمود۔ و عنوان خانمی داد۔ و بجمیع اہالی خانہ از اولاد و خدام فارغ اکید شد۔ کہ کسے بے لفظ خانم اسم محبوبہ را نیاورد۔ یا خانم کوچک بگویند معلوم است خیال خانم بزرگ ازیں ترتیبات آں بود۔ کہ او را تزویج بہ ابراہیم بیگ نماید۔ چہ در مصر کمتر چناں وجیہہ یافت مے شد۔ بلکہ نادرۃ الامثال بود۔ و اگر محبوبہ خانم را بزوجیت دیگرے میدادند۔ لائق ہمسری شہزادگان بزرگ بود۔

ظاہر است کہ در مصر و اسلامبول جفت غالب شہزادگان دختران چرکس است۔ کہ تعلیم و تربیت یافتہ اند۔ محبوبہ خانم بغیر از وجاہت و معرفت کمال ممتازی را در طبقہ زناں بہ تعصب ابراہیم بیگ در قالب اُو سرایت نمودہ بود۔ با تمام اہالی ایران مہربان۔ چنانچہ در خورد سالگی ہر وقت در خانہ را میزدند۔ میرفت پشت در و در را می گشاد۔ اگر عجم بود از لباس و صحبتش معلوم نمود میگفت :۔

بسم اللہ۔ بفرمائید۔ اور آوردہ در اطاق بیرونی می نشانند۔ یا ندرون خبر می آورد، اگر عرب و عثمانی بود۔ در را می بست و می پرسید کہ کیستی؟ وچہ کار داری؟ تا مطالب را معلوم میکرد۔ و بہ اندرون خبر می آورد۔ ولو اینکہ پاشائے عرب بود بااین وضع با او رفتار می نمود۔ ہمہ بحال این دختر گ میخندیدند۔ در ایران خواہی مشہور شدہ بود۔

الحاصل۔ درمیان مردم شائع بود کہ این محبوبہ۔ محبوبۂ ابراہیم بیگ خواہد شد۔ لہذا از جائے دیگر عبارت خواستگاری نمی کردند۔ وخود محبوبہ ہم این فقرہ را فہمیدہ بود۔ کہ عشق میورزید۔ ہیچ وقت ندیدم کہ محبوبہ محبوب خود را بہ بیند۔ و رنگ رخسارش مانند گل سرخ نشگفد۔ ولے ابراہیم بیگ ازین عوالم دُور بودہ ابداً خبر ازین مقدمات نداشت، این محبوبہ ہیجدہ سالہ بود کہ ما سفر ایران کردیم۔ مسعود نام غلام سیاہ را حاجی در دہ سالگی خریدہ۔ در وقت رفتن بمکہ، مارہ آزاد کردو باخود بمکہ بردہ حاجی مسعود شد۔ خدمتگار صادق وکاردانے بود۔ کہ گویا اصل عائلہ عبارت از ابراہیم بیگ ووالدہ معظمہ اش حاجیہ خانم۔ خواہر مکرمہ اش سکینہ خانم۔ حاجی مسعود۔ محبوبہ خانم و بندہ بودیم۔ باقی خادمہ از زن ومرد چند نفر مواجب خوار بود۔ کہ گاہے بعضے تبدیل وبعضے دائمی بودند ہر کدام بموجب پاک فطرتی مکافات می یافتند۔ این قدر شرح وبیان از خانوادہ ایشان کافی وخوب است رجوع باصل مقصد شود۔

سرانجام کار ابراہیم بیگ ونتیجۂ تعصب او

چنانچہ در سیاحتنامہ نگارش یافت۔ شب ساعت سہ در خانۂ میزبان محترم ما، درمیان ابراہیم بیگ ویک نفر ملا کہ مباحثہ ومجادلہ بوقوع پیوست۔ کلاہ ابراہیم بیگ بہ لامپہ برخوردہ لامپہ شکست۔ وخانہ آتش گرفت۔ بعد از کوشش وسعی بسیار اطفائ نائرہ خانمانسوز دست داد۔ ملا نیم سوختہ خود را بیرون انداخت۔ اما بوجود ابراہیم بیگ از آتش آسیبے نرسیدہ۔ باچند نفر اورا بیرون کشیدیم۔ ہیاہو بہ ہمسائیگان سرایت کردہ خلق انبوہ وپلیس جمع شد۔ بعد از ساعتے دو دستہ از

طولونبه‌چیان محله رسیده‌اند - ولی انبیا یانقون یا حریق اثری نمانده بود -

این کیفیت حریق در اسلامبول خیلی نقل دارد - اگر در یک محله یانقون (یا حریق خانمان سوزی) واقعه شود - بعد از نیم ساعت تمام اهل اسلامبول خبردار میشوند - که در کجا یانقون بهم رسیده - هرکس در آن محله خانه و اقربا و دوست و آشنا داشته باشد - سواره و پیاده بآن طرف دوان و هجوم آور میشود - و قانون یانقون بدین قرار است :-

در اسلامبول در چند جا مناره بلند که قله یانقون می نامند ساخته شده - شب و روز دیده بان موکل بهر طرف نگران هستند - قراول بمحض دیدن علامت یانقون نسبت بهر محله و هر زمین نشان مخصوص دارد میگذارد - فی الفور بصفت تیر توپ انداخته میشود - قراول نزدیک قله فریاد می کشند "یانقون وار" (صدای آواز یکی) و قراول کوچه دیگر میشنود - آنهم بدستور و تمام محله فریاد میزند یانقون وار در فلان جا و فلان محله - فی الفور صدا به صدا وصل شده - اسلامبول که عبارت از دهنه بحر سیاه تا جزیره‌های بزرگ بیوک آطه و تقریباً پنج و شش فرسخ میباشد در نیم ساعت تمام نفوس باخبر میشوند که حریق در کجا واقعه شده - و در کدام محل - در شش مرکز آلات اطفائیه هست - که از طرف دولت با علم و مشق مخصوص تعلیم و تربیت یافته‌اند جمیع اسباب و آلات اطفائیه حاضر است - منتظر آتش‌اند حاضرباش هستند - فوراً اسبها را بسته محض شنیدن شیپور عراده‌ها را افتاده با نظام مخصوص معجلاً خود را بجای حریق میرسانند - اولاً چند باب خانه از اطراف حریق منهدم می سازند - بعد بنای آبپاشی میگذارند - سوای اینها در محله یک دسته اطفائیه از اهل محله نیز هست و آنها را طولونبه‌چی مینامند - طولونبه خود را برداشته پا برهنه بتعجیل میدوند - هرکس اول رسید پنج سیر و دومی سه سیر انعام دارد - باقی بی بهره‌اند -

سوای این آلات کوچه - آلاتهای نظامی هم در هر مملکت و هم ولایت دنیا هستند - بجز بدبخت ملک ایران - اگرچه نسبت باروپا کمتر حریق واقعه میشود - ولی اگر یکبار اتفاق افتد سراپای شهر و بازار می سوزد - اگر جمعیت اطفائیه هست - زن و بچه‌هاست - که با کاسه و بادیه از بیرون آب آورده میپاشند - اینست که چندین بار بازار رشت سراپا سوخته

در حریق مراغه واردبیل در یک ساعت هشتصد و پنجاه دکان طعمهٔ شرارهٔ آتش خانمانسوز گردید۔ حکام ایران اصلاً در فکر اطفاء اینجور نایره ها و بلیات خانمان برانداز نیستند۔ بلکه خیالشان دائماً در انهدام ملکت بردن مال رعیت کار میکنند۔ بلکه اگر حریقے اتفاق افتد اسباب مداخل حکام و داروغه و فراشی و فراشباشی خوب حاصل میشود۔ بازار "تقی را بگیر نقی را بگیر" گرم میشود۔ کسانیکه از صادمهٔ حریق مصؤن مانده به تهمت اینکه فلان چیز را تو بردی و فلان صندوق را تو گشادی۔ جان و مال شان از شرارهٔ شرارت این بے انصافان در شرارهٔ این تهمتها نیست و نابود میگردد۔ الکلام۔ بجر الکلام بسر رشته سخن رها شد۔ باز بر سر مطلب شویم

بعد از آنکه پولیس و غیر جمع آمدند۔ حریق را منطفی دہانند۔ کسے محتاج باعانهٔ ایشان نمانده بود۔ ولے ملا در صحن خانه بهیئت غریبے دراز کشیده بود۔ و ابراهیم بیگ را هم در اطاق دیگر انداخته بودند۔ ولے طرف چپ ملا از سر تا پا سوخته بود۔ گویا عمداً تمام نصف طرف چپ او را سوزانیده بودند بدون کم و زیاد۔ ولے طرف نصف راست را ابداً آسیب نرسیده بود۔ طرف چپ از سر و صورت سبیل و ریش سینه و دست و پا چنان بود که اگر خوف مردن را دور نماید۔ ابداً موئے نخواهد روئید۔

بارے پلیس ملا را حمل به بیمارخانه نموده۔ در را بستند۔ ما نیز هم خودمان گرد آمدیم باطراف بستر ابراهیم بیگ هر چه بروئیش آب پاشیده۔ و دست و پایش را مالیدیم چشم نگشود۔ و دهانش چنان قفل و بند شده بود۔ که بهیچگونه گشادن ممکن نبود۔ در این بین چشم گشاد۔ ولے قوت ناطقه نداشت که دهان باز نماید۔ حکیم تا صبح ماند۔ یک ساعت از روز بالا آمده فرستادیم۔ دو دکتر دیگر آمد۔ باز هر قدر معائنه کردند چیزے مفهوم نگردید دواد و دادند۔ سه شبانه روز ابراهیم بیگ بهمین منوال افتاد۔ نه ذره خورد و نه قطرهٔ نوشید بجز حرکت چشم باز دلے بے نطق و فهم۔ در این موقع بنده را قوت بیان شرح حال خود نیست قارئین محترم خود مصیبت مرا قیاس کرده خواهند فهمید۔ در این جوان امید بهبودی بکلی مفقود است۔ صاحب خانه را گفتم آیا چه خاک بسر کنم؟ و چه چاره سازم؟ خیال دارم بمادرش تلگراف کنم۔ مادرش بیاید۔ چه مصلحت می دانید؟ گفت مختاری،

مصمم شدم۔ لیکن ندانستم بچه عنوان بنویسم۔ که اگر بصدق خبر دهم آن بے چاره پیش از ین خواهد مرد۔

الغرض تلگراف کردم "ابراهیم بیگ بجهت جزئی کسالت باستصواب اطبا چند روزے در اسلامبول ماندنی است۔ آرزو دارد تشریف فرمائی شما را۔ (یوسف)

این تلگراف را زده برگشته بمیزبان گفتم۔ البته چند نفر از اطبائے حاذق این شهر را باید جمع کنیم۔ تا به بینیم چه بلا در سر جوانِ بخت برگشته آمده است۔ شنیدم در بیمارخانه آلمانیا یک نفر حکیم معروف هست۔ و دو نفر هم میزبان از اطبائے معروف ا معرفی نمود تعرفه فرستادیم بعد از نیم ساعت هر سه دکتر حاضر آمده مریض را معاینه کرده۔ مشوره نمودند۔ هر یک چیزے گفت که هیچ با دیگرے ربط نداشت۔ یکے گفت حمائے خفا است۔ دومی گفت مالیخولیا ست۔ سیمی اظهار داشت در مغز سر کروب پیدا شده۔ مشکل اینجاست که این سه طبیب معروف مشهور حاذق از تشخیص مرض عاجز بودند۔ هر یکے رجته یعنی نسخهٔ جداگانه نوشتند۔ حق القدم را بالمضاعف داده رفتند

میزبان گفت۔ من جرئت ندارم ازین دواها بدهم زیرا که همه یکدیگر است چون مرض را معلوم نکردند شاید زیان رسانند۔ صبر کنیم تا مادرش برسد۔ ولے چاره باید جست که چیزے تناول نماید۔ تا بالمره از حال نرود۔ چهار روز هست از گلوے این جوان چیزے پائین نرفته۔ مبادا از گرسنگی هلاک شود۔

فرستادیم طبیب اولی آمد۔ هر چه جهد کرد از سوال خود جواب شنیدن ممکن نشد۔ بالاخره با آله مخصوص دهن مریض را گشاده۔ دو فنجان شیر گاو بحلقش فرو ریخت۔ بعد از نیم ساعت ابراهیم بیگ حرکت نموده گفت۔ یا حق! یا مدد!!

من بنائے گریهٔ شادی را گذاشتم۔ صاحب خانه بیشتر از بنده بسر زده اشک میریخت بعد از نیم ساعت دیگر مریض با دست خود اشارتے کرد۔ یا آب یا شیر میخواهست، یک استکان چائے با شیر دادیم۔ خواست بگیرد۔ دستش میلرزید۔ نتوانست من دادم خورد۔ قدرے دلم آرام گشت طبیب گفت بجز سبزی و ترشی آلات

هرچه خواهش نماید بهم رساند۔
بارے تلگرافیکه کرده بودم بمادرش رسید۔ بعد از اطلاع از مضمون دو دستی بسر زده غش میکند۔ و درین اثناء محبوبه خانم میرسد۔ تلگراف مطالعه کرده۔ گریه کنان تا الحاق خود رفته در آنجا بیحس و حرکت می افتد۔

حاجی مسعود آماده حال اینها را دیده همسائیگاں را گرد آورده۔ با هزار مصیبت دو عاشق دل سوخته را بحال آوردند۔ سخنان تسلیت آمیز گفتند۔ که در "تلگراف مطالب وحشت آمیزے نیست۔ جزع و فزع شما از چه راه است۔ هوا خوردگی داشته حکیم از آمدن منع کرده"۔ بنوعے ساکتشاں میکنند۔

جواب تلگراف زدند "فردا عازمم" حاجی مسعود ما یحتاج سفر را بسپانه ترتیب داده که صبح عازم شوند۔ از این طرف محبوبه دل سوخته که نه ۹ ماه است اختر شماری نموده انتظار معشوق کشیده۔ جگرش لخت لخت خون گشته خود را تلگراف نخستین بمژدگانی بخشیده۔ چه قدر صادقه بمحتاجین داده با چه خیال مسرورانه چشم براه دوخته۔ که کے یار سفر کرده از راه رسد۔ دفعتهً آں همه شادی باین غم و جانگدازی مبدل گردید۔ حالش معلوم و دلش پُر خوں بود۔

عشق است که مجنوں کند افلاطوں را　　آتش کده سازد جگر جیحوں را
گر لفظ بے ترکند از ساغر عشق　　بر تن بارد پیرهن مضموں را

بیچاره محبوبه تا این روز۔ راز دل خود را با حاجی باز نکرده۔ و در آتش هجراں سوخته و ساخته بود لیکن این وقت طاقتش طاق گشته و عنان اختیار از دستش بدر رفته آهسته حاجی مسعود را دعوت کرد بمنزل خود۔ چار ناچار دست سیاه حاجی مسعود را با دست نازنین خود گرفته۔ با دلِ سوزاں و چشم گریاں به لبان نازکتر از برگ گلِ خود گذارده بوسه پے در پے زده۔ با دیده اشک آلوده خود گذاشته با نهایت عجز و نیاز گفت! حاجی مسعود! مدت چهارده سال است درین خانه هستم۔ تا امروز از تو خواهشے نکرده۔ و زحمتے ندادہ ام حالا!

بنده را عقده ایست بس مشکل　　که مرا گشته سخت دامن گیر

گر شود التماس من درگیر — عرض این مدعا کنم تقریر

حاجی مسعود عوض اینکه من دست ترا بوسیده‌ام۔ اولاً وقتے کہ دست آقایت ابوسیدی دوبارہ ہم عوض کمینہ ببوس۔ ولے نیت این زیارت را شما بدانید۔ اُو نداند کہ من ترا نائب الزیارہ کردہ ام۔

ثانیاً بگیر این دو سیرہ را پنہانی از ہمہ بمن تلگراف کن۔ اگر تلگراف سلامتی از تو برسد از مراجعت انگشتر الماس خود را عوض مژدگانی بتو خواہم داد۔ اگرچہ چہار روزے درآمدن تاخیر باشد۔ البتہ در ایران خیلے عکس خود را انداختہ یکے را حقیقتاً جہت من بفرست۔ واین سر مرا امانت نگہدار۔ وفاش مکن۔ ومرا عفو نما۔ اگر اختیار در دست بودے۔ این جسارت را نورزیدے۔ ولے ادبی نکردمے۔ چہ کنم ع

بگوئے عشق اگر جبریل افتد خوار زیبگرد د

اکنون ترا بخدا سپردم۔ امان الامان۔ این سر را بکسے فاش مکن۔ واین سخنان را پنہان بدار حتی بخود بیگ ہم چیزے بروز مدہ۔

اگرچہ حاجی مسعود تعشق محبوبہ خانم را با براہیم بیگ از قرائن خارجہ وعلم قیافہ پے بردہ بود۔ لیکن حالا بہ ثبوت پیوستہ از ظن بہ یقین رسید۔ با این ہمہ تا ابراہیم بیگ در حال حیات بود این راز را افشا نکردہ بکسے اظہار ننمود۔

چہار دہم ماہ ساعت سہ حاجیہ خانم با حاجی محمود مسعود از مصر حرکت کردہ فردا صبح باسکندریہ رسید باین مضمون تلگراف کرد "اسلامبول یوسف۔ باکشتی روسی عازمم"۔ تلگراف گرفتہ پیش میزبان رفتہ گفتم اگر صلاح دانستہ باشید تلگراف را با براہیم بیگ نشان دہم۔ شاید از شوق وصل مادر بگفتار آید۔ میزبان پسندیدہ گفت "چہ عیب دارد" پیش ابراہیم بیگ رفتہ گفتم۔ بیگ قربانت شوم مژدگانی کہ حاجیہ خانم می آید۔ حاجی مسعود ہم ہمراہ است۔ گویا حقیقت امر را حس کردہ۔ دو قطرہ اشک از گوشہ چشمانش جاری گشتہ۔ یک کلمہ یا حق یا مدد گفتہ خاموش شد۔ درین بین از اندرون صاحب خانہ قدرے مومیائی فرستادہ بود۔ ہرچہ کردیم دہان نگشاد۔ بالآخرہ باآب

حل کردہ بزور بحلقش ریختیم۔ وقت عصر طبیب اولی با یک نفر طبیب نامی دیگر آمدند۔ یک ساعت با وقت تمام اعضائے اورا معاینہ کردہ از امتحان چیزے فرو نگذاشتند۔ قارورہ اش راہم دیدند۔ اینہا ہم حکم قطعی درمرض ندادند۔ چہار روز تمام ہر روز قدرے شیر و آبگوشت زور آباد خورانیدیم۔ روز چہار شنبہ کہ یوم ورود کشتی اسکندریہ بود۔ باسکالہ رفتہ زورقے گرفتہ رفتم بکشتی۔ لکن متحیرم بہ پیرہ زن سیاہ بخت چہ گویم؟ کاشکے قبل ازیں واقعہ مردہ بودم!

الغرض حاجی مسعود مرا از دور دیدہ دوید۔ از قمرہ حاجیہ خانم رابیرون آورد۔ دیدم باواز بلند داد میکشد۔ میرزا یوسف۔ کو اولاد من؟ پسرم کجا ماندہ؟ مردہ است بگو؟ برخاستہ باصدائے بلند گفتم۔ بخدا چناں چیزے نیست۔ آرام باشید تا من بیایم۔ عاقبت بکشتی رسیدہ سرلنگا از پلہ بالا رفتہ افتادم۔ بپائے حاجیہ خانم رابوسیدہ گفتم پریشاں خاطر نباشید۔ وگرنہ بکنید مرگ خودم و بسر مبارکت کہ بعد از نیم ساعت ابراہیم بیگ را خواہید دید۔ یک ہفتہ است مزاجش خوب نیست۔ اطبا اذن آوردن ندادند۔ با ہزار زمین و تسلیت قدرے آرامش کردہ۔ آمدم بیروں بکالسکہ گرفتہ سوار شاں کردہ راندیم خانہ، میزبان تا دم در استقبال نمود۔

مادر بیقرار فرزند خود را ندید۔ بعد از ادائے گفت و شنود صحیحہ "ایں ولدی! ایں قرۃ عینی" کشید۔ گفتند بفرمائید۔ در تخت راحت است۔ قلبش آرام نگرفتہ داخل شد باطاق ابراہیم بیگ و چناں نعرہ و اولدا کشید کہ اہل خانہ را از مرد و زن بنالہ و فغاں آورد۔

گفت ابراہیم توئی؟ نہ واللہ۔ فرزند من قد زیبا۔ قامت رعنا۔ رخسار گلگوں، اندام موزوں۔ زلفکان مشکبو و نرگس آہو داشت۔ یا ولدی! یا ابراہیم! ایں توئی؟ اگر توئی چرا مادر را در آغوش نمی کشی؟ ابراہیم در کجا گلشن رویت را باد سموم زد؟ چرا قد صنوبرت خمیدہ؟ یا ولدی یا نور عینی۔ کو گفتار شکر بارت؟ چرا قیام نمیکنی؟ چرا سلام نمی دہی؟

چرا ویران شدت باغ جوانی — شکستت از چه رنگ ارغوانی
چرا خم شد نہال سرفرازت — چرا شد بید مجنوں سرو نازت
چرا در غنچہ ات آبے نماندہ — چرا در سنبلت تابے نماندہ

ہے ہے گفت و ہے ہے طپانچہ بسر و صورت زد- و فرزند را لختے در آغوش کشید- ما ہمگی دست در بغل حیران و سرگردان ایستادہ - بے اختیار اشک چشم ہا جاری بود- ابراہیم ہم صد نگہ خیرہ خیرہ بروئے مادر منگریست - و اشک مانند دانۂ مروارید- از گوشۂ چشمانش می چکید- ولے نہ حرکت داشت نہ گفتار بعد از نیم ساعت کلمۂ "یا حق یا مدد" بر زبان راند- مادرش چند ابیات ترکی و فارسی خواندہ است بارگاہ قاضی الحاجات افراشتہ گفت :- خدایا! خداوندا!

توئی دستگیر فرو ماندگاں — بر آرندۂ حاجت بندگاں
بہر غرقۂ لجۂ حادثات — نماید عطائے تو راہ نجات
اسیرم درین ورطۂ اضطراب — خدایا نجاتم بدہ زین عذاب

چنانچہ شیوہ و رسم زنان اعراب است - در ماتم با ابیات نوحہ و سوگواری ہمایند حاجیہ خانم نیز بدان طریق نوحہ زاری نمود چنان سخنان دلسوز آغاز کرد کہ دل سنگ آب میشد- و سنگ خارا را میگداخت - گفت و گفت تا بیحس و حرکت افتاد- دست نزدیم تا خود بخود آید و بحالت طبیعی باز گردد- بیشتر از مادر نگاہ مظلومانۂ پسر کہ بسوئے مادر دوختہ و مینگریست دل ما را کباب می نمود-

بعد از اندک زمانے حاجیہ خانم سر از سینۂ پسر برداشتہ دستش گرفتہ گفت :-

مادر جان ابراہیم - من مادر تو آمدہ ام - با من سخن گو- مشتاق تکلم توام - چرا بدین حال افتادہ - کجایت درد میکند- فدائے زبان شیرینت گردم چرا بمادر رحم نمیکنی؟ ہر قدر باین راز و نیاز مبالغہ نمود- جوابے نشنود-

حاجی مسعود پیش آمدہ خود بقدمہائے آقائے خود انداختہ - پایش را بوسہ دادہ بسینہ چسپانید- بعد دستش را گرفتہ بوسیدہ فرو گذاشت - دوبارہ دستش را برداشتہ

بوسیار۔ (معلوم است بوسهٔ دوم به نیابت محبوبه خانم بود) واشک ریزان خود بعقب کشید۔ بعد از آرام گرفتن حاجیه خانم با من خلوت کرد و گفت :۔

میرزا یوسف! این پسر از کے چنین بیمار و بستری شد۔ و باین حالت افتاد؟

گفتم هشت روز است کیفیت سوال و جواب با ملا "من البدء والی الختم" بےکم و زیاد بیان کردم۔ گفتم در ایران ناخوش شد۔ مگر دو سه روزے ولے خوش نگذشت، در مشهد من ملاحظه کردم۔ که این سفر با طبیعت او مناسب نیست۔ و بد میمون و مبارک نخواهد شد۔ عرض کردم بیگ منظور با زیارت بود۔ کردیم از اینجا برگردیم عرالیض هر البسیح قبول اصغا نفرمود۔ لابدّا اطاعت نمودم یکسّ وزر ولیش بخنداریارهٔ ناریادم۔

گفت :۔ بعد از ناخوشی طبیب آورده مداوا کردید؟ گفتم پنج شش نفر هر روز آماده و میرفتند ولے تشخیص مرض نتوانستند نمود۔ هر یک چیزے گفتند: یکے میگوید حمائے خفاست۔ دیگر میگوید مالیخولیاست سومی گفت از عشق و سوداست هر کس بملاحظ عقیدهٔ خود معالجه خواست بنماید۔ من هیچ یک جرئت و جسارت نکردم۔ آن بود که بشما تلگراف کردم۔

از اغذیه و اشربه پرسید :۔ گفتم روزے دو سه استکان شیر و دو روز ز درکی قدرے آبگوشت دادیم۔

گفت :۔ بفرست اطبا جمع شوند تا به بینیم چه میگویند۔

عرض کردم :۔ حاجیه خانم۔ بنده چنان صلاح می بینیم بسوئے مصر حرکت کنیم۔ در آنجا اطبا را می شناسیم۔ و هم تغیر آب و هوا شاید موثر باشد۔ ولے طبیب خصوصی بعد از ساعتے خواهد آمد۔ دریں بین عایلهٔ صاحب خانه از اندرون آمد۔ از پس پرده گفت :۔ حاجیه خانم تشریف بیاورید اطاق اندرون و یا آقا میرزا یوسف آقا قدرے بیرون تشریف ببرند تا بخدمت حاضر شویم۔

من برخاسته رفتیم۔ چند نفر خاتون داخل شدند۔ بعد از مراسم مهمان نوازی و خوش آمد با سخنان تسلیت آمیز صحبت کردند۔ حکیم آمد۔ ولے چه حکیم۔ بیفائده همان

آتش است و ہماں کاسہ۔ باز قدرے شیر دادیم۔ شربت آوردہ بود چند قاشوق دادیم، اذان شام گفتند۔ گویا ابراہیم بیگ بعض چیزہا را شنید یا حس نمود۔ چہ وقتیکہ صدائے اللہ اکبر را شنید گفت "یا حق یا مدد"۔

روز ششم تذکرہ جات را صورت دادہ بلیت کشتی خدیوی گرفتیم۔ ولے احترام و مہربانی کہ در خانہ میزبان از خود و عیالش دیدہ ایم بتوصیف نمی آید۔

پدر و یا خود ابراہیم بیگ چہ خوش بخت بودہ کہ چنیں دوست بدست آوردہ بودند۔ دوست حقیقی نادر بدست افتد۔ خصوصاً دریں آوان کہ زمانہ قحبہ است، و مردمانش آشفتہ۔ بہ مکر و حیلہ صداقت کم شقاوت بسیار۔ امانت معدوم و خیانت موجود۔

از حکیمے پرسیدند "یار خوبست یا برادر" گفت برادر خوب است اگر یار باشد" یار ہی است یار صادق بے غرض از برادر بہتر است۔

یوم الاحد بمصر تلگراف کردم "میرزا عباس بخانہ خبردہ با کشتی خدیویہ عازم ہستیم"۔ حاجیہ خانم در عزیمت از مصر بچند نفر از دختران ہمسایہ اقوام ہر روز از صبح تا شام نزد محبوبہ آمدہ اورا مشغول می نمودند۔ ولے محبوبہ را دل در پیش محبوب خود بود۔ و از دیگراں یکدفعہ بے خبر۔ ع

خود درمیان جمع و دلش جائے دیگر است

افکار سوداوی پریشانش نمود۔ گاہے بعادت زناں فال میدید۔ ع

گہے مانند یاراں اشک میریخت

وقتے چوں دیوانگاں اشعار عربی و فارسی میخواند۔ عشق و سودائے او غمازی کردن گرفت، راز از پردہ بیروں افتاد۔ دختراں یقین گشت کہ محبوبہ را آتشے است در درون کہ حالش دگرگوں گشتہ۔ از خواب و خور باز ماندہ۔ کسیکہ دائماً یا ہمسالاں در عیش و نوش و دریا نو نواختن بود۔ اکنوں بجائے لہو و لعب گاہے آہے آتشیں میکشد و گہے قطرات اشک چوں دانہ مروارید بدامن میبارد۔ یکے از آں دختراں کہ از ہمہ نکتہ داں تر و با محبوبہ

ہمداستاں تر بود۔ نیکو نکتہ را دریافت کہ محبوبہ را سودائے دردل و عشقے در سر است، پاکیٔ طینت و عصمت محبوبہ را الیقین داشت۔ و ہم می دانست کہ محبوبہ منکوحۂ ابراہیم بیگ خواہد شد۔

درمیان اعراب و بلکہ عجم ہم عیب است کہ از جانب دختر بہ پسر اظہار عشق و محبّت شود علیہذا ایشر فتہ و خواست محبوبہ را با مہربانی نصیحت نماید۔ کہ در عمل تعجیل مکن، و خود را در انظار نسواں بدنام منما۔ آہستہ دست محبوبہ را گرفتہ بخلوت کشیدہ گفت :۔

"خود میدانی من از طفولیت کہ ہمدرس و ہم مکتب تو بودم تاکنوں از ہمدیگر نرنجیدہ وکمال محبّت و مہربانی درمیانہ ماں قایم و برقرار است۔ از تو سوالے خواہم کرد باید راست بگوئی۔

محبوبہ فوراً رنگ و روئے را باخت و دریافت کہ سرّ درونش فاش گشتہ گفت "چہ میفرمائی رفیقۂ من ؟"

گفت من در تو علامتہا می بینم۔ اگر ظن من راست باشد صلاح تو درآں نیست، تو سابقاً چوں گل شگفتہ و خنداں بودی۔ و اکنوں مانند بلبل نالانی۔ حال تو دگرگونست، ما بجہت خاطر تو در اینجا جمع میشویم۔ کہ بشما تنہائی اثر نکند و بار نگذرد۔ تو ہمہ مارا پریشان کردہ۔ سبب چیست ؟ چہ درد دل داری۔ راز خود از من پنہاں مکن، راز ترا مانند جان در دل پنہاں خواہم داشت۔ افشائے سرّ تو بکسے ننمایم۔

محبوبہ بے اختیار آہِ آتشبار از دل کشیدہ گفت :۔

بکس نگویمش ایں قصہ خود جگر خونست　　تو ہم میرس زمن تا نگویمت چونست

رفیقہ گفت :۔ اگر خود نمیگوئی من بگویم۔ فکر و خیالات تو نزد ابراہیم بیگ است، من می بینم کہ ہر وقت نام ابراہیم بیگ بمیان می آید ع

رنگ روئے تو خبر میدہد از راز درول

مگر تو دیوانہ شدہ ؟ ہمہ عالم می داند کہ ابراہیم بیگ تراست۔ و تو او را دیر یا زود دست از دولج بدست او خواہی داد۔ ایں ہمہ تعجیل چرا ؟ نہ کسے خیال زوجیت

ابراہیم بیگ را دارد - نه اُو دیگرے را بخود قبول میکند - پس دریں صورت خود را باختن چه معنی دارد؟ از حالت تو یقیناً ایں راز از پرده بیروں افتد - و ایں ننگ و عار تا قیامت تو را خواہد بماند - وائے اگر گل (به) چنیں بدنامی شگفته گردد - که قرنہا زخم ایں فضیحت را یا مرہم ہیچ خوشنامی بہبودی پیدا نشود - البته ایں خیالات فاسد یا لیخولیائی را از سر بار کن - و تصور منما که سرّ تو مخفی ماند ؎

عشق آب و رنگ گلزار دلست　　رہنما و ہادی ہر منزلست

سینه فانوس است و شمعش عشق داں　　دل صدف عشق است گوہر ان را ل

تو خود میدانی در مصر چه قدر مایه سرزنش است که بگویند فلاں دختر عشق ورزید حیف است که در چنیں حسن و ملاحت و عقل و درایت و فہم و فراست که تراست و شہرہ شہر بل مشہور آفاقی بگویند عشق بازی نمود -

ہر چه رفیقه ازیں سخناں گفت محبوبه شنیده و جواب نگفت بعد از اصرار بسیار بنائے گریه گذاشت و در رفت اما ایں راز بعد از ابراہیم فاش شد -

الحاصل ابراہیم بیگ را از خانه میزبان در بغل گرفته بکالسکه گذاشته - رفتیم با کلکه با مشقت زیاد - داخل سفینه شدیم - بعد از دو ساعت کشتی حرکت کرد - روز سیم وارد اسکندریه گشت - میرزا عباس و چند نفر احباب سا کنین اسکندریه بکشتی آمدند - ہمه یکدگر را بغل گرفته مصافحه و معانقه نمودیم - از ابراہیم بیگ پرسش کردند - بحاجی مسعود گفتم خبر کند حاجیه خانم بیروں آید - حاجیه خانم بیروں آمده - مہماناں تعظیم کناں سلام و از نار رفتیم بنظرہ ابراہیم بیگ - چه ابراہیم بیگ؟ قد خمیده رنگ پریده - در بدن از خون اثرے نمانده - پوست با استخوان چسپیده - مہماناں با دیده گریاں پیش رفته بغلش کردند - درویش بوسیدند -

ابراہیم بیگ جز اینکه نگاه حسرت آمیز کند - ابداً علامت آشنائی نتوانست ظاہر دارد - ہمه حیرت زده تعجب نمودند - احوال پرسیدند -

گفتم اکنوں فرصت بیان نیست - باید بماه تمام سرگزشت خود ماں را بشما

حکایت کنیم - پرسیدم شمندفر کے حرکت می کند - گفتند بعد از دو ساعت - حاجیہ خانم گفتم یک شب مانده استراحت میکنید؟ یا امروز می رویم - فرمود در ماندن ثمرے حاصل نیست - ہرچہ زود تر بردیم بہتر است - یک ساعت در کشتی مانده یکسر بہ شمندفر رفتیم - ابراہیم بیگ را میرزا عباس و حاجی مسعود دو نفرے بغل گرفتہ سر دستے بردیم بایستگاہِ شمندفر - بلیت گرفتہ بشمندفر نشستہ - با حاجی محسن آقا و میرزا عباس حرکت نمودیم - یک ساعت و نیم بغروب مانده رسیدیم بایستگاہ مصر -

خلق انبوہے در آنجا بجہت استقبال ابراہیم بیگ گرد آمده - ایرانیہا ہمہ بودند ماشین ایستاد - پیشوا زیاں از دور تمام با دست اشارت سلام داده پرسیدند ابراہیم بیگ کجاست؟ گفتم ہست ہمسفراں از شمندفر بیروں شدند - ابراہیم بیگ را از یک طرف میرزا عباس از طرف دیگر قاندرو قنسو محمد بیگ عرب گرفتہ بیروں آوردند - بمجرد دیدن حال ابراہیم بیگ مستقبلین تمام ابناسے گریہ گذاشتند - ابدا شناختہ نمیشد - و اعراب کہ ایستاده بودند - و با ابراہیم بیگ آشنائی داشتند ہمینکہ قد و قامت خمیده و تغیر صورت اُورا دیده - یکے بے اختیار می گفت "ماھذا؟" دیگرے از روئے استعجاب زمزمہ میکرد - ہذا ابراہیم بیگ! سومی با کمال یاس میگفت "لا واللّٰہ ما تشبیہ بہ ابدا" در ایستگاہ قیامتے برپا شد - یکے بغلش میکرد - دیگرے دستش میگرفت - سومی رویش میبوسید - مریض بیچاره بیحس و حرکت مانند قالب بے رُوح بلکہ رُوح بے قالب نگاه حسرت آمیز بایں طرف و آں طرف مینمود -

نیم ساعت خلق انبوہے پروانہ وار بدور شمع سوزان ابراہیم بیگ میگشتند - فلکہ خود ایشاں حاضر بود - حاجیہ خانم نشستہ - جلال آفندی لونڈی خود را فرستاد - ابراہیم بیگ را زود برداشتہ بہ لونڈی گذاشتہ - سائرین دو دو سہ سہ عراده گرفتہ را ندیم تا رسیدیم دم در - دو راس گوسفند قربانی حاضر بود - ذبح کردند - ابراہیم بیگ را از لونڈی بیروں آورده - باز میرزا عباس و مختار بیگ المغربی ابراہیم را دو سے دست گرفتہ داخل صحن گشتند -

مجوبہ از اطاق چوں ایں حال را دید۔ بے اختیار بے چادر و معجر خود را بجیا ط انداختہ زلفہا را پریشاں ساختہ صیحہ : یا حبیبی! یا حبیبی! یا مولائی! کشیدہ خود را بپائے ابراہیم بیگ درمیان ایں جمعیت انداخت ۔ بعضے روئے گردانیدہ ۔ بعضے بکوچہ برگشتند ۔ ہرچہ حاجیہ خانم و بندہ داد زدیم دختر ہ بل بست ۔ بر گرد حیا کن در بازار عشق حیا را چہ حد مداخلہ ۔ و حجاب را چہ جرئت مماطلہ کہ سوار از جوشش باز دارد ۔
چنانچہ دو دستی سخت بساقہائے ابراہیم بیگ چسپیدہ ۔ با حال دلسوز میگفت : یا حبیبی! یا قوت قلبی! و با اشک گلگوں زمین حیا ط را رنگیں میساخت ۔ ھی میسرود ۔ آقا جان! ترا کہ بایں حال انداخت؟ تو مولائے منی؟ لا واللہ مولائے من چنیں نبود ۔ در کوچہ و باغچہ ہر کس آواز ایں دختر را شنود بسر زدہ از گریہ خود داری نتوانست نمود ۔
زنہائے ہمسایہ ہمہ جمع شدہ ۔ ہرچہ سعی کردند ۔ مجوبہ را از حبیب خود جدا کنند ممکن نشد ۔ بالآخرہ ۔ حالم متغیر گشتہ ۔ بحارت و سودت تمام گفتم : ۔ خانم کوچک ۔ عیب است ۔ مردم سرپا ایستادہ اند ۔ و ابراہیم مے بینی حالت ندارد تحمل ایں قدر مشقت نتواند آورد ۔ ابراہیم بیگ گردن کج کردہ مظلومانہ گویا منتظر ایں وساطت بود ۔
عاقبت حاجیہ خانم گفت : ۔ مجوبہ اولاد من مریض و بیحال است ۔ قصد ہلاک کردن او داری؟ رہا کن او را ۔ عجیب بے حیا بودہ؟ عاقبت فرمود چادر آوردہ انداختند بسر مجوبہ خانم ۔ پنج شش نفر بازور دستہائے مجوبہ را از پائے ابراہیم بیگ جدا کردہ رفتیم باندرون خانہ ۔
اینجا مشکل دوتا شد ۔ یکے را بردند طرف اندرون و دیگرے آوردند بطرف بیرونی ۔ زنان آنجا جمع گشتند ۔ مرداں اینجا ۔ لطف اینجا بود کہ تا امروز افکار مجوبہ را کسے نفہمیدہ و ندانستہ بود کہ ایں بیچارہ خود را بایں نوع گم کردہ ۔ در پیش حاجیہ خانم قدرت تکلم نداشت ۔ امروز بایں جسارت اقدام نمود ۔ گاہے بحال آمدہ از کردہ پشیمان و ہنگامے از گریہ خود را گم میکند ۔ فوراً فرمودیم طبیب دائمی خودمان آمد ۔ بمحض رسیدن گفت ۔ اینہمہ جمعیت پیش بیمار ہیچ مناسب نیست ۔ ببرندش باطاق دیگر ۔ جمہا نہار ابتلا لار

بردیم حکیم رفت پیش ابراهیم بیگ - در هر باب صحت و قوت و چگونگی عناصر اعضائے او واقف و سالها در سینۂ وے منقش - واز طفولیت تربیت شدۂ دست حذاقت این حکیم بود - و مزاجش را کما هو حقہ میدانست حالا دیدار ؎

چناں فرسودہ شد مسکین تن از غم   کہ گر دم بر زند میریزد از هم

یک مرتبہ حکیم بہ ابراهیم بیگ نگاہ کردہ و برگشت بمن نگاہ نمود - بے اختیار دوش خود را بالا کشید! با شارہ و ایماء پرسید این چہ حال است؟ پیش رفت سلام داد - احوال پرسی نمود - جواب نشنید - نبضش را گرفت - چیزے نفهمید - درجۂ امتحان حرارت گذاشتہ - در حد اعتدال یافت - در سینہ و پشت با دست زدہ گوش داد - همہ را در جائے خود سالم دید! گفت:- سبحان اللہ! چهل سال است در پراکتک هستم - چناں مرض و مریض ندیدہ ام -

از من مقدمہ را پرسید گفتم:- در ایران ناخوش شدہ - ما وقع اسلامبول را از ابتدا تا انتہا بیان کردم - بعد از تفکر بسیار باز آمد - در بالین مریض نشست - پرسید - ابراهیم بیگ! مرا می شناسی؟ من حکیم صالح هستم - کہ هر وقت ترا معالجہ کردہ ام - حالا هم انشاءاللہ بعد از سہ چهار روز بهبودی و صحت یابی - یا آرزوی خود موفق شوی - همہ کارها نیک شود ؏

مشکلے نیست کہ آساں نشود

در اینجا ابراهیم بیگ آہے کشیدہ "یا حق یا مدد" گفت - بیچارہ حاجیہ خانم یک ساعت سراپا ایستادہ و بدوں صدا و ندا متصل اشک از چشمانش جاری بود -

حکیم گفت حاجیہ خانم گریہ کردن ثمر نہ بخشد - پسرت را خوف مرگ در میان نیست - ولے عجائب درد است کہ اگر بدن او این قدر زار و نزار نشدہ بود میگفتم دروغ میگوید هیچ مرض ندارد - چوں فردا روز یکشنبہ است اطبا جمع نمیشوند - پس فردا سہ و چهار طبیب کہ خودم بحذاقت ایشاں اعتماد دارم - تا بہ بینیم چہ تمهید باید کرد؟

از غذا پرسید - گفتم بجز شیر چیزے نمیخورد - یک چیزے نوشت و گفت

ووقاشوق بشیر مخلوط کردہ بخورانید۔ چائے خوردہ۔ خواست بر ود۔

گفتیم:۔ کجا! بیمار تازہ ہم ہست۔ او را معائنہ کنید۔ حال محبوبہ را بیان نمودم،
حاجیہ خانم گفت من نمی آیم۔ خجالت میکشد عنان ہمسایہ جمعند۔ خبر دہید بیروں آیند۔
حاجی مسعود را گفتیم خبر دہد۔ خانم ہا بیروں آیند۔ ہمگی بیروں آمدند۔ رفتیم اندروں،
محبوبہ را دیدیم۔ چہ محبوبہ جسد بے رُوح افتادہ۔ حکیم ایں طرف و آں طرف گردانیدہ نگاہ
کرد۔ ابداً حس و حرکت ندارد۔ سوزنے در آورد۔ از میان دو شانہ محبوبہ بجلدش فرو برد،
او رخ کردہ فی الفور بلرزہ افتاد۔ دو سہ بار مانند بید لرزیدہ چشم بگشود۔
حکیم خندیدہ گفت:۔ ہاں کوچک خانم! احوالت چہ طور است۔ کجایت درد میکند؟
محبوبہ ہر دو دست بصورت گذاشتہ ہائے ہائے بنائے گریہ گذاشت۔
حکیم گفت:۔ بسم اللہ ابراہیم بیگ بیائید بلغر ما ئید۔ محبوبہ فوراً دست از
صورت بر داشتہ ایں طرف و آں طرف نگاہ کرد۔ الحاصل در اینجا طبابت نمیکرد،
حکمت عملی و تدبیر بخرچ میداد۔
گفت:۔ آب بیاورید۔ آوردند۔ حکیم با دست خود گرفتہ گفت خانم کوچک!
بگیر بنوش۔ قبول نکرد۔ یکدفعہ تماماً آب قدح را برو ئے محبوبہ پاشید۔ حکیم میخندید۔
محبوبہ میگریست۔ ما ہم مات و متحیر تماشا میکردیم۔
حکیم بیروں آمدہ گفت:۔ ایں مرض مہلک نیست۔ تا پس فردا گرسنہ نگہ دارید،
و شربتے ہم برائے او نوشت و رفت۔

مرد و زن بقدر چہل پنجاہ نفر مہمان خانہ بے میزبان شمار۔ اگرچہ اکثر ایشاں
یگانہ اند ولے ہر کس خویشتن را گم کردہ در مصیبت اہل خانہ پریشان ہستند۔
گفتیم:۔ حاجی مسعود حاجیہ خانم کہ خبر ندارد بمطبخ برود۔ ببیں چہ ہست؟
چائے حاضر کنند۔
گفت:۔ پرسیدم ہمہ چیز حاضر است۔ وگر صد نفر ہم باشد کفایت میکند۔
از حاجیہ خانم اذن خواستہ رفتیم بالا پیش مہمانہا۔ بعد از بسیار عذر خواہی۔

نشستیم - اما چه مهمان - همه در دریای غم غوطه ور گشته - سر بجیب تفکر فرو برده - از
بنده احوال پرسیدند؟

گفتیم :- وقت زیاد داریم - البته خواهید شنید - رفتیم سر سفره طعام صرف شد -
بعد از شام هر کس خدا حافظی کرده و رفت -

شب از ساعت سه گذشته - قدری راحت شدیم - فردا حاجیه خانم بمن گفت :-
"میرزا یوسف! تو برو پیش محبوبه او از من شرم دارد - قدری صحبت کن که ما را رسوا نکند
مردم چنان گمان می برند اینها سابقه داشته اند"

گفتیم حاجیه خانم! مترس - پاکی و معصومی هر دو اظهر من الشمس است - همه میدانند
الغرض خلوت کرده - رفتیم پیش محبوبه - هنوز بیست و چهار ساعت از ورود ما
نگذشته - که محبوبه نیم جان شده بود - رنگ پریده - چشمان دریده - حال خراب
دل در پیچ و تاب - بدن در اضطراب - نخورده و نخواب داخل شدیم - از من رو گردانید -

گفتیم - چای خوردی؟ گفت - خیر -

گفتیم - بیاورم - بنای گریه گذاشت -

گفتیم خانم کوچک! چه خبر است؟ چرا باین حال افتاده؟ جواب ندارد -

گفتیم - دیروز کاری نکردی که مردم حالت تو مخفی ماند و کسی درد ترا نفهمد -
بار کاری کردی که مناسب حال تو و این خانواده جلیله نبود - حیف نبود از تو که تا حال
سر موی ترا کسی ندیده - خود بی حجاب در نظر خود و بیگانه جلوه دادی؟ همه کس
دانست که شهرت سودا ترا باین بی حجابی واداشت عقلت را جمع نموده -
برخیز - بکار خویش مشغول باش - ابراهیم بیگ اگر حالت ترا بفهمد - ناراض بلکه دلگیر
و رنجیده خواهد شد - در وصال شما خبر بیماری ابراهیم بیگ هیچ مانعی نمانده -
انشاءالله عنقریب صحت یافته بمقصود خواهد رسید - حاجیه خانم میداند - که تو از
او خجالت میکشی - لهذا مرا فرستاد این سخن را از قول خانم میگویم -

محبوبه زار زار گریستن آغاز نمود و گفت :- عمو جان! من زنده نخواهم ماند -

این سخنان دل مرا رنجانید- آنچه شما خیال کرده آید- صحیح نیست- او آقا و مولی و ولی نعمت من است نمیتوانم او را در آن حال به بینم- دیوانه شدم- از من عقل و هوش توقع میدارید- اختیار از دستم بیرون رفته- از آن روز که تلگراف شما از اسلامبول رسید دنیا در چشم تیره و تار گشته- خدا جان من یک روز اول بستاند- من بر روئے بی بی خود چگونه نظاره کنم؟ (بی بی حاجیه خانم را میگویید)

گفتم:- محبوبه سکینه خواهر ابراهیم بیگ است- البته محبت خواهر و برادرے از همه بیشتر و بالاتر است- آنهم از غصه سوزان و گریان است- در حیا و حجاب! هر چه ازین مقوله سخنان گفتم جز گریه ثمرے نه بخشید-

بیدل گمان مبر که نصیحت کند قبول   من گوش استماع ندارم لمن تقول

دیدم محبوبه مضمون این بیت را کار بسته- برخاسته آمدم- ماجرا را "کما جری" بحاجیه خانم گفتم- این درد از آن درد بدتر- حال این دختر زیاده از مرض پسرش موثر افتاد- زیرا که این خانواده عصمت مجسم هستند- ازین فقرات زیاده از مرگ متاثر و متغیر شوند-

گفتم:- خانم شما آسوده باشید این برائے شما و خانوادهٔ شما عیب نیست زیرا که اهل مصر صغیر و کبیر آمیدانند که اینها هم دیگر نامزد یدر- کاشکے همه نامزدان چنین عشق و محبت ورزیدندے-

گفت:- چه باید کرد؟ سکینه را بفرستید پیش محبوبه دختران همسائیگان را هم خبر کنید- آمده او را تنها نگذارند مشغول نمایند-

حاجی مسعود رفت بالا سکینه و دختران را خبر کند- یک دفعه صدائے گریهٔ محبوبه بلند شد- بیچاره حاجیه خانم هم شنید- رفتم پشت در- دیدم در مناجات است میگوید "بار خدایا از زندگانی سیر شدم- تاب این سرزنش ها را نتوانم آورد- روئے بی بی خود را چگونه نگاه کنم؟ مرا با ناز و نعمت پرورده بود برائے چنان روزے! ؎

جز خار غم نرست ز گلزار بخت من   آن هم خلید در جگر لخت لخت من

حاجیه خانم گفت :- بعجب بلائے مبتلا شدیم - خدایا چکنم ؟ ع

اگر ور دم یکے بودے چہ بودے

خود صدا کرد "سکینہ ! بیا پائین" آمد - گفت :- از محبوبہ جدا مشو - اورا تنہا

نگزار - خودش رفت نزد ابراہیم بیگ -

منہم جامہ دان و اسباب سفر را گشادہ - لباس عوض نمودم - از احباب و آشنایان

آنانکہ دیروز نیامدہ بودند - امروز آمدند - میرزا عباس و حاجی محسن آقا ہم تشریف

آوردند - قدرے صحبت کردہ دیدیم آقا ..... تبریزی آمد - برخاستہ مصافحہ و

معانقہ کردیم نشست سوال کرد ابراہیم بیگ کجاست ؟

گفتم :- اطاق خود - حاجیہ خانم آنجاست -

گفت شنیدم ناخوش است ؟ از تبریز کاغذ داشتم - برادرم عزیمت شما را

نوشتہ - ولے از ناخوشی چیزے ننوشتہ بود -

گفتم :- در تبریز بیماری نداشت - در اسلامبول احوالش بہم خورد - قدرے

اظہار از برادرش کردہ - گفتم حقیقتاً بسیار میہمان نوازی نمود - زیادہ از حد

احترام کردند زحمت کشیدند - ہر کس از ایران احوال میپرسید میگویم صبر کنید خواہم گفت

دریں بین آقا میرزا احمد شیرازی تشریف آورد - بعد از تحیت و سلام احوال

پرسید - گفتم - ناخوش است در حرم خوابیدہ - افسوس خورد -

گفتم - اینہا ہمہ گناہِ تو بود - سبب رفتن با ایران تو شدی - آمدی گفتی در ایران

ہیچ نیست مبالغہ در ہر سخن کردی - و بیگ را وادار نمودی کہ خود برود بہ بیند -

گفت :- مگر دروغ گفتہ ام - چیزے دیدی -

اہل مجلس گفتند - آقا میرزا احمد راست گفتہ ہیچ چیز نیست - تو بگوئے بہ بینیم

چہ دیدی و چہ بود ؟ گفتم :- ہمہ چیز ہست - چیزیکہ نیست قانون است نظم ندارد -

ازیں رو وظیفہ احدے از حاکم و محکوم رعیت و صاحب منصب معلوم نیست -

و بدیں سبب مکتب ندارد - مالیات ندارد - رشوت دارد - استبداد دارد - اجحاف دارد

شہرہا خراب ماندہ ـ صحراہا "لم یزرع" ماندہ ـ آبہا گندیدہ از تعفن آبہا از کوچہ گذر کردن مشکل است ـ گدایاں وزیر گشتہ ـ وزیراں گدا شدہ ـ کار در دست غیر اہلش افتادہ ـ قاپاں قاپانست ـ چاپاں چاپانست ـ چکہ چک ـ سوخا سوخ است ـ ہمہ قاہ قاہ خندیدہ گفتند ـ در نزد ابراہیم بیگ ہم میتوانی اینہا را بگوئی ؟

گفتم :ـ من جرئت ندارم ـ ولے خودش برائے العین دیدہ کہ چہ خبر است ؟ احتیاج بگفتن من نیست، مثلے می گویند "چنین مبہوت ماندم کہ ہوش از سرم رفت" حالا او چناں مبہوت و متحیر ماندہ ـ کہ ہوش از سر و گوشت از تنش رفتہ ـ خدا بہ ما رحم کند بعد از نہار قدرے صحبت کردہ ـ ہر کس بکار خود رفت ـ

میرزا عباس و حاجی محسن آقا باینده ماندہ احوال پرسیدند ـ

گفتم :ـ روز خوش ما با شما بود ـ بعد ازاں دیگر لبہاں خندیدہ ندیدیم از روز ورود باطوالم تا برگشتن ہر جا رسیدیم ـ و ہر کجا رفتیم ـ و ہر چہ دیدیم ـ ایں جوان غیور متعصب در ہر قدم آہے سرد از دل پُر درد کشید ـ عجب تر آنکہ بعض چیزہا را من دیدم کہ یا و نگفتم ـ و مانع شدم دیگرے ہم نگوید ـ و بعض حالات را ہم او از من پنہاں میکرد ـ و بروز نمیداد ـ کہ در اسلامبول بعد از ناخوشی او در سیاحت نامہ اش دیدہ و فہمیدہ ام ـ از جملہ در خانہ وزیر جنگ کوتک خوبے خوردہ من خبر نداشتم ـ

روزے با مشہدی حسن کرمانی در حالت پریشانی بمنزل آمدہ سہ روز بستری شدہ خوابید ـ و از من پنہاں داشت ـ در اسلامبول فہمیدم کہ چہ بر سرش آمدہ بود بخانہ وزرا رفتہ ـ بعض صحبتہا کردہ فحش و سقط شنیدہ کوتک خوردہ ـ صد ہزار شکر نکشتندش و زندہ برگشت ـ بعد از چند روزے رفت و نصف شد آمد ـ با لب خنداں ـ بشاش مشعوف کہ گویا دنیا را باو بخشیدہ اند منہم از شعف او بسیار شادماں گشتہ :ـ شکر حق تعالی را بجائے آوردم ـ کہ ایں جوان در سفر یک روز خندید ـ شادماں و مسرور گردید ـ

جہت مسرتش را پرسیدم ـ گفت یوسف عمو غافل مباش ـ در ایران آدم ہائے کاردان ـ عالم ـ باغیرت و دولت پرست موجودند ـ کہ بمدارج عالیہ قانون دانی و کارگذاری

صعود نموده - با استادان فرنگ برتری دارند - امشب مرا مایهٔ امیدواری حاصل شد،
که در آینده خوشبختیٔ ایران خواهد آمد - عنقریب ترقی زیاد خواهد کرد - به به - وجود محترم محترم است -
سوال کردم چه خبر است ؟ گفت حمد خدای را که قانون حاضر و آماده است - امّا
چه قانون خوب و مقدس - انشاء اللہ عنقریب در مصر خواهیم شنید که ایران دارئے
چهار و پنجهزار مکاتب علوم و فنون تلنوعه گشته - بعد از ده سال هزاران علمائے باهوش
و با غیرت از کارخانهائے آدم سازی بیرون خواهد آمد - گفتم - انشاء اللہ -
پرسیدند - چگونه خود بخود بوزرا راه یافت ؟ و آنهارا در اندک زمان از کجا
شناخت و بمعرفت و دلالت که بحضور ایشان توانست رسید ؟
گفتم :- دلیل و باهادیٔ این راه در مجمع عام باید گفت بالخصوص آنکه یک نفر ا
حاجی خان شخص اول ایران که همهٔ شما او را میشنا سید - در سیاحت نامه هم تعریف او
نوشته شده خواهید خواند - ویرا بهر مقام دلالت کرد -
بارے بعد از صحبت متفرق شده رفتند منهم آمدم پائین پیش بیمار - حاجیه خانم
نشسته - سر را بدست تکیه داده آب چشم مانند ابر بهار میریخت -
پرسیدم ، چیزے خورد ؟ گفت نمیخورد - یک کاسهٔ شیر آورده از شربت هم دو
قاشق درآن ریخته پیش رفته گفتم " جان عمو بخور " بحق خدا و بسلامتی وجود محترم من
خندیدم - و از چشمان مخمور مظلوم ابراهیم بیگ چند قطرهٔ اشک بداماں ریخت شیر را
پیش لبش رسانیدم - خورد - و یک کلمه گفت " یا حق یا مدد "
سکینه را صدا کرده حال محبوبه پرسیدم - گفت دختران آنجا اند متصل گریه می کند -
هر قدر سخن تسلیت آمیز میگویند ساکت نمیشود - با حیرت نگاه میکند - جواب نمیدهد،
وقت شام همه رفتند - مگر رفیقهٔ اصلی که دوست صادق و محبهٔ محبوبه بود ماند -
سکینه هم بنماز رفت - حاجی مسعود مرا صدا کرد - رفته دیدم گوش بر سوراخ در طاق
داده - اشاره کرد - بیا صحبت ایشان را بشنو - رفته ایستادم پشت در - گوش داده دیدم
رفیقه میگوید :-

"محبوبہ یک ہفتہ پیش ازیں من دردترا نجیدم از من پنہاں داشتی۔ حالا امشب ہمہ خانہا صحبت از عشق بازی تو میکنند۔ من نگفتم ایں از نہاں نخواہد ماند۔ تو انکار کردی" ع

نہاں کے ماند آں رازے کزو سازند محفلہا

درصورتیکہ تو محبوبہ و محبوب القلوب خاص و عامی ما چرا خود را در نزد خودی و بیگانہ محجوب مینمائی؟ من بازہم تو میگویم۔ صبر کن و خودداری نمائے۔ تا بعزت و احترام واصل بہ مقصود شوی۔ عشق بازی دختراں را عیب و ننگ است۔ بایں کمال و جمال چرا لکۂ ننگ بجبیں خود گذاری؟ تو شہرۂ آفاق تربیت شدہ۔ شاعرہ و ادیبۂ ہزار ماں خواندۂ۔ سوء ایں عمل را بہتر از من میدانی کہ عاقبت ایں کار وخیم است عزیزا! خواہرا! مہربانا! مکن مکن کہ پشیمان میشوی آخر!

محبوبہ علاوہ بر اینکہ صاحب حسن و جمال و اخلاق میمونہ مستحسنہ بود۔ یک صوت خدادادی ہم داشت۔ در ماہ مبارک رمضان زناں عرب تلاوت کلام مجید مینمایند۔ وقتیکہ محبوبہ سورۂ یوسف را بلحن دلکش تلاوت میکرد۔ ہمہ بے اختیار بگریہ می آمدند۔ زمانیکہ آیۂ شریفہ "فلما سمعت بمکرھن ارسلت الیھن متکاء و آتت کل واحدۃ منھن سکینا و قالت اخرج علیھن فلما رائینہ اکبرنہ و قطعن ایدیھن" میخواند مستمعین جلساں مات و مبہوت می ماندند کہ اگر کاردے بدست ایشاں دادے۔ ہر آینہ دست از ترنج نشناختندے

در مصر مشہور خاص و عام بود قرائت محبوبہ۔ بہ خانم عجم طبع موزوں ہم داشت گاہ گاہے مرثیہ و اشعار عربی و فارسی انشاد میکرد۔ امروز دیدم تکیہ بہ بالیں کردہ گیسوہائے مانند بخت خود را پریشان نمودہ۔ باحالتیکہ از استماع گفتار او دل سنگ خارا آب میشد۔ بہ رفیقہ میگفت:۔

خواہر جان۔ اگر در دست ستم عنان اختیار را توانستی نگاہداشتن۔ ہرگز دیروز آں رسوائی را بار نیاوردمے۔ و داغ بدنامی بناصیۂ خویش نہ نہادمے۔ درد من کفایت میکند۔ زیادہ ازیں میفزائے۔ وایں مربعات خواندہ و گریہ می نمود:۔

خواہر جان ہرچہ تو میگوئی میدانم۔ از راہ جانسوزی و مہربانیست۔ من اگر دریں ولایت یکنفر دوست معتمد از الی الحال داشتہ ام تو ہستی۔ ولے دریں کار مسلوب الاختیار شدہ ام۔ عنان اختیار از دستم رہا گشتہ۔ بجز اینکہ خود را ہلاک و ایں سر شد خاک پنہاں سازم۔

چارۂ خلاصی مفقود است - بی بی از حالم آگاہ شد - من بعد از شرم سر بالا نتوانم کرد آہ! آہ! چگونہ گرفتار چنگ ملامت شدم - خدایا مرا حفظ کن - رفیقہ جان نوعے کن کہ من رفتہ ولی نعمت خود را بہ بینم -

اگر از دست تو کارے بر آید | کہ روزے محنتم از وے سر آید
بادر مانم نشاید کوتہی کرد | مرا باید درایں راہ ہمرہی کرد

اما شروط بر اینکہ بی بی ام در خانہ نباشد -

حاجی مسعود گفت :- آقا میرزا یوسف کار بجائے سخت کشیدہ - دل من پریشان و درہم شد - ممکن است کہ حاجیہ خانم جائے برود تا محبوبہ را ببرم پیش آقا - او کہ خود را نمیداند -

رقت مرا گرفتہ - دلم بحال دختر بسوخت -

گفتم :- باید دو سہ روزے صبر کرد - بلکہ فردا الحکیم صالح آفندی بگویم - کہ اُو بگوید بہتر اینست کہ محبوبہ نزد ابراہیم بیگ بماند و تیمار دارش باشد - حالا بحاجیہ خانم چیزے مگوئے - رفتم پیش ابراہیم بیگ - خوابیدہ بود - حاجیہ خانم پایش را مالش میداد - قدرے نشستہ بحاجیہ خانم عرض کردم - اگر اجازت شود نیم ساعت بگرمابہ روم - اذن داد - رفتہ برگشتم چند نفر از احبا آمدہ خواہش کردند کہ حاجیہ خانم بیروں رفتہ ابراہیم بیگ را دیدن کنند - رفتیم نزد ابراہیم مانند آہوئے بدام افتادہ - نگاہ حسرتانہ اش دل را پُر آذرمے کرد مہدی بیگ شاعر گفت :-

وصل بشد ہجر ماند حیف کہ در باغ عشق | خار بہ پیری رسید گل بجوانی بمرد

اے داد و بیداد ایں ابراہیم بیگ است! چہ نشانہ از و باقی است! ہرگز من قبول نمے کنم کہ باین نوع تغیر حال در انسان پیدا شود - پرسشہا کردند - جواب نشنیدند - مہدی بیگ گفت :- دستی من تاب دیدار ایں جوان را ندارم - خدا حافظ و برخاستہ رفت -

آنشب را بروز آوردیم - ساعت چہار بود کہ آدم صالح آفندی رقعہ آوردہ -

نوشتہ بود - در ساعت ہشت - دوقتور موسیو ولف - سر طبیب مریض خانۂ انگلیس - موسیو ہاروں اسرائیلی و شیخ یوسف السیار را و عاره گرفتہ - خواہیم آمد -

در ساعت موعود دو کالسکہ زار دبخانہ داخل شدند - بعد از صرف چائے گفتند بریم نزد ابراہیم بیگ - حاجیہ خانم چادر بسر کرده - اطبا آمدند - اول از بندہ ایضاحات خواستند - اجمالاً احوالات سفر را بیان کردم - از خودش جویائے حال شد جواب نشنیدند - دوقتور انگلیس گفت - تمام لباسش را بیروں آرید - حاجی مسعود جز زیر جامہ ہمہ لباسش را کندند - ہر یکے جداگانہ معائنہ کرده - وگوش نہادند - با ذرہ بینی مخصوص گلو و دماغ و سائر اعضایش را نگاه کردند - و درجہ گذاشتند نبض گرفتند -

چہار نفر حکیم یک ساعت تمام مرا استنطاق کردند - کہ پدرش بچہ مرض مرده؟ و در سلسلۂ اینہا چہ گونہ امراض واقع میشود؟ مادرش بچہ مرض ہا مبتلا گشتہ؟ در کودکی خودش بیمار شده؟ بیماریش چہ بوده؟ و چگونہ ادویہ خورده؟ ہمہ را بتفصیل جواب دادم بازبان فرانسوی با ہمدیگر مکالمہ کرده - بوں موں نمودند من نفہمیدم - بالآخرہ مطلب معلوم شد کہ مانند اطبائے اسلامبول اینہا ہم چیزے نفہمیده -

گفتند مادرش را بگو - بیاید - خانم آمد - موسیو ہاروں اسرائیلی ترکی خوب میدانست - گفت:- خانم نمیتوانیم بگوئیم کہ اولاد شما بیماری ندارد - اگر بیمار بودے - بدیں حالت نیفتادے - درد را پیدا نکردیم - قلب سالم - جگر درست - حرارت معتدل - آنچہ حکم آلت ذرہ بینی بود - از دہن دماغ وگوش احشاء و اعضائے اندرونی را دیدیم - تماماً در حالت صحت و اعتدال - آلاں کہ ما از مرض چیزے مشخص نہ نمودیم - اگر بفرمائید ہفتۂ دیگر آمده باز معائنہ کنیم - امروز را موسیو ولف چیزے مے نویسد - شب و روز دو دفعہ بمالید - دولئے مشروبی ہم خواہد نوشت - در ہر شش ساعت دو فنجان بخورانید - و موئے سرش را بتراشید - مشمع از دواخانہ بیاورند - تر کرده بچسپانید باید بہر حیلہ والتماس باشد سوپ نان بختہ بدہید - بخورد - و اگر چیز دیگر ہم میل نماید عیب ندارد - بدہید - لکن از ترشی بہ پرہیزید -

دواہا را نوشتہ خواستند بروند من بصالح آفندی گفتم: مجبوریم راہم بہ بینند۔
گفت بگو۔ حاضر باشد۔ رفتہ دیدارم بازگر یالست۔
گفتم۔ حکیم ہا می آیند۔
گفت: عموجان! مرا رسوا مکن۔ من ناخوشی کہ ندارم۔
گفتم۔ اگر چنیں میباشد چرا سہ روز است۔ روزہ گرفتہ ای از گلویت قوتے پائین نرفتہ۔
گفت:۔ امان وخیلم عموجان! مرا بسر آقا بگرداں حکیم را پیش من میاور۔ ہرچہ اصرار
کردم گفت خود را ہلاک میکنم۔
گفتم:۔ صالح آفندی تنہا بیاید؟ راضی شد۔
جواب آوردہ گفتم صالح آفندی بماند۔ دیگراں رفتند۔
شیخ یوسف السیدار در برگشت صالح آفندی را بہ قابینہ کشیدہ مرا نیز صدا کردند۔
رفتم۔ شیخ بصالح آفندی گفت۔ چہ میگوئی در حق ابراہیم بیگ؟
صالح گفت چہل سالست طبابت میکنم۔ ایں جور مرض ندیدہ و نشنیدہ ام۔
رجوع بکتب عتیق در چارہ کردم۔ چنیں درد سے نجستم۔
شیخ یوسف گفت۔ من سی و دو سالست کہ طبابت می کنم۔ اگرچہ امتحان من
در ہر ادارہ صحیہ در فن جدید بودہ۔ ولے معتقد فن عشق ہستم۔ بسیار تجربہ کردہ و استناد
حاصل کردہ ام۔ خصوصاً در اینجا با ایں مرض مالیخولیا است۔ یا سودا۔ من میخواہم حکمت
ابو علی سینا را در ہر دو اینجا بکار برم و بہ بینم ہیچ فائدہ مترتب میشود یا نہ؟ اگر ایں
مرض را تشخیص نکنم۔ دیوانہ خواہم شد۔
صالح آفندی پرسید۔ کدام فن را خیال امتحان داری؟
گفت اگر یکے آنکہ یک نفر از امرائے بزرگ بمرض مالیخولیا مبتلا شد۔ مثل
ابراہیم بیگ چیزے نمی خورد و ہی داد میزد۔ کہ بز کوہی ام۔ مرا بکشید۔ و بسیخ بکشید۔
دائماً در زبانش ایں بود۔ چندے از تناول باز ماند۔ و حکما عاجز گشتند از علاج۔
علاء الدولہ شیخ الرئیس ابو علی سینا را احضا نمودند۔ شیخ احوالات پرسید۔ پریشاں را حالات

مریض را بیاں کردند۔

شیخ گفت۔ بمردید۔ بمریض بگوئید۔ خبر کردیم قصاب بیاید۔ و ترا ذبح کند۔ بمریض گفتند بسیار دلشاد شد۔

بعد از ساعتے شیخ کارد و ساطور بدست گرفتہ با آواز بلند گفت بز کجاست بیاورید تا او را بکشم امیر خود مانند بز صدا میکرد۔ یعنی اینجا ایم۔ خلاصہ امیر را آوردند سہ چہار نفر دست و پایش را بستند شیخ مانند قصاباں کارد را بساطور میکشد۔ و صدائے کارد بگوش امیر می رسد پس پائے بسینۂ امیر نہادہ۔ تہیگاہ و کفل امیر را مانند قصاباں دست میزد۔ و نہایش را ملاحظہ مے کرد۔ تا اینکہ دست باز داشتہ گفت و ایں بز بسیار لاغر است۔ قابل کشتن نیست علف بدہید تا یک ہفتہ فربہ شود۔ آں وقت او را بکشم۔ بعد دست و پایش را گشادند۔

ابو علی گفت:۔ حالا ہر چہ بدہید خواہد خورد با امید کشتہ شدن حقیقتاً ہر چہ پیشش بردند خوردہ تا الم کم معالجہ شدہ شفا یافت۔

دیگرے تدابیر اوست در عشق و سودا۔ اگر یقین شد کہ سودا دارد۔ یا با اطمینان دادن تحور تا بمقصود رسی ایں امراض با اکل و شرب ممکن نیست معالجہ شود۔ رائے من اینست، شما چہ صلاح مے دانید؟

صانع آفندی گفت۔ درین رائے و تدبیر شما اگر نفع نباشد ہیچ وجہ من الوجوہ ضرر ہم ملحوظ نیست البتہ تجربہ عمل بے زیاں کہ در عمل آں ہم سودے ملاحظہ شود اولی تر است۔

بعدہ شیخ یوسف السید مین گفت۔ آقا یوسف در مصر ایں جواں بالکسے از طائفۂ نسواں سر و کار داشت ہ گفتم ع

ہمہ عالم گواہ عصمت اوست

حاشا ثم حاشا! کہ ایں گماں در حق او خطا ست۔

گفت:۔ در ایران ہنگام ایاب و ذہاب در منازلے کہ نزول مے کردید یا کسانیکہ دید و باز دید داشتید از زن و دختر یکے برخوردید و بستگی بہم رسانید۔

گفتم :- ابداً۔

گفت :- ایں رادعا نکنید۔ تو مرد پیر و اُو جوانست۔ با تو ہمراز نمیشود۔

گفتم :- ابداً دریں خیالات نبود۔ وایں احتمالات درحق اُو فاسد ہست۔

شیخ یوسف چنیں گفت۔ ولیعہد عز الدولہ بیمار شد عموم اطبا از معالجۂ او عاجز آمد۔ عاقبت شیخ الرئیس را خبر دادند۔ شیخ استنباط آثار عشق در اُو کردہ خلوت نمودہ۔ یک نفر کہ عموم محلات وخانہ ہائے شہر را باسم میدانست آوردہ پہلوئے مریض نشاند۔ وخود نبض مریض را گرفتہ۔ باآں شخص بنائے صحبت گذاشت۔ محلات وخانہ ہائے شہر را آنگاں یگاں بشمار آورد۔ تا فہمید کہ در فلاں محلہ و فلاں خانہ بفلاں دختر عشق ورزیدہ۔ بعز الدولہ خبر داد۔ تا مقصود حاصل شد صحت یافت۔

حالا نزد ابراہیم بیگ رویم۔ از مصر کہ بیروں رفتہ۔ ہر شہر وقصبہ و دھکدہ کہ دیدہ و منزل کردہ اید یگاں یگاں بشمارید۔ شاید چیزے دستگیر شود و مقصود حاصل گردد۔

رفتیم پیش ابراہیم بیگ صاحب آفندی در گوشۂ پنہاں شد۔ شیخ یوسف السید نبض بیمار را گرفتہ از من چنیں سوال کرد۔

یوسف آقا! شما دریں سفر از کدام طریق رفتید؟ وکجاہا را دیدہ وسیر وتماشا کردید؟

گفتم ازیں جا با راہ آہن باسکندریہ۔ واز آنجا با کشتی باسلامبول۔ واز اسلامبول ہم باکشتی بباطوم واز باطوم باشمند فر بتفلیس۔ واز آنجا باکشتی بسواحل دشت و ماز ندراں ، وعشق آباد تا داخل خاک ایران شدیم۔

یکبار شیخ یوسف فریاد کرد۔ مقصود حاصل گشت۔ دردرا پیدا کردم۔ بعد را بگو؟

یگاں یگاں از مشہد ، سبزوار ، نیشاپور ، سمناں ، ودامغاں شاہرود طہران۔ قزوین۔ زنجان۔ تبریز۔ اردبیل ، مراغہ ، نبات ، مرند تا کنار ارس یک یک شہر ہا وقصبہ ہا و دہکدہ از ہر جا کہ عبور و مرور کردہ بودیم۔ تمام را بر شمردم۔ بعد روسیہ را تا باطوم واز آنجا بہ اسلامبول ومصر والسلام۔

گفت :- سبحان اللہ ایران سوائے اینکہ کل ممالک عجمستان است۔ ایران نام شہر

ہم ہست ؟ گفتم خیر ؟
پرسید۔ بایدشما البتہ در استخراج و استنباط من اشتباہے نشدہ۔
گفتم۔ استنباط شما درست وابداً سہو وخطائے ندارد۔ ماشاء اللہ باین درد ایں بینوا را بہمان نام ایران انداختہ۔
گفت: یعنی چہ ؟ ایران نام انسان ہست ؟
گفتم :۔ خیر حکیم باشی۔ ایں جوان غیور عاشق مملکت ایرانست۔
رفت معشوق خود را ببیند۔ از دیدار او فرحناک وشادمان شود۔ بعد از وصلت قضیہ برعکس نتیجہ داد۔ بعضے بیرونقی وپریشان حالی ولایات بطبع نیک خواہش ناگوار آمدہ۔ از کثرت غصہ واندوہ خود را بایں حالت انداختہ است۔
گفت۔ نفہمیدم بیرونقی وپریشان حامیٔ ولایات را ؟
گفتم۔ یعنی نظم ونظام وانتظام وقانونے درکار نیست۔ ایں افکار را در دل مستحکم کردہ۔ تا اینکہ از جہت ہمیں فقرہ با یک نفر از بزرگان منازعہ کردہ۔ حدت وغیظ غلبہ نمودہ آناں وقت بایں بلیہ مبتلا گشت۔
حکیم گفت۔ درایں صورت من سہو نہ کردہ ام۔ عشق او ہام جسم باہم۔ باوجود یا بیوجود تفاوت نمی کند۔ اینہا تفصیل دارد۔ وقت نداریم۔ مختصرش اینست "حکما افراط محبت را عشق خوانند۔ وآں ہر دو قسم است۔
قسمے فطری۔ یعنی خلقی وذاتی ہست۔ وایں عشق در تمام کائنات وموجودات۔ خواہ فلکیات وخواہ عناصر کہ بمقتضائے طبع جاذب ومجذوب یکدیگرند موجود ہست۔
قسم دیگر۔ عشق کسبی ہست ودر حیوان وانسان یافت می شود۔ ومنشاء ایں عشق لذت است یعنی از ادراک ملایم۔ واز حالتے کہ در اعتدال مزاج بہم رسد حاصل میشود۔ وایں عشق کسبی خارج از دو قسم نیست۔ یا اینست کہ از قوۂ تحریک ہست ویا قوۂ ادراک۔ آنکہ از قوۂ تحریک ہست جسمانیش خوانند۔ چوں میل بغذا وشوق بماکل ومشارب وغیرہ۔ وآنکہ ادراکست روحانیش گویند۔ چوں شوق بنظر درحقایق امور وتمیز حسن وقبح وغیرہ۔ اما

آنکہ روحانیست یا بالذات ہست یا بالعرض۔ امّا آنکہ بالذاتست عشق حقیقی۔ چوں محبّت اہل حق و روحانیاں کہ موجد خود را طالبند۔ و آثار صنع او را مائل۔ و ایں عشق ز منفعت بالذاتست۔ نہ بالعرض۔ و امّا آنکہ بالعرض ہست۔ عشق مجازی ہست۔ مانند محبّت اہل ہوش بہ نسواں و اولاد و اعمار و آثار وغیرہ۔

در ہر صورت محبّت مفرط عشق و شرارت عشق و غلبۂ او بعناصر کہ احساس حیاتیۂ انسانست ضعف اعتدال را سبب بیشود و مہلک ہست۔ علاج و رفع آں سوائے کامیابی بہ معشوق محال ہست پس صحت ایں بستہ بہ محصول آرزوئے آں ہست۔

ایں قدر ما ظن من خطانہ رفتہ۔ در ایں صورت معالجۂ ایں بستہ بحصول نظم و قانون ایرانست وقتیکہ در ایران نظم و قانون مساوات گذاشتند انہم بأسل معالجہ روئے بہ بہبودی خواہد گذاشت۔ و الا فلا۔

انیقدر بشما بسپارم۔ از ایران اخبارات خوش برسد۔ و پیش او مذاکرہ نمایند کہ بشنود۔ و خبر ہائے بد را پنہاں دارید۔ کہ دفعتاً بقلب زدہ ہلاکش میکند۔ و اگر خواہید غذائے بخورانید از آنکس کہ ممنون ہست و آنچہ معشوق او را یاد آورد مانند علاء الدولہ تمہیا نمودہ با میاستقبال بخورانید خدا حافظ گفت و رفت۔

صالح آفندی ماند۔ رفتیم پیش مجوبہ۔ احوال پرسی کرد۔ من درد مجوبہ را بحکیم کما ہو حقہ حالی کردہ بودم۔ سوال کرد چہ خوردہ؟ جواب نداد۔

گفتم:۔ سہ روز ہست باندرونِ ایں دختر طعام و شراب نرفتہ۔

گفت:۔ بہ بہ تو نخور از حال بیفت۔ و آقایت ہم آنجا بے پرستار بماند۔ ماشاء اللہ کارہا در نظام ہست۔ اقلاً تو بخور قوت پیدا کردہ پرستاری و خدمت آقایت را بکن، مے بینی بیچارہ مادرش پیر و ناتوانست۔ بجہتہ پرستاری مریض آدم توانا لازم ہست، غیر از تو کہ میتواند خدمت شائستہ کند؟ کہ انشاء اللہ چند روزہ صحت یابد۔ آخر بہ بیں خواہر ابراہیم بیگ بشما چہ قدر مہربانی و خدمت میکند۔ تو ہم باید بخاطر ایشاں قوت حاصل کردہ با براہیم بیگ خدمت نمائی۔

چہار شیشۂ شربت نوشت کہ ہر روز باید یکے را بنوشی۔ تا بکلی رفع نقاہت گردد۔ بیروں آمد۔ خواست از حاجیہ خانم خدا حافظ کند۔

گفت۔ خانم در اینجا مریض و بیماری ہست۔ اگرچہ حکیماں وعدہ کردند کہ بیایند۔ لکن شیخ یوسف السید حکیم مجرّب و با توفیقست۔ بندہ حق القدم ایشاں را دادہ بجائے شما نوشتم۔ شما ایں قدر سعی بکنید کہ ابراہیم بیگ غذا بخورد۔ و دیگر مجوبہ را برائے پرستاری ابراہیم بیگ از روئے مصلحت تعیّن فرمائید۔ بگلہ ہمشیرہ اش وگاہے مجوبہ معاون شما باشند۔ البتہ ایں عرض بندہ را قبول فرمائید۔

حاجیہ خانم گفت۔ امر حکیم را اطاعت باید نمود۔ کہ قرین بصلاح است۔ حکیم رفت۔ حاجیہ خانم آمد۔ از پشت در صدا کرد "مجوبہ! بجہت چہ سہ روز ہست خود را در اینجا حبس کردہ؟ یقین نماز ہم نخواندہ باشی۔ برخیز۔ نماز بگذار۔ من بالا کار دارم۔ سکینہ در مطبخ۔ ابراہیم تنہا ست اُورا تنہا مگذار۔

حاجیہ خانم رفت بالا۔ من آہستہ درِ منزلِ مجوبہ را باز کردہ دیدم۔ در بستر سر بدیوار نہادہ گریہ میکند۔

گفتم۔ مجوبہ! نشنیدی بی بی ات چہ گفت؟

گفت شنیدم۔ چہ خاک بر سر کنم؟

گفتم مجوبہ ایں قدر بداں کہ من عمو و پدر معنوی شمایم۔ و خود ہم پیر دنیا دیدہ و تجربت آموزدہ ہستم۔ من از امروز بشما صراحتاً میگویم۔ ہر درد در دل داشتی باشی از من پنہاں مدار۔ اگر درد خود را بدل بیفگنی۔ غصہ مرگ میشوی۔ البتہ دل خوشدار و از خدمت آقایت تغافل روا مدار۔ حاجیہ خانم خدمت اُو را بشما محول فرمودہ۔ دائماً با نشاط تمام بخور د بنوش و با آقایت بشتاب۔ لکن حالت مجوبہ از روز تلگراف تا کنوں بدتر از حال ابراہیم بیگ شدہ۔ گویا از حیات رمقے باقی ماندہ۔ مانند ابرے کہ مستعد بارندگی باشد برخاستہ۔

گفت۔ عمو جان! اوّل مرا آنجا ببر۔ بعد نماز بگذارم۔ نماز بے حضور قلب

جائز نیست - ایں را گفت و دستم را بوسید -
محبوبہ کجا؟ دست بوسئ من کجا؟ نہ در اُو چناں شرم و نہ در من چنیں دست محترم
خیلے رحمم آمد - بلے گفتہ اند ؎
عشق آمد لاابالی اتقو — عشق آمد عقل دُور اندیش کو؟
گفتم بعد ازیں چنیں خجل مکن - اگرچہ پیر و در مقام پدر تو ہستم ولے باطناً خود را
چاکر - و شما ہا ولی نعمت من ہیقید - بیا فرزند - بیا بر دیم -
در را گشادہ داخل اطاق گشتم - اللہ - اللہ - از آن آدم کہ محبوبہ داخل اطاق شدہ
سلام دادہ - باکمال ادب و شرم و حجاب الیستادہ - جوابے شنیدہ - پیش رفتہ
گفت - یا مولائی! یا حبیبی!!
گریاں و نالاں خود را انداخت در بستر ابراہیم بیگ - پا ہائے اُو بغل کشیدہ گفت
یا مولائی یا قوت قلبی ؎
تا کے زغمت چو شمع سوزاں باشم — در آتش عشق تو فروزاں باشم
تا چند در انتظار تو آئینہ وار — سر تا بقدم دیدۂ گریاں باشم
آقا جان جاریۂ کمترینہ ات نہ ماہ چشم براہ ایران دوخت - و در انتظارت نشست،
کہ ترا باینحال مشاہدہ کند - کو کلام دلجوئیت؟ کہ عنبرین گیسوئیت؟ قد صنوبرت چرا خمیدہ؟
از کجا خار غم بپایت خلیدہ؟ از چہ رہگذر فلک کج مدار خاک مصیبت بر سرم ریخت؟
ابراہیم بیگ نگاہ مظلومانہ کردہ گفت "یا حق یا مدد" (ایں مخفی نماند کہ تکلم ابراہیم بیگ
جہت شنیدن نام ایران بود)
محبوبہ پا ہائے مولائے خود را بر کشیدہ - بوسیدہ - بوئیدہ و گفت مولائی! کمینہ کنیزت
حاضر است - ہر خدمتے داری بفرمائے - بعد بر خاستہ دور ابراہیم بیگ گردیدہ گفت -
"خداوندا مرا تصدق مولائیم گرداں - و ہر درد و بلائیکہ دارد بر جانِ من نہ - خدایا
مرا بے مولائیم زندگی مباد"
گفتم - محبوبہ! بس است - وقت نماز میگذرد - برو نماز بخواں - زیادہ اذیت مکن،

بعد از نماز با حضور قلب دعا کن۔ اِنشاءاللہ دُعائے تو مُستجاب خواہد شد۔

از اں بعد بمسعود گفتم "برو بہ حاجیہ خانم عرض کنم۔ نماز مغرب و عشا را آنجا بگذارد۔ و قدرے دیر تشریف بیاورد۔

محبوبہ رفت و ضو گرفت کہ در منزل خود نماز بخواند من نزدیماں نشستہ۔ بواش بواش پاہایش را مالیدم۔ نماز محبوبہ طول کشید۔ خیال کردم شاید باز غش کردہ۔ آہستہ رفتہ پس در دیدم در مناجات با قاضی الحاجات است۔ میگوید۔

"خداوندا! رحیما! کردگارا! خود آگاہی کہ ایں کنیز کمینہ ات را بالطاف بلا نہایۂ خود در مہد عزت پروریدی۔ و حال آنکہ جز یک طفل صغیر۔ اسیر بیکس و اقربائی نبودم۔ ہمہ امید و بختیاریم وابستہ بانجوان با غیرت و حمیت است۔ اگر او را اجل موعود فرا رسیدہ۔ کمینہ برضا و رغبت و طیب خواطر باقی عمر را باو بخشیدہ، خویشتن را تصدق وے نمودم۔

اے رحیم کارساز و اے معبود بندہ نواز! تو میدانی کہ بے او زندگی بر من حرام است۔ تو قاضی الحاجات و مجیب الدعواتی ؎

اے جملہ بیکسان عالم را کس یکجو کرمت تمام عالم را بس
من بیکسم و تو بیکساں را یاری از لطف بفریاد من بیکس رس

دریں اثناء دق الباب کردہ گفتم۔ خانم تشریف بیاورید۔ من میروم۔ دریں بین حاجی مسعود آمد۔

گفت۔ میرزا عباس با یک نفر کہ نمی شناسم آمدہ۔

گفتم۔ بروند اطاق منہم می آیم۔ ہمینکہ رفتم۔ میرزا عباس بگوشم گفت ایں عرب را میگویند از دعا نویساں مجرب است ابراہیم بیگ را دیدہ۔ دعائے بنویسد شاید موثر افتد۔

گفتم عیب ندارد۔ نشستہ قہوہ خوردند۔ بعد رفتم۔

بمحبوبہ گفتم۔ برو منزل خود۔ مہمان آمدہ۔ بعد از بیرون شدن محبوبہ۔ ایشاں داخل شدند۔

عرب قدرے دعا و اذکار خفی خوانده با براهیم بیگ دمید پس دعائے نوشته که بپارچهٔ سبز با روزند و بر بازوئے راستش به بندد ـ انشاء الله معجلاً شفا خواهد یافت ـ

برخاسته بیروں آمدیم ـ تا دم در مشایعت کرده ـ برگشته دیدم حاجی مسعود بتعجیل از پئے ایشاں میرود ـ صدا کردم با ایں عجله کجا میروی؟ محبوبه خانم ظاهراً در دستمال چهار غروشئے بجهت نیاز دعائے عرب بسته ـ میروم اُو بدهم ـ

گفتم میرزا عباس حق اُو را خواهد داد ـ دستمال را باز کرده دیدم سه لیره انگلیسی و یک حلقهٔ انگشتر الماس بر لیاں که مرحوم حاجی به بیست و پنج لیره خریده بود بسته ـ گویا محبوبه از هول جان چناں تصور کرده که نیاز دعا هر قدر بیشتر باشد آں قدر دعا سریع التاثیر و مفید تر میشود ـ

بحاجی مسعود گفتم ـ بگو دادم ـ و بجیب خود گذاشته سپردم که محبوبه از قراریکه معلوم میشود ـ من بعد ازیں دیوانگی ها زیاد خواهد کرد ـ بتو هر چه بدهد بفقرا سادات به بخش ـ بیار بمن نشان بده و یا بحاجیه خانم بگو ـ

شب شد ـ من چند روز است ـ نخوابیده ـ رفتم بخوابم ـ ناگاه محبوبه با نشاط تمام آمد ـ

گفت عمو جان مژده ـ

گفتم ـ چه خبر است ـ

گفت ـ چهار پیاله شیر دادم ـ خورد ـ

گفتم ـ تو چه طور؟ هیچ چیز خوردی؟

گفت ـ اے والله ـ اوّل من خورده ـ دید که من میخورم ـ آں همه میل کرد ـ

گفتم ـ البته غذائے شما قوت اوست ـ و غذائے اُو قوت شما ـ بارک الله ـ باید خورد و خوراند ـ پرسیدم ـ خوابید؟

گفت ـ آرے ـ بی بی هم خوابید ـ اما من یک دقیقه نمیتوانم بخوابم ـ ابداً نخوابم

نمی آید۔ عمو جان با آشپز۔ بگو یہ قارلے شیر برنج بپزد۔ من بخورم۔ شاید یہ آقا ہم بخوراند۔

گفتم۔ عیب ندارد۔ رفتم پیش بیمار۔ دیدم خوابست۔ بنظرم حالش بہتر از دیروز آمد۔ حاجیہ خانم بسکینہ گفت۔ آشپز را بگو شیر برنج درست کند۔ وقت ناہار رسید۔ ظرفے ہم شیر برنج گذاشتہ بود۔ من ہم نشستم۔

محبوبہ ابراہیم بیگ را تکیہ بر متکا داد۔ بیچارہ میخواہد قاشوق را بدست ابراہیم بیگ بدہد۔ نمیتواند بگیرد خود دست اُو را مانند بچہ یک سالہ با قاشوق گرفتہ۔ دست او ہم می لرزید۔ میخواست بزور دہنش گذارد۔ نمیتوانست۔ گاہے نیم قاشوق خود میخورد گویا میخواست باو بفہماند کہ تو ہم اینطور بخور۔

محبوبہ مانند گل سرخ افروختہ۔ و عرق بر جبینش مانند مروارید نشستہ۔ و قطرۂ اشک از گوشۂ چشمانش میچکید۔ و بدنش مانند بید مے لرزید۔ دخترے چناں محجوب گویا شرم و حیا را بالمرہ فراموش کردہ۔

حاجیہ خانم رقت نمودہ۔ ہم اشک میریخت۔ و ہم تبسم کناں نگاہ مے کرد۔ مبہوت و متحیر سیر عالم محبت محبوبہ را می نمود۔ ایں دختر بیچارہ تمام ہوش و حواسش در ایں بود۔ کہ یک قاشوق شیر برنج باو بخوراند۔ اگر در آں حال محبوبہ را آتش میزدندے۔ و یا بدنش را ریزہ ریزہ مے کردندے۔ حس نمے کرد۔

مے گفت۔ آقا جان بخورید۔ در ایران شیر برنج نخوردہ اید؟ محبوبہ زود قاشوق را میان لبان ابراہیم گذاشت۔ ابراہیم لب ہا را باز کردہ گفت "یا حق یا مدد" و شیر برنج را خورد۔ محبوبہ زود زود قاشوق را بدہن اُو میگذاشت۔ تا پنج و شش قاشوق را باو خورانید۔ چناں مسرور و فرخناک شد کہ گویا سردار باغیرت و شجاعتے قلعۂ دشمن را فتح کردہ۔ جا و جہاد تمام بعمل مے آورد۔ و من اشارہ مے کرد۔ من تبسم کناں گفتم "دستمال بیار۔ دہنش را پاک کن۔"

ابراہیم بیگ خیرہ خیرہ برُوئے محبوبہ نگاہ مے کرد۔ و گاہے برُوئے مادرش مینگریست۔ بالجملہ۔ جا داشت کہ بمسرت خوراندن شیر برنج۔ محبوبہ ایں روز را "عید شیر برنج" قرار دہد و ہر سالہ

درایں روز شاد یا پنہا نماید۔ اما نمانستہ بود کہ موید و مفتح دہان ابراہیم بیگ ہماں نام ایران بود
کہ چہار پنج قاشوق ہم خورد۔ بعد ہرچہ کرد کہ دیگر بخورد۔ نخورد۔ گویا محبوبے خیلے از اقبال
خود ممنون و تشکر بود۔ آمادہ دست حاجیہ خانم را بوسید۔
من دیدم دیگر خود داری نمیتوانم کرد۔ آمادہ در منزل خویش نیم ساعت گریہ نمودم،
امروز فہمیدم کہ عالم محبوبہ چہ عالم ہست۔
بارے دو ساعت از شب رفتہ میرزا عباس و حاجی محسن آقا و حاجی۔۔ تبریزی آمدند
احوال پرسیدند۔ گفتم بحمداللہ بیمار ماں امروز بہتر است۔
گفتند۔ بردیم نزد ابراہیم بیگ؟
گفتم۔ بگذارید راحت شود۔ خانمہا ہم آنجا نیند۔
رفتیم کابینہ۔ بعد از صحبتہائے متفرقہ حاجی محسن آقا گفت "خوب نقل نما۔
احوالات سفر را بہ بینیم۔ چہ گفتید؟ وچہ شنیدید؟ وچہ دیدید؟
گفتم۔ پریروز عرض کردم کہ مختصر آبد گذشت۔ در مشہد مقدس التماس کردم برگردیم۔
تا آں این سفر را بنظرم خوب نمی آید۔ بدش آمد۔ میترسیدم کہ سلامت بمصر نرسید۔ بعد صد
شکر کہ بدن خشک و نیم جان اورا آوردہ۔ بمادرش تسلیم نمودم۔ در طہران کوتنگ کاری کردہ،
از بنا پنہاں واشتہ بود۔ چنانچہ عرض کردم ایں واقعہ را اسلامبول در سیاحت نامہ خواندہ
مطالع شدم۔ بدبخت حاجی خان سبب ایں ناملائمت شدہ بود۔
میرزا عباس پرسید۔ حقیقت حاجی خاں کیست؟ پریروز ہم گفتی کہ شما یشناسید۔
گفتم۔ آرے میشناسیم۔ حاجی خاں یعنی حاجی خان۔ حاجی خان۔ ایں حاجی خان یعنی
سرہنگ ایران۔ صاحب دو لتستان صلواۃ بفرستید۔
گفتند۔ یوسف! بس ہست از عادت قدیمت دست بر نداشتہ۔ بگو بہ بینیم کیست؟
گفتم۔ صلواۃ دوئم را بلند تر ازیں بفرستید۔ حاجی خان۔ ہماں حاجی خان یعنی ملا
محمد علی کور، وکل چند سال پیش با حاجی جعفر آقائے تبریزی و سہ نفر دیگر آمدہ بودند، دو چہار
روز مہمان حاجی مرحوم شدند۔

گفتند - بابا - کدام محمد علی ؟
گفتم - آں کوتاه قد و نبود بیمار - کہ می جہید اینجا - می تنکید آنجا - آں ہزلہ گوے - ہذیان سنج نبود ؟

گفتند - آرے شناختیم - ہماں ہزلہ گوے - اُورا بجائے رسانده -

گفتم - آرے بما زیاد احترام نمود - و مہمانمان کرد - حالا صاحب نشان و لقب خانی شده - بیگ دریا خلنامہ اسباب ملاقات اُورا نوشتہ - او این بیچاره را بخانۂ وزرا فرستاد زدندش - عبا و ساعتش را بردند - من ابداً مطلع نشده بودم -

گفتند - عجب عالم است ؟

گفتم - بلے عجب بالاتر از عالم است - تنہا یک حاجی خان نیست - مسخره و ہذیان گوے امثال او خیلے ہستند - از مطرباں و رقاصاں ہم خیلے ہستند - کہ نفوذ کلمہ و قول شان در نزد امرا و وزرا پیش رفت دارد - تماماً ماشاء اللہ لقب خانی و معتمدی دارند - ہر یک صاحب تنخواه کلے شده و علاوه پنجاه نفر را ہم یکے از آنہا حمایہ میکند - یعنی بعبارهٔ قولچوماقانہ - بحقوق فقرا و ضعفاء تجاوز میکنند - لطف اینجاست کہ موافق دلخواه خود را امیر وند و ہر کس ہم از دست آنہا تظلم شود اعتناء نمی کنند -

بیگ حاجی خان را فوری شناخت - من ہم بحالات بعضے مطلع گشتم - ولے مانع شدم از اخبار مشہدی حسن با براہیم بیگ - حتی از جاہانِ معمم ہم مسخرهٔ امراء و وزرا ہستند -

بنا بر اکثر با مشہدی حسن بہ سیر چارسو و بازار مے رفتم - روزے بغتتاً شخص معمم - عجیب الشکل - با ہیکل غریب و ہیولائے مہیب دیدم - کمر باز و شکم کشاده - با ناف بزرگے مانند کدو بیروں آمده - زیر جامع سفید - پاچہ گشاد پوشیده - و از زیر شکم بستہ و بند زیر جامہ را تا زانو آویختہ - دستش را از زیر پیراہن بشکم برده - خاش خاش میخراشید و خود بخود از دماغ خویش سورنا میزد - من خیره خیره نگاه باو کرده - متحیرانہ پرسیدم - این مرد لاابالی کیست ؟

مشہدی حسن گفت - درست شکل و شمائل و قوارهٔ اُورا نگاه کن -

گفتم - آخر بگو - بہ بینم - این دیو صورت - زشت سیرت - کیست ؟

گفت - بابا - آہستہ باش کہ شخص اوّل ایران است - بیا برویم قہوہ خانہ برائے
تو نقل میکنیم - کم کم رفتیم قہوہ خانہ -
مشہدی حسن گفت - این شخص رفیق شفیق و ہمقطار حاجی خانِ ماست - ولے
این راہم بداں کہ حاجی خان غیر ازیں از کسے دیگر دریں شہر حساب نمیبرد -
گفتیم - چہ کارہ است -
گفت - ہزلہ گوئے عجیب و مسخرہ و مقلد غریبے ہست - بصدرِ اعظم و وزرا حرف زشت
و فحش میگوید - ہمہ قاہ قاہ میخندند - بالاتر آنکہ بحرف بد گفتن از آنہا پول مے گیرد - بقدر
سی ہزار تومان ثروت پیدا کردہ - روضہ خوانی میکند - تکیہ دارد - از امرا پول مے گیرد -
بفقرا میدہد - یعنی روزے سی و چہل تومان از آنہا مے گیرد و پنج شش تومان را ہزار دینار
بفقرا میدہد - و باقی را در جیب خود مے ریزد - و اسم مبارکش شیخ شیپور است - ہمہ اُو را
میشناسند - و رندہ و ہمہ کس گستاخ است - حتیٰ یک روز شنیدم بقبلۂ عالم ہم گستاخی کردہ
ناسزائے گفتہ بود - فوراً امر بقتلش فرمودند - گریختہ در مقبرۂ حضرت شاہ عبدالعظیم بست نشست
ہمہ وزرا و امرا التماس کردند - شاہ ہم عفو فرمود - و از بست بیرو آمد - شیوہ ہا ئیکہ این مرد
دارد احدے از مقلدان و ہزلہ گویان این شہر ندارد - اولاً کم و بیش کمثل الحمار یحمل اسفاراً
علم خواندہ -
ثانیاً مانند خر عراعر میکند بقسمے کہ اگر کسے آواز عراعر اُو را بشنود و رویش را نہ بیند -
گمان میکند خر واقعی است -
ثالثاً شتر و گوسفند و گربہ و سگ را بنوعے در می آورد کہ ابداً فرق از اصل نمیتوان
گذارد - و کسے تشخیص اصل و نقل را نمیدہد - بالاتر از ہمہ اینہا تسخر احمق ہم دارد -
جمیع اعیان و وزرا شیفتۂ ہمیں صفات خود کردہ - از برکت چنیں اسباب با برکت رزق
خوردہ و مداخل میکند - دارائے سی ہزار تومان گشتہ - این دست حساب بودجہ مالیات
ایران و این ہست تہذیب اخلاق مردم طہران خصوصاً وزرا و اعیان خاصہ شہزادگان
و درباریان ایران -

بیچارہ حاجی خان ما ازین شیوہ ہا بلا نمی باشد۔ اینست کہ رقابت با او دارد۔
مگر مقابلۂ با وے نمی تواند کرد لہذا با کمال تملق با او راہ میرود۔ ولے منتظر فرصت است
چنانچہ روزے بمن گفت مشہدی حسن! چارۂ این شیخ فیلسور را باید کرد۔
گفتم۔ حاجی خان تو کہ اسباب و آلۂ شاپ وشوپ نداری۔
گفت۔ نہ بابا۔ شہرت او تمام از این ہست۔ او بجہت پول دادن بفقرا
و درا ویش صحبت کردہ۔ تو ہم بعضے کسان کہ میروند و این ہیاہو ہا را در بازار می اندازند
بفرست بیایند پیش من۔ شاید من ہم باین نا بیر کارے از پیش بتوانم برد۔
منہم بعضے از درا ویش و شیاداں و بنگیانِ لا ابالی و الواط بے سرو پا را نزد او
فرستادم۔ بیچارہ تقریباً نود تومان رفتہ رفتہ باین جور اشخاص احسانات ریائی کرد۔
روزے پرسید۔ در چہار سوق و بازار از احسان و انعام وجود و سخائے من گفتگوے
ہست گفتم۔ چیزے نشنیدم۔ او ہم ترک این نابیر را تزویر را نمود۔
با لے این گونہ معمم ہائے ننگ نوع ہر رنگ و ہر جنس کہ ہستند! لقاب باشکوہ دارند
چنانچہ روزے یکے مشہدی حسن نشان داد و گفت۔ این شمشیر الذاکرین است۔ آلان میرود
منبر روضہ میخواند شب کہ شما میروید در مجلس امرا مسخرگی مینماید۔ بسا اوقات تنبانش را کندہ
شمع کافوری بہر جاید نرش کردہ روشن مینمایند صنعتش این است کہ تیز میدہد و شمع را
بہوائے پرانند۔ و برعدو کہ بگویند گوز رفتار تے میدہد۔ حاجی تبریزی گفت۔ یوسف
آقا راست بگو بہ بینم۔ در تبریز ہم ازین قسم ہرزگی ہا دیدی ؟
گفتم۔ اگرچہ از آنہا این قسم حرکات رذیلۂ کثیفہ ندیدم لکن اہل دہیۂ کہ میگفتند دیدم۔
حاجی گفت۔ نہ۔ آنہا را با اینہا قیاس ہمنتواں کرد۔ آنہا شوخی و مزاح میکنند۔
گفتم۔ حاجی جان ببخشید۔ در خانۂ شما بما خیلے خوش گذشت۔ و برادر شما زیاد بما
محبت و مہربانی کرد۔ و من بسیار ممنون و متشکرم۔ لہذا خجلت میکشم ہمہ چیز را بگویم
والا نقایص بیشتر از اینہاست۔
علناً من دیدم کہ اہل دہیہ باین و آئین توہین میکنند۔ اگر آنچہ من دیدم۔

ابراهیم بیگ میدیار قطعاً هنگامه برپا مے کرد۔ ودعولے راہ می انداخت کہ خجالت
وصدمه اش به برادر شما نمایاں مے شد۔

حاجی گفت مرگ من بگو چه دیدی؟

گفتم روزے ابراهیم بیگ با برادر شما رفته بودند بیروں منهم با میرزائے شما
از حجره بیروں آمده۔ خواستیم بگردش رویم۔ از دم مسجدے گذشتیم۔ میرزا حبیب
منشی شما گفت میل داری برویم مسجد؟

گفتم۔ چه عیب دارد ع

هر دیدنی برائے ندیدن بود ضرور

من وضع مساجد تبریز را ندیده ام۔ رفته نشستیم۔ کم کم مردم جمع شد۔ به محضیکه
دهن باز کرد۔ الحمد لله گویاد۔ تقریباً با دویست (۲۰۰) نفر با آواز بلند گفتند اللهم صل علی....
ملا خواست رب العالمین گوید۔ باز بطریق اوّل صلوٰة فرستادند۔ خوست بسم الله گوید،
باز صدائے صلوٰة بلند شد۔

من متحیرا باطراف خود نگاه مے کردم که یعنی چه؟ واعظ میخواهد دهان بگشاید۔
صدائے صلواتش منع میکند۔ یک کلمه نگفته مردم پنج صلوٰة مے فرستند۔ درست نگاه
کرده دیدم۔ همه میخندند۔ درایں اثنا بغتة چهار نفر چهار پایۂ منبر را گرفته آوردند۔
میان مسجد گذاشته۔ با آواز بلند فریاد زدند۔

"آقا چوں صدائے شما را همه کس نمی شنید۔ و بے فیض می مانند۔ خوب است
درینجا قرار گیرید۔ از میرزا متحیرانه پرسیدم۔ اینچه هنگامه است؟

گفت۔ اهل دیه اند۔ گویا مسجد را بسر من زدند۔

گفتم۔ پاشو۔ برویم۔ شماتت لائق اینجور عباد و عبادت گاه۔ این چه مسلمانی
است؟ خانۂ خدا را صحنۂ تیاتر کرده اند۔ یک نفر در میان آنها صاحب غیرت
و مسلمان حق پرست نیست۔ این چه بے ناموسی؟ این چه حکومت شرعی؟ و این چه
علما بازی ست؟

اگر یک نفر از طلاب را یک حرف حسابی یا درشت گفته آید۔ میریزند و میزنند و میکشند که توهین شریعت شده۔ درخانۂ خدا در شهر شهیر مسلمانی و قبة الاسلام این قدر بے ادبی و گستاخی میکنند۔ احدے نمی پُرسد که این چه عمل قبیح است؟ اگر در میان ایشان یک، نفر از پروتستانها در لباس اسلام پیدا شود و به بیند۔ چه خواهد گفت؟ البتہ سعیٔ ایشان بیشتر خواهد شد که این گونه ملت کم عقیدت بمذهب خود را بکیش و آئین خود بکشند۔

در این صورت به پیروان مذهب پاپ که در پئے همه گونه بهانه جوئی اند۔ چه ایراد توان کرد؟ آیا نخواهند گفت که قدر و قیمت و شان و منزلت مذهب پاک حضرت محمد صلی الله علیه و آله نزد و شما معلوم شد۔ که با این قسم در انظار خودے و بیگانه خوار و بے مقدار بنمائید۔ بلکه اسباب مضحکه و مسخره فراهم آورده اید۔ این وضع موعظه۔ این نحو تعزیه داری۔ این حرمت معبد۔ جز این ثمر بخشا۔ که روز بروز بدین تیره روزگاری گرفتار شویم ؎

گر مُسلمانی همین است که حافظ دارد وائے گر از پئے امروز بود فردائے

"خسر الدنیا والاخرة ذالك هو الخسران المبین"۔ خداوندا الفریاد ما مُسلمانان برسد و بر اسلام ترحم فرماید ؎

جمعیت کفر از پریشانیٔ ماست آبادیٔ میخانه ز ویرانیٔ ماست
اسلام بذات خود ندارد عیبے هر عیب که هست از مُسلمانیٔ ماست

حاجی۔ قاه قاه میخندید و مے گفت۔ بگو یوسف آقا بگو۔ به بینیم دیگر چه دیدی؟ گفتم۔ چه بگویم تو خود بهتر میدانی۔ در مساجد و منابر ایران خصوصاً تبریز چه فضیحت کاریها میشود؟ نمیدانند در چه کارند؟ اهالی مسجد را گویا مغازه قرار داده، آخوندها دکان فضل فروشی خویش۔ همینکه بیچاره داخل مسجد شد، پنج ساعت تمام مانند اشتر زانو بسته باید بنشیند۔ دو نفر واعظ، چهار نفر روضه خوان۔ یکدسته شاگرد۔ یکے بالا میرود۔ دیگرے پائین می آید۔ اگر یک نفر از جانشین را باقتضائے جمعیت بشری تقاضائے

پیش آید۔ یا کار فتے برسد و بخواہد از جائے خود برخیزد۔ گویا از دین اسلام
وشریعت ارتداد جستہ۔ باحقارت تمام از بالائے منبر داد میزنند۔
"اے خبیث! مجلس را بہم مزن۔ یعنی بنشین و آنچہ بارہا من از نیک و بد۔ راست
ودروغ می آیا گوش دادہ۔ زشت و زیبائے مرا تصدیق کن و در آخر ہم آنچہ از نقد
وجنس داری بمن احسان نما۔"

نہ خود تمیز دارند و نہ ممیزے درمیان خلق دیدہ میشود کہ صدق را از کذب تشخیص دہد
وحق را از باطل فرق گذارد۔

شما خود بہتر میدانید در تبریز معارف نیست۔ حکومت نیست۔ عقل نیست،
مروت وانصاف نیست۔ ہر مخرب دین و مذاہب۔ یہودی سیرت۔ اسلام کسوت،
ہزار سال پیش۔ ہر استبعادہائے عقلی و شرعی کہ شنیدہ در ورق پارۂ نوشتہ
"کا للوح المنزل" قرار میدہند۔ وگمان شان این است و یا ہیچ جلوہ میدہند کہ
"ہر کس اعتقاد بہ این خرافات نہ نماید کافر است۔ واز دین آئین بری" و ہیچ ملتفت
نمیشوند کہ چہ خیانت بزرگ با اسلام و اسلامیان ہست کہ روضہ خوان ہائے بے سواد
وملا نما ہائے بیعلم و عقل ہر چہ بگویند و تصدیق نکنی کافر میشوی۔ یک ملک بدین بے ہمگی
وبا این قیمت۔ ہر کس بہ آخوند پول دہد قسمت او خواہد شد۔

شک نیست کہ قدرت کاملۂ قادر متعال۔ زیادہ از آن و فزون از حد بیان است،
ولے دخل بر حقانیت و صداقت این گونہ خرافات ندارد۔

علمائے اعلام و فقہائے کرام رضوان اللہ علیہم و کثر اللہ امثالہم کہ احکام شریعت
مطہرہ و فروع دین کہ واجب بہر یک از مومن و مومنہ و مسلم و مسلمہ ہست بیان فرمودہ و عمل
واعتقاد بر آن را واجب و ثواب و تارک آن را گنہگار و معاقب نوشتہ اند۔ با وجود
این احکام و فرمایشات نبوی یعنی حدیث را ظنی الصدور میفرمایند و ہیچ یک را
قطعی الصدور ندانستہ اند۔

آخر این آخوند ہائے ما چہ طور و بہ چہ جرئت نوشتہ ملا ابو م علی را کا اللوح

المنزل داشتہ و اشعار فلاں شاعر را ثانی فرمائش امام پنداشتہ اند۔

اجر تعزیہ داری حضرت سید الشہدا علیہم السلام زیادہ از آنست کہ زبان وصف اُو تواند نمود۔ ولے این را ہم از قول آنحضرت میگویند کہ ہر کس از زبان من دروغے جعل نمایند و بگوید۔ جفایش از جفائے شمر علیہ اللعنہ بر من کمتر نیست۔ این اخبارات کاذبہ از زبان آئمہ علیہم السلام از رواۃ غیر معلوم مانند۔ محمد بن ابو زینب، ابو شاکر میمون و مغیرۃ بن سعید، مولیٰ صالح بن عبد القادون ازدی۔ علی بن حمل سمالی۔ یحییٰ بن زیاد عجز۔ حمل بن محفوظ و فلاں و فلاں کہ تماماً عالماً و عامداً مخرب دین و آئین بابودہ اند برائے عوام و خواص بے آنکہ شرم کنند میگویند۔

ہر کس بیشنود۔ میگوید۔ در بساط سید الشہدا چیزے نتواں گفت تقصیر جسارت اینہا ذمہ رؤسائے ملت و حکومت روحانی امت است کہ ہر کس دو ذرع تن زیب ویا یک شال کو سہ بسر پیچید، در منبر رسول جائے گزیدہ با حریت تمام کلام ہر بے سروپائے را نسبت بفرمایشات گوہر انتظام آں پیشوائے مقتدیاں، و اصدق الصادقین میدہد۔ اہالی ہم سراپا گوش شدہ بیشنوند چہ فائدہ کہ امور شرعیہ ما امروزہ در تحت یک قانون صحیح کہ ایں اساس زندگانی ملک و ملت است نیست۔ ورنہ روضہ خوان و واعظ و رعیت و حکام و اعیان ہمہ تکلیف شاں معین و مشخص مے گردید۔

حاجی باز قاہ قاہ خندید۔ گفت۔ دیگر چہ داری از تبریز آقا یوسف؟ بگو بشنوم۔

گفتم۔ تو خود از من بہتر میدانی۔ قدرے ہم خود تاں بگوئید۔

گفت بمرگ من۔ بگو بگو۔ ہمہ از اصرار حاجی و صحبت ہائے بندہ میخندید۔

گفتم۔ بابا۔ برائے رضائے خدا دست از من بدار۔ قدرے خودت از اوصاف خود تاں بیان فرما۔ تا مستفیض شویم۔

حاجی گفت۔ من خیلے وقت است از تبریز بیروں آمدہ۔ ہم اوضاع ولایتی را فراموش نمودہ و ہم تغیر و تبدیلات جدید را ندیدہ ام۔

گفتم من چہل و شش سال بیش تبریز را دیدہ بودم۔ حالا تجملات زیادہ از آنست

کہ گفتہ شود۔ خانہ ہا پُر است از اسباب چراغ مانند لالہ و مردنگی۔ جارہائے بزرگ وکوچک و تالار ہائے آئینہ بندی۔ آنچہ از جلال و جبروت اہل تبریز وصف کنم کم گفتہ ام۔ اما اتفاق و محبت در میان ایشان مفقود۔ نفاق و عداوت و حسد بین شان زیاد است۔

حاجی باز گفت۔ دیگر بگو۔

گفتم۔ دیگر طاقت ندارم غصہ مرگ شدم۔ ایں قدر در بارۂ تبریز شما کافیست، کہ شہرے باآں بزرگی و عظمت۔ دارائے یک روزنامہ و یک باب مکتب نیست، کہ امروز شرف ہر ملت بستہ بدیں دو مادۃ السعادت ہست۔ تو خود فکر کن و انصاف دہ، شیبانی خوب سرودہ۔ جمیع اہل ایران و اہل تبریز را امتیاز دادہ حاجی پُرسید۔ چہ گفتہ؟
گفتم۔ حاجی مسعود در میان کتاب ہا یک جلد کتاب سبز جلدے است۔ بیاور، و بدہ بہ میرزا عباس برائے حاجی آقا بخواند۔

حاجی مسعود رفت و آورد۔ باز کردہ بہ میرزا عباس نشان دادم۔ کہ از اینجا بخواں۔ ایں اشعار بخواند :۔

از بہر عمامہ بنشیں و فکر بفرما	کن چارۂ تجویز
نعلین بپا پوش ز آہن بکف اُما	در گیر عصا نیز
زیر قدم افگن ہمہ مخلوق سراسر	با نیک و بد آمیز
میپرس ز ہر ملت و ہر جنس خصوصاً	از مردم تبریز
نہ غصہ زپس ہست نہ از پیش غم اصلا	بے پردہ و پرہیز
تن دہ بقضا باش بپا پئے سودا	منکر بد گر چیز
تا اینکہ بدست آید چل چاق بلورے	از لندن و پاریز
آں وقت کہ حاضر شد و آمادہ مہیا	ز تالار بیاویز

گفتم۔ از مشہدی و حاجی و خان وغیرہ جز از تزئینات لالہ و چراغ دیوار کو ب ابداً در فکر آبادی مملکت و ترقی ملت نیستند۔

گفت - یوسف! انشاالله اینهارا تماماً محفوظ داشته با ابراهیم بیگ خواہم گفت، کہ یوسف عمو دربارۂ تبریز چه بحث مے کرد و چها گفت۔

قاه قاه خندیده گفتم - خبر نداری که خود بیگ ہم که خواست مسجد برود - به تدابیر مانع شده نگذاشتم - ہمہ اینها را حقیر خود خواہم نوشت - که انشاالله بعد از صحت باو دہم - چه خیال دارد - سیاحت نامه را با سمه خانه داده چاپ نماید - بجهت ناخوشی در اسلامبول ممکن نشد - انشاالله در اینجا طبع خواہد نمود۔

میرزا عباس گفت - کو سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ؟

گفتم - نشان نمیدہم - شاید بیگ بدش آید۔

گفت اینچه خیال است که مے فرمائی؟ و از من چه چیز مخفی میدارد که از دیدن من سیاحت نامۂ او را بدش آید۔

گفتم میدہم مشروط بر اینکه بکسے دیگر نشان ندہی۔

گفت چشم - لکن از آنجائیکه حاجی محسن آقا بمرتبۂ "السلمان منا" است - غیر از او بکسے خارج نشان نمیدہم - خاطر جمع باش۔

گفتم - حاجی مسعود در جامه دان من دفتر اول او را لفافه است بیاور - رفت و آورد - مجلد دسپردہم - ملتفت باش نمره ها زیر و زبر نشده باشد۔

گفت - خیر آسوده باشید - قدرے صحبت متفرقه کرده - برخاسته نار بر وند۔

میرزا عباس گفت - پس فردا شب حاجی محسن آقا و حاجی .... آقا در بنده منزل تشریف مے آرند - شما ہم تشریف بیاورید - قدرے صحبت کنیم - قبول کردم - ایشاں رفتند۔

بعد از مشایعت ایشاں برگشته آهسته نگاه کرده دیدم حاجیه خانم را خواب غلبه کرده - نشسته خوابیده است - وظاهراً ابراہیم بیگ ہم خوابیده - لیکن محبوبه نشسته با ابراہیم بیگ نگهبانی میکند - منہم برگشته خوابیدم۔

صبح بیدار شده - دوگانۂ معبود یگانه را بجائے آورده - بعد از خواندن تعقیبات رفته دیدم حاجیه خانم در منزل سکینه مشغول نماز است - برگشتم منزل ابراہیم بیگ - محبوبه را

پہلوئے بالشِ بیمار دیدم نشستہ احوال پرسیدم۔
گفت از اوّل شب خوابیدہ۔
گفتم۔ شما چہ طور؟
گفت۔ مرا خواب نمی برد۔
گفتم۔ خارقِ عادتست کہ شب کسے نخواہد۔
گفت چکنم خواب کہ در دستِ من نیست۔
گفتم۔ چیزے خورد؟
گفت۔ شیر دادم۔ شکر خدا بسیار خورد۔
گفتم۔ چہ عجب؟
گفت۔ بی بی گریہ کرد و گفت اگر من اینطور میدانستم ترا نمیگذاشتم بایران بردی۔
آقا گفت۔ یا حق یا مدد۔
گفتم۔ تو چہ خوردی؟
گفت۔ بی بی یم چلو آوردہ با سکینہ خانم خوردیم۔
گفتم۔ محبوبہ خانم بسکینہ خانم بگو دو سہ پارچہ قاتلیت خوب پختہ بیاورد قاتلیت را دست بگیر د بگو بخاطر بی بی وجود محترم است بخور۔ ر دکن محض شنیدن اسم وجود محترم البتہ خواہد خورد ورد نخواہد کرد۔
محبوبہ پرسید۔ وجود محترم کیست؟ مرد است یا زن؟
گفتم۔ آسودہ باش کہ مرد است۔ از اشخاص بزرگ و امنائے دولت ایرانست، باں زیاد عقیدت و محبت دارد۔
گفت۔ یوسف عمو تو عالمی۔ بی بی را محترمہ باید گفت نہ محترم۔
گفتم۔ کوچک خانم ایں مقام معفو است۔ با حیلہ یا بہر نوع باشد بمریض باید غذا خوراند صحت و غلط لفظی و ترکیبی دریں مادہ عیب ندارد۔ در اینجا منظور اصلی محبوبہ خانم فہمیدن ذکور و اناث بود۔ اگرچہ ایرادش ہم صحیح و بجا بود اما اصل مطلبش ہماں بود کہ رقیب فرا ردیانہ

ولے من خود را بہ نفہمیدگی زدہ و رفتم سر طویلہ بہ تیمار و جو و علف اسبہا سرکشی نمایم - از ناظر حساب باید خواست - اگرچہ ناظر معتمدِ مرحوم حاجی و ابراہیم بیگ است - با وجود ایں این حساب باید درکار باشد -

در باغچہ بودم - حاجی مسعود آمد کہ حکیم صالح آفندی آمدہ است -

گفتم - بیاید باغچہ - آمد - احوال پُرسی نمود -

گفتم - امشب خوب خوابیدہ - دیروز جز ئے شیر برنج خوردہ و امروز سپردہ ام قاتلیت درست نماید زبان نمیکند ؟

گفت ہیچ چیز ضرر نمی کند - ہر چہ میل نماید - عیب ندارد -

پُرسید حاجیہ خانم کجاست ؟

گفتم - پیش ابراہیم بیگ است -

گفت - صدا کن بیاید بہ کابینہ - حاجی مسعود خبر داد - آمد با ہم رفتیم - حکیم احوال پُرسید -

گفت - آفندی خوبست - اما چہ خوبے - لا یتحرک و لا یتکلم - اگر چنیں بماند - نمیدانم چہ خاک بسر کنم ؟

گفت - بجز صبر چارہ نیست - انشاءاللہ حکیم علی الاطلاق از دار خانہ الطاف بیغایۂ خود شفائے عاجل کرامت خواہد فرمود - طبیعت خود بخود در صلاح و دفع مرض ساعی است - لکن کوشش شما ایں باشد کہ ہر چہ لاست چیزے باو بخورانید - معدہ را خالی نگذارید - از آں شربت باز بنویسم بے شیر بدہید - امروز شیخ یوسف السیار را دید -

گفت - کہ موسیو و رلف گفتہ سر بیمار را بتراشید - بنظر من ہم صلاح است - اگر فائدہ مترتب نباشد یقیناً زیاں ہم ملحوظ نیست - اگر اذن میدہید بفرستم دلاک بیاورند سر ش را بتراشد - حاجیہ خانم گفت - صالح آفندی من سلامتی و بہبودئی فرزندم را طالبم دخل و تصرف نمیتوانم کرد - بہر وسیلہ کہ اُو را بہبودی حاصل شود - راضی و ممنون خواہم شد - فرد ستادیم - دلاک آمد - رفتیم منزل بیمار، ناخوش ساکت دراز کشیدہ - پرستار بیچارہ

نشستہ شب چہارم است کہ محبوبہ را یک دم خواب نہ ربودہ۔ مارا دیدہ برخاست، تعظیم کنان بحکیم سلام داد، گویا بزبان حال از حکیم تشکر دارد کہ پرستاری بیمار را باو موکول و محول داشتہ۔

حکیم از محبوبہ احوال پرسید۔

محبوبہ گفت۔ تمام شب در خواب بود۔

پرسیدم۔ امروز چیزے خورد؟ جواب داد۔ آرے گوشت کوبیدہ یک دانہ قاتلیت دادم۔ خورد۔ من پرسیدم چگونہ خورد۔

گفت۔ اوّل نخواست بخورد۔ بعد فرمایش و تدابیر شمارا کار بندہ شد، میل فرمود۔

حکیم پرسید۔ چہ فرمایش و تدبیر بود؟

گفتم۔ سر کار بیگ را دلبستگی بدو چیز است و بس۔ اگر در خواب باشد یا عالم غشوہ محض شنیدن اسم ہر یک از آنہا "یاحق یا مدد" میگوید و ہر چہ خواہش کنی بدون مضائقہ قبول میفرماید۔ یکے نام ایران، دیگرے وجود محترم۔ در این بین بیمار دیدہ کشودہ۔

گفت۔ یاحق یا مدد۔

صالح آفندی گفت۔ بلے در طب این مسئلہ را نوشتہ اند۔ موسیو آیتا لیائی در ین مادہ شرح نوشتہ کہ گویا در چنین عالم احشا و اعضا و اعصاب او بدان ذکر مشغول اند۔

باالجملہ دلاک آمد۔ محبوبہ بمحض دیدن دلاک متوحش گشتہ از جائے برجست۔

گفت۔ امان۔ دلاک چرا آمدہ؟

گفتم۔ برائے تراشیدن سر بیگ۔ بنائے گریہ را گذاشت کہ نتراشید۔ زیان ندارد۔ شما تشریف ببرید تاں۔ برخاستہ ساکتش کردہ بردم بمنزلش سکینہ و مادرش ایستادہ نظر میکنند۔ حاجی مسعود آمد۔ نشاندم پیش رو۔ بیمار را دو دستی گرفت، دلاک مشغول شد۔ بیچارہ مریض مظلومانہ نگاہ میکند۔ محبوبہ آمد پشت در نگاہ کردہ گفت! اقلاً با کینہ موئے سرش بزنید۔ بیمار را زحمت ندہید۔

حکیم گفت۔ میرزا یوسف! ببرید منزلش۔ مگذارند نگاہ کند۔

آمدہ گفتم - خانم کوچک اللہ الحمد شما عالمہ ہستید - در علاج مریض با طبیب سوال وجواب نشاید چرا اینقدر تلاش دارید؟ بگزار ہر چہ حکیم میداند بعمل آرد - بیا - برویم -

بارے سر بیمار تر شیرۂ دلاک لنگ را بیاورد در حیاط بریزد - محبوبہ بہ تعجیل برخاستہ رفت پیش دلاک - دستمالے آوردہ - آہستہ گفت "موہیا را بریز بدستمال و گذاشتہ برو"

صالحہ آفتابی نسخۂ شربتے نوشتہ برخاست برود - دیدم محبوبہ نزد حکیم شد - خیال کردم من باب تشکر یا خدا حافظے آمادہ است -

از آں بعد حکیم رفت - نزدیک غروب دوبارہ برگشت - بخیالم کہ داروئے بخاطرش آمادہ، بعد از ادائے تحیت وسلام گفت - حاجیہ خانم بہ قابلیہ تشریف بیاورد خبر دادیم آمد - حکیم گفت - حاجیہ خانم ہنگام رفتن من محبوبہ خانم آمد نزدیک خیال کردم بجہت مشایعت است - از زیر چادر خود قوطی بیروں آوردہ گفت "این ہدیہ را بصاحبۂ خود تاں برسانید"

من بہ اعتماد اینکہ شاید شیرینی است - ابراہیم بیگ از تبریز آوردہ - گرفتہ بردم خانہ - وقتیکہ قوطی را باز کردہ معلوم شد کہ اشتباہ کردم - فی الفور برگشتم کہ شما را اخبار نمایم -

محبوبہ خانم با آں ہمہ ہوش وذکا عقل خود را باختہ - اگر رمالاں عرب حیلہ دراں قبطیہ از حال او آگاہ کردند - زناں دلالہ عجوزہ ہستند کہ مرغ را از ہوا و ماہی را از دریا بدام آوردہ میفرستند کہ ایں مریض را دعا لازم است - نہ دوا - در انارک روزے اجنہ و پریاں را کہ در زیر درخت بایں آسیب رسانیدہ گرفتہ - در جوف حقہ بند میکنند و پادشاہ اجنہ را ہم آوردہ عہد وپیماں گرفتہ قسم میدہند کہ من بعد گرد ایں بیمار نگردند - ایں بیچارہ ہم از شدت علاقہ ومحبتے کہ دارد مفتونِ لاطائلات آں طراراں خانماں برانداز گشتہ - نقد کیسہ خود را در باختہ - شاید دست درازے بخانہ نماید -

اکنوں در نظر آں بیچارہ جز سودائے عشق و محبت ابراہیم بیگ چیز دیگر نیست مال و منال در نظرش قدر و قیمت ندارد۔ قوطی را در آوردہ، باز کرد، در جوف محفظہ یک حلقہ انگشتر ہیجدہ لیرہ قیمت، یک پارچہ گل سینہ سی و دو لیرہ قیمت، و یک شدہ مروارید دہ لیرہ و پنج لیرہ مصری ع

عشق آمد و آتش ہمہ عالم زد

در مقابل محبت محبوب مال و منال دنیوی در حکم عادم ہست و رقعہ ہم عربی العبارہ کہ فارسیش این است۔ نوشتہ بود۔

"عالیجاہ حکیم باشی آشنای۔ این جاریہ جسارت نمودہ با نہایت خجلت و شرمساری این مختصر ہدیہ را جہت صبیہ مرضیہ کوچک جناب عالی تقدیم نمودہ۔ قبول ہدیہ عاجزانہ ام را از حضرت عالی استدعا می نمایم، و از آنجناب مسئلت دارم کہ ہمت خود را مصروف در سرعت بہبودی مولایم بفرمائید۔ امیدوارم کہ اجر شما عند اللہ و عند الناس ضایع نباشد۔ انشاء اللہ بعد از صحت و عافیت مولائم جاریۂ عاجزہ ہم در خدمت و دست بوسی سرکار سامی حاضر و مہیا ہستم، و سلامتی آثار اجول و قوۃ اللہی از شما خواہانم۔ الفقیرۃ الحقیرہ۔ محبوبہ۔

حکیم گفت۔ اول مرتبہ حکمت امانت و دیانت است۔ زیرا کہ طبیب بر خانہ کہ داخل شد محرم و اہل آں خانہ محسوب ہست۔ طبابت با خیانت ضد است۔ بندہ از شما سالہائے دراز است مقرری و مستمری دارم، و ہیچ وقت شما در ادائے وظیفہ بندہ تاخیر جائز نداشتہ اید، و بندہ ہم در وظیفہ محولہ اہمالی نکردہ ام، و اکنوں اگر این ہدیۂ کوچک خانم را نگاہ میداشتم۔ البتہ رقم خیانت بر ناصیۂ خود زدہ بودم باہمی است شما ازیں فقرہ مطلع نیستید، و آنچہ بندہ حق القدم بہ اطبا دادہ و مصارف سائر کردہ ام۔ یگاں یگاں را نوشتہ از شما دریافت خواہم داشت۔ غرض بندہ بشما اطلاع دادن است۔ کہ دقت نمائید زنان خارج داخل خانہ نشوند۔ کہ غفلت موش بس زیانہاست۔ لکن خواہش دارم۔ این فقرہ را بکوچک خانم اطلاع ندہید۔ کہ انفعال او

سبب بسے امراض خود، دتا خیر بہبودی ابراہیم بیگ خواہد شد۔
من گفتم۔ این فقرہ دوم است۔ پریروز میرزا عباس عریضہ نویسی را آوردہ بود
ہنگامیکہ اینہا رفتند دیدم حاجی مسعود از پلے ایشاں می شتابد۔ آواز کردہ برگشت،
پرسیدم بدیں تعجیل کجا میروی؟
گفت۔ دستمال کوچکے محبوبہ خانم ظاہر چند عروش بستہ بعرب حق القلم میدہد
اورا میخواستم برسانم۔ دستمال را گرفتہ "حق اُورا میرزا عباس دادہ بخانم کوچک بگو دادم،
ہر وقت محبوبہ بخواہد کسے چیزے بدہد یا بحاجیہ خانم و یا بمن بگوانہ آں بعد
بفرمودہ عمل کن۔ دستمال را باز کردہ دیدم مرحوم حاجی بہ محبوبہ یک حلقۂ انگشتر
الماس دادہ بود یا قدرے پول است۔
حاجیہ خانم امان! این دختر را تنہا نگذارید، و بجز دو سہ نفر دختران ہمسایہ،
آدم بیگانہ پیش اُورا نا رہند۔
حکیم صابح قہوہ خور دو رفت۔ مصر بود دیدم جمعے خانمہا آمدند۔ از حاجی
مسعود پرسیدم۔ مہمانان کیستند؟
گفت۔ از ہمسائیگاں۔
گفتم۔ البتہ زنان اجنبی را پیش محبوبہ راہ مدہ۔
رفتم منزل ابراہیم بیگ۔ دیدم حاجیہ خانم و محبوبہ و سکینہ ہر سہ آنجا ہستند،
پرسیدم زنہا کہ بودند؟ و بکجا رفتند؟
سکینہ گفت۔ رفتند منزل محبوبہ۔ از آشنایان اُویند۔
گفتم۔ چرا تنہا گذاشتہ اید؟
سکینہ گفت۔ دوستان اویند۔ بمن چہ؟ آنہم نمیرود؟
گفتم خانم کوچک۔ ایشاں بدیدن شما آمدہ اند۔ تنہا بگذارید عیب است۔
حاجیہ خانم فرمود۔ دخترہ گفتم پاشو۔ برو۔ باکراہ تمام از جائے برخاست و رفت۔
منہم پشت سرش رفتم پس در۔ دیدم یکے رفیقہ است و دیگرے از ہمسائیگان

نشستہ صحبت میدارند، رفیقہ گفت، محبوبہ این چہ عالم است؟ چرا چنین ضعیف، ورنجور شدہ؟ رنگ و رویت پریدہ، ہمشیرہ جان دیوانہ کہ نیستی خود را باین حالت انداختہ؟ آں گل رخسار مشہور جہانت پژمردہ و پریشان گشتہ۔ مگر با آئینہ نگاہ نمیکنی؟ چرا بر خود رحم نمی نمائی؟ زنان عرب در خانہ ہائے خود بجز عیب جوئی تو سخنے ندا زند، آنقدر نمیگذرد کہ داستان تو ثانی آئین لیلیٰ و مجنوں، ووامق و عذرا خواہد شد، و تصنیفات ساختہ در مجلس سمع در تار و طنبور۔ دائرہ و دف خواہند زد۔ یا وہ گویانِ مصر را میدانی کہ اجتناب از چیزے ندارند۔ شایستہ شان و ادب شما نیست بزبان مردم افتادن، سزا نباشد خود و اقران خود را از دائرہ عفت و طہارت بیروں کردن۔ کہ عاقبت این کار وخیم است، و نہال این حال بار رسوائی آرد۔ این افکار عاطل را فرونہ، و این خیالات باطل را یکسو بگذار۔ ولیشب در خانہ ..... خانم بودم دختران مجمعے ترتیب دادہ، ہر یک لایق خود از شما حکایتے میکرد، و لطیفہ میگفت۔ مرا عصبیت دوستی و خواہری دامنگیر گشتہ۔ طاقتم طاق شد۔ جواب ہر یک را بطور خوش دادہ بغیظ برخاستم۔

آں بے ادب ..... خانم بمن گفت "مترس، تو کمتر از خواہر خواندہ ات نخواہی شد۔ بلکہ او را انسیاً نسیاً خواہی نمود۔ زیرا کہ در یک مکتب تربیت شدہ اید، ہیچ وقت کتاب رومان از دست فرو نمیگذارید، و بادیگراں طعنہ زدہ کہ عالم و مدنی ہستیم۔ بیخبر از آنکہ آں علم و بدنیت شما چہا خواہد آورد و چہ خاکہا خواہد بیخت؟ آخر نتیجہ رمان خواندن عشقبازیست، با عشق باید ساخت، و در بوطہ سودا باید گداخت عنقریب می بینیم کہ در جریدہ ہا خواہند نوشت کہ فلاں خانم از ہجوم لشکر عشق خود را کشت۔

خواہر عزیز من، مکن۔ مکن کہ پیشمانی ندارد سود۔

محبوبہ ازیں سخنان بخود پیچیدہ گفت "رفیقہ جان۔ ظن قوی داشتم بخواہر و یگانگی تو اگر فی الواقع چنیں است، و این گمان کہ در حق من رفتہ راست است۔ طعنہ زدن

وسرزنش نمودن ودل آزردن چرا؟ این سخنانِ ملالت انگیز وملامت آمیز تو ہریک دل حزین، وروح غمین مرا بدتر از نیش عقرب میخراشد. من کم درد دارم کہ تو ہم سر بارش می نہی؟ من چہ بدی وچہ خطائے کردہ؟ وچہ عمل ناشایست از من سرزدہ کہ رسوائی وعقوبت آں بر تو ہم سرایت بکند؟ خواہر جان۔ غیر ازینکہ من با تو دریک مکتب درس خواندہ ام۔ دیگر باہمدیگر چہ رابطہ ومناسبتے داریم؟ آخر از من چہ خلاف شرع وعرف سرزدہ؟ بخانۂ کہ رفتہ؟ وکرا بخانۂ خود راہ دادہ ام؟ مگر انسان نمک شناس وحقوق داں باشد عیب اوست۔ مولیٰ وولی نعمت خود را در حال مرگ دیدہ۔ بے اختیار گشتہ۔ بیچارہ اُو را استقبال کردہ نتوانستم۔ رسوا شدہ ورسوائی برائے دیگراں ہم بار خواہم آورد۔ بے ادبان وپست فطرتان عرب کہ بے ادبی ویاوہ گوئی موزون ایشانست بتو طعنہ خواہند زد۔ گناہِ من چیست؟ عالم من و... خانم را میشناسد۔ بادہن سگ دریا نجس نمیشود ؎

من آں زنم کہ ہمہ کار من نکوکاریست
بزیر مقنعۂ من ہم بسے کلہ داریست

نہ ہر زنے بہ دوگز معجر است کہ بانو
ملے سزد خدا ایشہ ام پرستاریست

البتہ اگر اُو میمرد۔ من خود را ہم کشتن میدانا کہ پدر اُو مرا بزر خریدہ، ومن کنیز زر خریدم۔ او مولیٰ وولی نعمت وسبب حیات وغیرت منست۔ اگر خودکشی مرا جائز بنویسند فخر من است نہ ذم من۔ از بر مینویسند فلاں کنیز زرخرید تاب جدائی مولیٰ وولی نعمت وسبب عزت وحرمت خود را نیاوردہ خویشتن را کشت، جاریہ باوفا وصادقہ بود ؎

برعصمت من خدا گواہ است
معصوم دلم زلوث پاک است

توقع دارم ازیں وبعد نصیحتم نفرمائی، ومرا معذور داری وبحال خود گذاری ؎

من اگر نیکم اگر بد تو برو خود را باش
کہ گناہ دگرے بر تو نخواہند نوشت

اگر از دوستی من غبار ننگے بدامن عصمت شما نشیند، کنارہ جوئی نمودہ خود گیرید، وطریق مجانبت اختیار کردہ ترک دوستی نمودہ دوری گزینید وگرنہ این مقولۂ نصایح وسخناں را یک سو نہید ع
من گوش استماع ندارم لمن تقول ؎

ایکہ منعم میکنی از دیدن آں گل عذار   حالت دل را نمیدنی مرا معذور دار

اکنوں اختیار دست شماست۔ در رفتن و ماندن مختار اید۔ بیگ تنہاست،
بایاد در پرستاری او حاضر باشم۔

بدین حال برخاستہ با قہر و غصۂ تمام مہمانان عزیز را گذاشتہ تا بیروں آمد،
درحالیکہ لرزہ بر اندامش اُفتادہ بود۔ بعد از لمحۂ دختراں ہم کہ میزبان غایب دیدہ رفتند
من رفتہ از آشپز پرسیدم۔ برائے شام ابراہیم بیگ چہ مہیا کردہ؟ جواب داد۔
فرنی حاضر و گوشتِ کوبیدہ ہم مخصوص آقا دارم۔ چوں شام شد بحاجیہ خانم گفتم۔
"روز کہ بستر نمیشود مرخص فرمائید، و سہ نفر را باز دیدہ لازم است ببرم۔ اذنم
دادہ" یک ساعت چہار جائے لازم رفتہ مراجعت نمودہ، در منزل خود نماز گذاردہ،
خوابیدم، صبح حاجیہ خانم فرمود، امروز با ناظر حساب مصارف این ماہ را صاف کنید،
حواس من ہم جمع نیست۔ بہر صورت تا شام مشغول این امر بودم۔ نزدیک مغرب گفتم۔
میرزا عباس امشب را از بندہ وعدہ گرفتہ۔ اذن میدہید؟

حاجیہ خانم گفت۔ خانۂ او دور است۔ بگو بکالسکہ اسپ بہ بندند سوار شدہ برد،
عرض کردم با راہِ ترامواے برقی در دہ دقیقہ میرسم۔ چہ لازم کردہ اسپ را زحمت دہم
علاوہ پائے اسپ ہم اماس کردہ است پرسید۔ چرا؟ گفتم۔ نمیدانم۔ کالسکہ چی میگوید
از آں روز کہ شما آماریا چنیں شد۔

فرمود۔ کاشکی ہمہ تصدق سر ابراہیم بیگ شدے۔ میرزا یوسف امروز جگرم
کباب شد۔ کہ سر او را تراشیدند۔ نگاہِ حسرتانہ محبوبہ بر روئے او، و اشک ریزی آں مرا
ہلاک میکند۔ نمیدانم عاقبت اینکار بہ کجا منجر خواہد شد۔

قدرے تسلیت و دلداری دادہ۔ حرکت نمودہ۔ وارد خانہ شدہ در اطاق
کوچک نماز مغرب و شام را خواندہ۔ رفتم بمجلس۔ حاجی محسن آقا۔ حاجی ... تبریزی،
میرزا خلیل اصفہانی و داماد حاجی محسن آقا و چند نفر دیگر حاضر بودند۔

بعد از تحیت و سلام۔ حاجی .... تبریزی با مزاح گفت۔ ہاں میرزا یوسف،

غنیمتِ تبریز بیمار امیکنی ہمہ اینہارا با براہیم بیگ خبر خواہیم داد۔ حاجی محسن آقا گفت۔

"خبر نداری کہ ابراہیم بیگ خود چہا نوشتہ؟ یا اخوی شما درحمانی چہ صحبتہا کردہ؟ درخانۂ شما چہ گفتہ؟ فی الواقعہ آقا میرزا یوسف ہر چہ نوشتہ صحیح نوشتہ است۔"

گفتم۔ اکثر مطالب را بملاحظات عدیدہ صرف نظر کردہ نوشتہ است۔

حاجی محسن آقا گفت۔ نوشتہ۔ در قزوین شاہزادہ خانم دارونہ سرفرود آوردی وفراشان ترا چوبکاری کردند۔ درستست؟

گفتم۔ بلہ۔ حقیقت دارد۔

حاجی تبریزی پرسید۔ چگونہ دارونہ سرفرود آوردی وچہ شاہزادہ خانم؟

حاجی محسن آقا گفت۔ میرزا عباس مرگ من روبرویش بخواں۔

گفتم من کہ منکر نیستم۔ در اسلامبول خودم خواندم، بےکم وزیاد نوشتہ۔ ہر جا بد تر شاہزادہ خانم من چہ کار کنم؟

در شاہرود تعلیم کردند۔ باید در پیش روی اینہار کورع نمائی۔ در قزوین ہمہ روئے بدیوار کردند چناں تصور نمودم در اینجا باید خم شد۔ اختر اما خم شدہ۔ یکبار دیدم چو بست کہ بر سر و کلام میزنند۔

در آں روز برائے ابراہیم بیگ چہ حالے دست داد تصور نمی شود۔ رنگ درویش از غیظ مانند ذغال سیاہ گشتہ بود۔ چہ قدر وحشی گری وبار باری وچہ قدر دور از طریق انسانیت۔ من در پنجاہ سال طول مدت غربت ہمہ اینہارا فراموش کردہ بودم۔ حالا خیال میکنم کہ بیچارہ اجداد ما از دست چنگیزیاں چہ مصیبتہا کشیدہ وچہ بلاہا دیدہ اند؟

شمارا بخدا انصاف دہید۔ دیروز از چار و میگذشتم۔ ناگاہ آفندینا عباس پاشا خدیو سوارہ گذر کرد من ایستادہ باکمال لطف ومہربانی سلام کردم۔ فی الفور حاکم شاہرود بخیالم خطور نمود۔ کہ اے کور شدہ روئے آدمی ندیدہ، ولذت انسانیت

نچشیده - بیا تماشا کن - جلال و عزت و دولت این نجیب محترم را، و اقتدار و کنت
خود را هم ملاحظه نما - که هنگام حکومت گرفتن با تومانی ده شاهی تنزیل از صراف
قرض کرده - حالکه میشوید برشوت و تعارف و جیب معزولی حق قصاب و بقال و علاف را
نمیتوانید بدهید - اسب و یراق و سایر تجملات حکومتی که تماماً از خون جگر ضعفا و فقرا است
و با ظلم بدست آورده بودید - فروخته و مظلمه هزاران مظلوم را در گردن نهاده شبانه فرار
برقرار اختیار میکنید حالت رعیت بیچاره خود را با حال رعیت بختیار این دولت قوی
شوکت مقایسه نمائید - رعیت بیچاره به محض دیدار شما لرزه بر اندامش می افتد - که گویا
حیوان درنده را دیده - لکن این رعیت برخوردار رئیس صاحب اختیار خود را می بیند،
مسرور و مشعوف گشته بی اختیار "زنده باد" باو میسرایند ع

به بین تفاوت راه از کجاست تا بکجا

همه اینها نتیجه قانون و عدالت است که نیک بختی حکومت و رعیت را فراهم می آورد،
ورنه مخلوق خدا همه از یک جنس و از یک نوعند - در آفرینش هیچ فرقی ندارند، فرقی که
هست در اخلاق و مدنیت و قانون و مساوات دولتی و بی قانونی و وحشیگری و ظلم
و بی انصافی مسؤولیان است -

میرزا عباس گفت - یوسف دیشب سیاحتنامه را برداشته مطالعه کنم مشغول
خواندن شده - ناگاه دیدم - آفتاب در آمد - نماز هم قضا شد - حقیقتاً این مصائب
پی در پی که بابراهیم بیگ وارد آمد، خیلی قوت قلب داشته که نیمه جان خود را
باینجا رسانده است -

سبحان الله ! اگرچه میرزا احمد گفته بود - ابراهیم بیگ با غیرت و تعصب وضع ایران را
نه پسندیده غصه مرگ شاه برنمیگردد من باور نداشتم -

گفتم - بجان تو - بجان تو من بسیار وضع های ناگوار دیده از و پنهان داشتم،
و با وی آن التماس میکردم - که باو خبر ندهند - و حرکت از راهی را که میدانستم منافی
طبیعت اوست منع میکردم و از راه دیگر او را میبردم - در هر قدمی آهی سرد از دل میکشید

یکبار رسیدیم - کوچه مردار اندا خته - تعفّن او عالم را فرا گرفته - سگان دور مردار حلقه زده هم او را می دَوَنَد و هم خود شان را بقدر نیم ساعت ایستاده گویا منتظر فراش بلدیه و پولیس بود که صدا کند - و بگوید "این چه اوضاعست؟ ادارهٔ بلدیه و پولیس کو؟ نظافت کجاست؟"

در آن حال بیگ گفت - سبحان الله مگر این مملکت مجلس صحیه ندارد - آخر نه این وضع به صحت است؟

گفتم - نور دیده! ایستادن در اینجا تمر نمید هد صحیه هست که نیست - بیا برویم، در شهرے که چهل هزار جمعیت دارد - دو نفر حکیم و دو دکتر نیست، و جراح مکتب دیده مفقود است، جراح معتبر شان آن است که پدرش دلاک بوده چنین آدم خود بخود جراح میشود و یا اینکه دلاک بمرضائے غربا اماله میکند، و گاہے دیده شده دو نفر با همدیگر منازعه بسر هیچ کرده یکے زده، دهان دیگرے خون آلود گشته - یک نفر پولیس و ضبطیه نیست که بگوید چه هنگامه است؟ احیاناً اگر یکے پیش دستے کرده پیش داروغه بشتابد - آن دیگرے را بدون سوال و جواب اعم ازین که مظلوم باشد یا ظالم - گرفته بقدر مقدور پول اخذ کرده رها می کنند - ابداً نمے پرسد که تقصیر داشته و یا بے قصور بوده است - اگر پول نداشته باشد بچوب فلک بسته آنقدر میزنندش که قدرت بیرون آمدن از خانه نداشته، و تا دو ماه در بستر بخوابد - عیالش از گرسنگی و بے طاقتی عاجز و نالان - باید دست سوال بهر کس و ناکس دراز کند - یا اینکه گوش و دماغش بریده در بازار بگردانند، و از برائے خود پول و از برائے آن فقیر بیچاره ننگ بار آرند - معلوم است صحت بدنیه و مالیه این فقیر چه قدر صادمه است - اینها را ابداً نمیکنند - در سیاحت نامه نمی دانم بچه خیال ننوشته سرگذشتے را که یک نفر حکایت کرد - بنده تحمل نیاورده هایهائے گریستم - پرسیدند آن حکایت چه بود؟

گفتم - طولانیست - بعد از شام شمه عرض خواهم نمود - قدرے مزاح و صحبت هائے متفرقه کرده شام صرف شد -

حاجی .... تبریزی گفت - بگو میرزا یوسف بازار تبریز چها خواهی گفت؟

گفتم - این فقرہ تبریز شما راجع نیست - این حکایت مال مراغہ ہست - خنداں
خنداں گفت - البتہ یا قیماق یا باصادق است - گفتم - خیر - مراغہ قیمتش از باصدق
مراغہ کمتر است - چنانچہ از مراغہ بسوئے بناب بال کرایہ کردہ میرفتیم - در بیرون شہر
دو نفر اولاغ سوار ہم مے رفتند - قدرے راہ رفتہ یک از ایشاں پرسید ہمشہریہا کجا
میروید - یکے جواب داد بہ دہنخوارقان -
بیگ ہم گفت - ما بہ بناب میرویم - خوب شد باہمدیگر ہمراہ باشیم - ما جائے را
بلد نیستیم شما بعض چیزہا را نشاں ما بدہید - قدرے راہ رفتہ چوں بہ بلب جوئے
آب زلال جاری رسیدیم - ہمہ پائین آمدہ دست و روئے صفا دادیم - بعد رفیق
تازہ دو دستی آب بر داشتہ سہ دفعہ نوشیدہ گفت -
"اللہ ولیعہدہ عمر ویرسوں" یعنی خدا بولیعہد عمر بدہد - باز قدرے کہ راہ رفتیم
رفیق راہ ماں سفرۂ خود را در آوردہ - نان و پنیر و گوشت شب ماندہ خوردہ و پس گفت -
الحمد اللہ رب العالمین - اللہ ولیعہدہ عمر ویرسوں - این سخن ہیموقع چہ معنی دارد - قدرے
راہ رفتہ خستہ شدہ خواستیم سوار شویم - بعد از سواری باز گفت -
"اللہ ولیعہدہ عمر ویرسوں"
ابراہیم بیگ گفت - عموجان اسم شریف شما چیست ؟
گفت - یحیی -
ابراہیم بیگ گفت - اسم من ابراہیم است - حق رفاقت داریم - باید نام و نشان
ہمدیگر را بدانیم - اینہم عموئے من میرزا یوسف است -
گفت - خیلے خوب - بیگ گفت عموجان - از شما چیزے خواہم پرسید -
گفت - بپرس -
بیگ پرسش کرد - در ہنگام آشامیدن آب، خوردن نان و سوار شدن،
شما گفتی اللہ ولیعہدہ عمر ویرسوں - این سخن مکرر بے موقع چہ معنی دارد ؟
آقا یحیی گفت - البتہ این را نپرسید کہ نخواہم گفت - من وظیفۂ خود را بہتر میدانم -

بسیار التماس کردیم - کہ ماہم از محبتین حضرت ولیعہد دعاگوئے آں وجود شریفیم اگر سر مخفی باشد از ما مترس - کہ در دل نگاہ داریم و بکسے افشا نمائیم و آنگے یکسرہ ازیں ولایات بخارجہ خواہیم رفت -

یحیی گفت - مخفی چیزے نیست - چوں روزے صد بار ایں ذکر را میکنم - اگر بنا شود بہر کس بعلت را بگویم - تمامی وقت من ہم کفایت نخواہد نمود - علاوہ ایں مسئلہ طولانی واز رفاقت ما و شما بیش از یک ساعت باقی نماندہ -

دریں اثنا رسیدیم بکنار فالیزے کہ بچیدن خربزہ و ہندوانہ مشغول بود -

ابراہیم بیگ گفت - آقا یحیی - برویم در کلبہ ایں بستان بہ نشینیم و قدرے استراحت نمائیم و میوہ بخوریم - شما ہم داستان خود را بگوئید -

یحیی گفت - منہم بکشیدن غلیان میل دارم - بسم اللہ - رفتہ نشستیم - بے آنکہ بصاحب فالیز چیزے گوئیم - چند عدد خربزہ و ہندوانہ چیدہ آوردہ در مقابل ما گذاشتہ گفت - بسم اللہ -

آقا یحیی چنیں آغاز بداستان خود نمود :-

"تقریباً سی و پنج یا چہل سال قبل کہ من قریب بیس سال بودم - یک نفر دوست عبدالاحد نام داشتم - کہ تقریباً بیست و چہار سال عمر داشت - آں جوان - روئے خوش و موئے عنبر بو داشت - کم کم بقمہ و قدارہ بستن میل نمود لیکن پدرش بیخبر از وضع پسر - خواہر عبدالاحد زن ابراہیم خلیل سلطان بود - ایں ہم بجہت برادر زنی سلطان قوچوماتی میگیرد - سلطان از منبور از زن سابق پسرے فرج اللہ نام شانزدہ سالہ آفتاب طلعت و نیکو صورت مشہور زماں - یوسف دوراں داشت -

روزے ما سہ نفر بباغچہ ابراہیم خلیل سلطان توپخانہ رفتیم - فرج اللہ بشرب خمر معتاد بود - شیشہ شرابے در بغل داشت - خوردنا تمام شد - پس با التماس و زور ، من و عبدالاحد را فرستاد بقریہ جہرآباد کہ در نزدیکی باغ ایشاں بود - اہالی آں دہ کہ جمیعاً عیسوی مذہب اند - از آنجا شراب تحصیل کردہ برائے او بیاوریم طوعاً و کرہاً رفتہ ،

بے نیل و مرام برگشته۔ دیدیم فرج الله از سر تا پا سوخته نیم بریان شده است، اندک رمقے از وی باقی بود۔ سبب این واقعه این بوده که چون ماه صفر بود۔ قبائے سیاه پوشیده و بعد از رفتن مشغول ساختن کباب شده۔ دامن قبایش آتش گرفت۔ چون در حالت مستی بود۔ مقتدر بر خاموش کردن نگردیده خودش را کباب کرد۔ این حالت را که مشاهده کردیم۔ افسوس کنان و بر سر زنان باغبان را صدا زدیم۔ گلیمے آورده فرج الله در گلیم گذاشته آوردیم بشهر۔

داروغه و کدخدا و غیره جمع شده۔ از فرج الله احوال پرسیدند۔ جواب داد مرا حضرت عباس زد۔ پدرش اصرار کرد۔ همان جواب را شنید۔ بعد از چند ساعت فرج الله در گذشت۔ سه روزه تعزیه گرفتند۔ بعد از سه روز سلطان بتوپچیها امر داد که مرا و برادرزنش عبدالاحد را گرفتند۔ حکومت با ضیاء الدوله محمد رحیم میرزا بود۔ شهزاده خود در تبریز و پسرش امیرزاده داراب میرزا حکومت مے کرد۔ ما بردند در دارالحکومت شب را در حبس نگاه داشته فردا ابراهیم خلیل آمده۔ ما را بحضور خواستند۔ رفته تعظیم نموده ایستادیم۔ سلطان دست عبدالاحد را گرفته بحضور کشیده گفت این خونی همین است، و مرا هم نشان داده گفت این هم خرج مطبخ نواب والا امیرزاده۔

فی الفور حکم شد عبدالاحد را بلا سوال و جواب سر بریدند و دل یک شهر را سوزانیدند۔ مرا در غل و کنده نگاه داشتند۔ چون خودم بے چیز بودم، و وجه معتنابه که سبب استخلاص تواند گردید نداشتم۔ دائی بنده صد تومان به امیرزاده و ده تومان بفراشباشی داده مرا از حبس نجات داده و برد بخانه۔

نزدیک بغروب تمام خویش و اقربا زن و بچه در صحن خانه نزد من جمع بودند۔ چون در حبس هر شب مرا از خانه طعام می آوردند، با زندانیان که عهده و منصب میر غضبی هم داشت توام میخوردیم۔ از این رو ظاهرا با من محبت کرده بود۔

گفتم امشب هم بزندانیان طعام بفرستید۔ در این اثنا زندانیان خود داخل خانه شده و آهسته بگوشم گفت۔ امیرزاده برائے تو خلعت فرستاده۔ بیرون آ و استقبال کن،

من از جائے جستہ ،خواستم بیروں روم - زنہا ہجوم آوردہ مرا کشیدند باندروں -
بعداً معلوم شد گفتگوئے خلعت دروغ و حیلہ بودہ - بعد از قتل عبدالاحد ،
ابراہیم سلطان تبریز رفتہ - بساعد الملک عارض میشود - آنہم حالات را بعزیز خان
سردار میگوید - عزیز خان حکیم میکند دو نفر آردالی بروند مراغہ - اُورا دست بستہ
بیاورند -

ضیاء الدولہ از این فقرہ اطلاع حاصل نمودہ - یک نفر چاپار مخصوص بمراغہ
میفرستد ، بہ پسر خود موکداً حکم میکند - کہ یحیی را دو شقہ کردہ - دم دروازۂ تبریز
بیاویزد - سردار سگ کیست کہ از محل حکومت من بتواند آدم ببرد - مرا ننگ ست
این حکومت بل زندگی -

این رقم نیم ساعت بعد از استخلاص من بمراغہ میرسد - امیرزادہ مرزا
علی محمد بیگ فراشباشی میخواہد -

زنانیان میگوید یحیی بمن اعتماد دارد میروم - با حیلہ اُورا گرفتہ می آورم ،
با چند نفر فراش آمدہ آنہا دم دربند میگذارد - و بخود بخانہ می آید - خویشاوندان
من این فقرہ را کہ معلوم کردند مرا از پُشت بام بہ پُشت بام بُردند بیروں - شہر کہ
بطہران نزد پدرم بفرستند -

محمد آقائے قاپوچی باشی ہم از اقربائے ماست - چوں در زنداں از جہت
ناراحتی و اذیت بیماری عارض من شدہ قوت رفتن بطہرانم نبود - شب دیگر
بشہرم دادہ - بردند خانۂ شیخ الاسلام کہ باصطلاح بست است - باوجود این
مرا در سردابہ پنہاں داشتند -

دائی من رفت تبریز - روز چہارم محصلان غلاظ و شداد سردار کہ گویا اولاد
نمرود و شداد بودہ وارد شدند ، از اقوام شصت و پنج نفر متواری گردیدند محصلاں
کہ یکے نائب حمید کور بود - قراول بباغ خالو گذاشتہ و پیش حجرۂ خالویم چاتمہ زدہ -
خانۂ ما و دائی و خالہ را خالی کردہ اہل و عیال سہ خانہ را در یک خانہ جز بوریا چیز

دیگر نداشت جمع کردند، و محصلین در خانهٔ ما نشستند و بہر جانب پئے جستجوئے من واقوامم برآمدہ کہ اگر مرا پیدا نکنند شاید بتوانند از اقوامم بعضے را بدست آوردہ مداخل نمایند۔

ہر روز محصلین جنج اند کہ غدا و فراشباشی حتیٰ از خود امیر زادہ میسگر فتند۔ الحاصل بعد از سہ ماہ دائی من از تبریز نوشتہ بود۔ کہ مرا از بیراہہ بہ تبریز در خانۂ جعفر دائی دائی ولال کہ قرابت داریم بفرستند بنوشتہ عمل شد۔ جعفر دائی مرا بخانۂ مجتہد بردہ۔ سہ روز آنجا ماندم۔ بعد مجتہد آقا فرمود یحییٰ را ببرید سر طویلہ ساعد الملک خودش بمعزی الیہ سپارشنامہ خواہد نوشت۔ پنہاں پنہاں مرا بسر طویلۂ ساعد الملک رسانیدند۔ حضرت ولیعہد و سردار و ساعد الملک در چمن بودند، اُردو ہم آنجا بود۔ بعد از سہ روز چند نفر توپچی آمدہ۔ دستہایم از عقب بستہ، زنجیر بگردنم نہادہ۔ بردند بہ اُردو۔ چوں حضور ساعد الملک رسیدم۔ سلطان را احضار نمودہ گفت:۔

"ایں قاتل پسرت! چنانچہ تشفی دلت میشود۔ با اُو رفتار کن۔ با ایں حکم محکم وخود مختاری۔ سلطان دستم را گرفتہ۔ از اُردو بیروں برد۔ و یک امپریال بہ یک نفر توپچی دادہ گفت۔

"ہیزم بیاور"۔ بعد از ساعتے سہ حمال ہیزم آوردہ۔ دریک جا ریختہ۔ آتش زدند۔ ہمینکہ ہیزم با آتش گرفت، و شعلہ اش بلند شد۔ سلطان رو بمن کردو گفت:۔ "پدر سوختہ۔ مادر بخطا۔ اکنوں ترا چناں بسوزانیم کہ لذت آدم سوزاناں را ببری"۔ از آنجائیکہ ہر کہ دست از جان بشوید۔ ہر چہ در دل دارد بگوید۔ گفتم۔ پدر سوختہ۔ مادر بخطا۔ زن فلاں۔ خواہر فلاں توئی۔ اگر من بہ پسر تو بد کردہ ام۔ سزا و جزائے خود را خواہم دید۔ وگرنہ شہید شدہ در روز قیامت عوض ایں آتش ترا در نار جہنم بہ آتش خواہم افگند کہ تو ہم لذت آتش جہنم را ببری۔ دریں بین یک نفر توپچی سیلی بصورتم زد۔ چوں دست بستہ بودم۔ تف بر ریش انداختم۔ جا جہائے

مرا کنانند جز پیرہن چیزے نماند۔ درآں حال یک نفر فراش آمدہ گفت:۔
سردار میفرماید چوں سوزانان آدم منافی با شرع و عرف است البتہ سوزانش را موقوف کردہ بعنوان دیگر بکشند۔ سلطان را اوقات تلخی زیادہ رُخ نمود۔ گفت:۔
من باید چناں قاتل پسر خود را بکشم کہ تشفی خاطرم شود۔ حکم داد زمین را حفر نمودہ، تا زندہ سر پایم نگہداشتہ خاک بریزند۔ ریسمانے بقدمن گرفتہ۔ گود نی زمین را مساحت کردند۔ یکبار از دور جمعیتے نمایاں شدہ سوارے بتاخت آمد و گفت:۔
حضرت والا مقصر را میخواہند۔ از اتفاقات حضرت والا از شکار تشریف می آوردند۔ از دور مارا دیدہ سوال میفرماید۔ چگونگی را بعرض مبارکش میرسانند خود بخرگاہ ولایت عہد رفتہ از سوارہا یکے را برائے احضار من میفرستند۔ مرادم چادر بردہ گفتند:۔
بر و گریہ و زاری کردہ التماس کن۔ گفتم:۔
بالائے سیاہی رنگے نیست۔ بابے گناہی ابداً التماس نخواہم کرد۔ رفتہ عرض کردند۔ مقصر حاضر است۔ بحضور طلبید۔ بردندم۔ بدوں اینکہ تعظیم کنم و سر فرود آرم۔ ایستادم۔ بہ محض اینکہ نظر بر دیم کردند۔ فرمود زنجیر از گردنش بر دارید، و مطلق العنانش کنید، کسے معترض اُو نشود۔ زنجیر برداشتہ میان اُردو چناں مسرت و فرح حاصل شد کہ ما فوق آں متصور نیست۔ اہل اُردو یکے سرداری، دیگرے کلاہ۔ سومی کفش۔ چہارم قبایم بخشیدند۔ خواستند بین خود پول جمع کنند، راضی نشدہ گفتم:۔
محتاج نیستم۔ اللہ ولیعہد عمر دیر سوں۔ شما اسپے کرایہ کنید۔ مرا تبریز ببرد۔ خانہ حاجی جعفر دائی، وجہ کرایہ اش را امیدوارم پیش خدمت باشی بنوکرش گفت:۔
اسپے برائے من حاضر کند۔ و خودش ہم سوار شدہ مرا ببرد۔ بحاجی جعفر دائی تسلیم نمودہ برگردد۔ اینست ماجرا و سبب ادعیہ من بحضرت ولیعہد۔
اکنون از شما انصاف میطلبم۔ اگر در ہر نفس دو دفعہ دعا و ثنائے ولیعہد را

بنمایم از شکر نعمت او بیروں توانم آمد یا نہ؟ زیرا زندگانی من از او ست۔
صاحب عیال واولادم۔ تحصیل رزقے کہ از جہت آنہا میکنم از لطف او ست
کہ مرا زندگانی بخشیدہ۔ درحقیقت من زندہ کردہ ولیعہدم اللہ ولیعہدہ عمرو یرسول
تا زندہ ہستم در وقت خواب و بیداری۔ خوردن و آشامیدن نشستن و برخاستن
ایں ذکر در زبان منست۔ اکنوں تصدیق کنید، عملے بصواب مینمایم۔ یا نہ؟
اللہ ولیعہدہ عمرو یرسول۔
بے اختیار مرا رقت دست دادہ۔ شروع کردم بہ ہائے ہائے گریستن۔
یحیی گفت۔ بابا جان! چرا گریہ میکنی؟ سپاس خدائے را کہ نکشتنا م و مرا
نسوزاندند۔ و زندہ بگورم نکردند۔
گفتم۔ بحال ایں ملت فلک زدہ بے صاحب میگریم۔ کہ قیمت ایں بیچارگاں
بچہ ازراں ہست۔ بدست کہا سپردہ شدہ۔
مکاری پرسید۔ ایں کدام ولیعہد است؟
گفت۔ حالا بزرگ شدہ در تبریز است، و مظفرالدین میرزا اسم دارد،
ہمہ بگوئید۔ اللہ ولیعہدہ عمرو یرسول۔ ہمہ گفتیم۔
در آں حال دیدم۔ ابراہیم بیگ مات و مبہوت و متحیر گشتہ۔ سوا او خربزہ خورد۔
نہ ما زہر مار نمودیم۔ انعام فالیزیاں را دادہ سوار شدہ براہ افتادیم۔
ابراہیم بیگ با یحیی مرادف میراند۔ منہم با رفیق او در پیش ایشاں مرادف
میراندم۔ بیں صحبت بہ رفیقش گفتم۔ در ایں جور مملکت چگونہ زندگی میکنید۔
گفت۔ عمو جان۔ ہمہ صاحب ملک و اہل و عیال ہستیم نمیتوانیم ترک عیال گفتہ
ہجرت نمائیم۔ ہر قسم کہ ممکن است باید سوخت و ساخت حب وطن است چہ تواں کرد۔
گفتم۔ شیخ سعدی چند یں قرن پیش سرودہ ؎

سعدیا حب وطن گرچہ حدیث است صحیح ۔۔۔ نتواں مرد بسختی کہ من آنجا زادم

بہ پشت سر خود ملتفت شدہ دیدم ابراہیم بیگ مکالمۂ ما را میشنود۔ فوراً

لب فرو بستہ دم در کشیدم۔ باز آثار تغیر از ناصیہ اش نمایاں و ہویدا بود۔ میرزا عباس گفت۔ واقعاً اللہ ولیعہد عمر و یرسوں۔ شمارا بخدا آمین بگوئید۔ ہمہ آمین گفتیم۔ باز بے اختیار گفت۔ اگر اندک دیر رسیدہ بود بیچارہ زندہ در گور بشد۔

حاجی تبریزی گفت۔ حقیقتاً معصوم و بیگناہ بود۔ خلاصی این مرد مظلوم بحکم آیۂ کریمہ "من احیا نفساً فکانما احی الناس جمیعاً" گویا حضرت والا یک نفر را زندہ نفرمود۔ تمامی مخلوق و ابناء بشر را زندگی بخشودہ، این احسان عام و نیکنامی تا قیام قیامت باقی خواہد ماند۔

گفتیم۔ عموماً از حسن نیت و پاکی طینت و ستودگی سیرت و نیک فطرت حضرت ولیعہد خیلے میگویند۔ امیدواری ابراہیم بیگ ہم بہ پادشاہی حضرت والا بسیار است۔ میگفت۔ انشاء اللہ تعالیٰ بعد از جلوس ولیعہد بہ تخت سلطنت موروثی عموم اختلالات ایام بنظام، و ریشہ مظلم و طغیان از بیخ و بن قلع و قمع گشتہ، ایران خزاں مانند بہار گلستاں خواہد شد، زیرا کہ از ہرج و مرج حالیہ، و ظلم عمال و حکام وقوف کامل بہم رسانیدہ۔ ہمہ را با حسن وجہ اصلاح خواہد نمود۔

حاجی محسن آقا گفت۔ چنانچہ ابراہیم بیگ نوشتہ۔ اگر وزیر با تدبیر و صاحب جزم و عزم کہ موید خیالات شاہ شود۔ بگذارند ہمسائیگاں در ایران تسلط و تفوق یابد البتہ ایران ترقی خواہد نمود۔ ولے این سیاحت نامہ مرا دو روز ہست خیلے مضطرب ساختہ۔ ایران را تا این درجہ پریشان نمیدانستم۔ ہرگاہ غیر از ابراہیم بیگ نوشتہ بود باور نمیکردم۔ ولے چوں ابراہیم بیگ خود مدعی آں سخناں بود و اکنوں با آں ہمہ تعصب و غیرت کہ داشت کہ اینہا را نوشتہ۔ چار و ناچار باید باور کرد۔ بعید نیست کہ ابراہیم بیگ باز ہم بمناسبت غیرت و تعصب فطری در بعضے چیزہا پردہ پوشی ہم کردہ باشد۔

میرزا خلیل اصفہانی گفت این جور نخواہد ماند۔ زمان آں زماں ہست البتہ گردش طبیعی عالم خود بخود ہمۂ عیوبات را اصلاح خواہد نمود قبل ازیں ہمہ روئے زمین وحشت آباد بود۔

خیال نکنید کہ اہالی مغرب بتمامی از مادر زادہ وحشی گری نداشتہ اند۔
شنیدم۔ در اسپانیا روزے از مجلس رؤسائے روحانی جوان بیگناہے را متہم ساختہ۔ بسوزاندن وے فتویٰ صادر شد۔ در وسط میدان شہر در نظر عموم علی الرؤس ہیزم فراوانی ریختہ، بہ نفت آمودہ۔ آتش زدند۔ تا جوان متہم را با آتش اندازند۔ در آں حین پادشاہ جوان فریادلان از آنجا گذر نمودہ، پرسید چہ ہنگامہ است؟ گفتند۔ ایں جوان نزد رؤسائے روحانی متہم است۔ با آتشش خواہند سوخت، پادشاہ جوان رؤف از راہ دلسوزی وانسانیت گفت "بیچارہ وحیف" وفوراً از آنجا گذشت۔
بعد از اتمام عمل متہم۔ بر رئیس رؤسائے روحانی خبر بردند۔ پادشاہ از میدا گذشت وجوان متہم را در آں حال دید واز راہ دلسوزی وانسانیت گفت، "بیچارہ وحیف"۔
کشیشاں دریں خصوص مجلس تشکیل دادہ بمذاکرہ پرداختند۔ کہ دلسوزی وحیف گفتن پادشاہ توہین شریعت وطریقت ما ست۔ لہٰذا شخص پادشاہ ہم مستوجب سوختن گردیار۔
ایں خبر بپادشاہ رسید۔ کہ کارت از کار گذشتہ۔ بر سوختن شما ہم حکم قطعی صادر شدہ است۔ پادشاہ نیمہ شبے تنہا بخانہ رئیس روحانی رفتہ بمحض ورود خود را بہ پاہائے رئیس انداختہ۔ آغاز بگریہ زاری کردہ وگفت:۔
راست گفتہ اند۔ من "بیچارہ وحیف" گفتہ ام۔ ولے قصدم توہین نبودہ۔ بلکہ ایں سخن بے اختیار از طریق نوعیت وانسانیت بر زبانم جاری گردیار۔ حالا بخاطر خدا بجوانی من رحم آورید واز تقصیرم درگذرید۔
رئیس بعد از تفکر بسیار جواب داد۔ فتویٰ بر سوختن تو صادر شدہ۔ ناسخ نتواں داد۔ لکن فصادے حاضر نمودہ، رگ زدہ، خون خود را در شیشہ بگیر۔ تا در ہماں موضعیکہ آتش افروختہ اند شیشہ خون تو را با آتش اندازند تا بسوزد وکفارۂ گناہ تو شود۔

پادشاہ راضی شدہ فوری بفرمودۂ رئیس رُوحانی خود عمل نمود۔

اکنون تماشا کنید کہ چگونہ اوصاف حسنۂ مدنیت را جمع کردہ اند اینست کہ عرض میکنم دُنیا وحشت آباد بودہ۔ بہ تدریج اصلاح پذیر رفتہ۔ ایران ہم انشااللہ عنقریب بدائرۂ محمودۂ مدنیت در آمدہ بمدارج قانون مساوات عروج خواہد نمود۔ چنانکہ نیا حضرت ولیعہد را تعریف و توصیف میکنند مایۂ بسے امیدوار یہا برائے آتیۂ ایران است۔

گفتم۔ آقاجان۔ سایر ملل و ممالک را بایک نفر پادشاہ عاقلے مانند میکادوی ژاپون ہدایت نمودہ و یا ملت را مطبوعات و روزنامہا بغیرت آوردہ، و ادباء و حکماء تصنیفہا کردہ کتابہا در بیداری ملت نوشتند مصائب را نشان دادہ پیش چشم ہمہ گذاشتند حقوق دولت را بر ملت و حقوق ملت را بر دولت تحدید کردہ جلو آحاد جلوہ گر ساختند تا اینکہ رفتہ رفتہ کوکب اقبالشان طلوع نمود۔ و اگر چنان نمی کردند بالیقین چنین نمیشدند۔ بارنجتانہ در ایران یک نفر ندیدم باین خیال کہ عیوب دولت و ملت را بقلم آرد۔ آنکہ شعرا یند خاک بر سر شان۔ تمام حواس و خیال آنہا منحصر باینست کہ یک نفر فرعون صفت۔ نمرود روش را تعریف نمودہ یک راس یابوے لنگ بگیرند۔ و آنچہ حکمایند...... چہ توصیف کنم کہ غرق در موہومات یکیکہ اند، ع

آنکس کہ خود گم است کرا رہنموں شود

آنچہ علما یند باشند از مسئلۂ تطہیر فراغت حاصل نکردہ اند۔ بدکان کتاب فروشے میروی بغیر از ہمان کتب دویست سی صد سالہ پیش ہیچ تالیف و تصنیف جدید دیدہ نمیشود و اگر کتاب تازہ ہم نوشتہ شدہ فقط تغیر اسم دادہ مطلبش ہمان است کہ پیشینیان نوشتہ اند۔

یک وزیر و امیر را ندیدم کہ یک جلد کتاب تشکیلات لشکری و توپخانہ و پولیتیک و اصول ملکداری و رعیت پروری و وضع اخذ مالیات و قانون حکمرانی و مساوات را بقلم آوردہ باشد۔ ہیچ وقت درخت امید خود بخود نروئیدہ و بار نیاوردہ۔ و اگر ہم آوردہ قابل تمتع نبودہ است۔ مانند میوہ ہائے جنگلی تلخ و شور و بے مزہ میشود۔

اگر بہ اصول ما نیت نہالے را بہ نشانیم و تربیت کنیم۔ البتہ ثمرش لذیذ و طعم شکر بخشد۔ انسان اگر تربیت آدم میشد۔ افریقائیہا مانند حیوان نبوده و اہالی امریکا ہم مثل مردم افریقا بودند۔ اینہا بدست انسانہائے کامل افتاده۔ عاقل و کامل ترین ملت روئے زمین شدند۔ آنہا بے تربیتی وحشی و باربری ماندند۔

گذشتہ ازیں کہ امریکائیہا حاصل زمین را برداشتہ۔ تسلط بہوائے جوئے ہم یافتہ۔ قوت برق را با طاعت و فرمان خود آوردند۔ ولے در مملکت ما با آں قدمت و عظمت یک مکتب کہ معلمش بداند سوائے علم تقلید علم دیگرے ہم ہست کہ سرمایہ سعادت یک مملکت و نیک بختی یک ملت از آں حاصل تواند شد نداریم۔ درآں خاک وسیع یک روزنامہ انتشار نمے یابد۔ و اگر ہم با سم یافت شود، عبارت از دو پارچہ کاغذ است۔ کہ ہفتہ یکبار در روئے سنگ با زحمت زیاده طبع مینمایند، و مندرجات و عناوینش یک قاز بدولت و ملت فائده نمی بخشد۔ روزنامہ ایران و اطلاع خواہد زنده ما یابند۔

سی سال قبل جرائد ژاپون فقط دارائے سی روزنامہ بود۔ کہ تمام فرخرف لاطائل بدتر از ایران و اطلاع۔ اکنوں ہزار روزنامہ و جرائد ہفتہ گی و رسائل ماہانہ ادبی و سیاسی درآں مملکت طبع میشود۔

حاجی ۔۔۔۔ تبریزی گفت۔ یوسف البس است۔ ساعت ہفت شد۔ پس فردا شب در بنده خانہ تشریف آرید صحبت را آنجا با تمام رسانیم۔ گفتم۔ بلیست روز در تبریز بشما زحمت داده ایم بس است۔ دیگر در اینجا زحمت نکشید۔ گفت۔ منظور اجتماع احبا و اصدقا ست کہ صحبت نمائیم۔ نقل زحمت درمیان نیست و تعارف ہم لازم ندارد۔ البتہ آقایان پس فردا شب تشریف خواہند آورد۔

مجلس بہم خورده من ہم خانہ آماده۔ خوابیدم۔

علی الصباح برخاستہ دوگانہ معبود یگانہ را بجائے می آوردم کہ ناگاه شنیدم در اطاق را طراق طراق میزنند۔ بعد از اتمام نماز گفتم۔ کیست؟ مجبوبہ گفت۔ منم

یوسف عمو - مرا از شنیدن آواز محبوبہ وحشت عظیم حاصل شدہ خیال کردم کہ ابراہیم بیگ را حال دگرگوں شدہ - باستعجال پرسیدم - خیر باشد؟ چہ خبر است؟ گفت - انشاءاللہ خیر است - مژدہ آوردہ ام - الحمدللہ خود بخود آقا نیم خیز شدہ بادست اشارہ بہ بخدان کرد - دانستم آب میخواہد - دادم خورد - چہرہ اش خیلے بشاش و روشن است - شمارا مژدہ آوردہ ام - کہ بیائید و بہ بنید - نیم خیز شدہ بمتکا تکیہ کردہ است - پرسیدم - حاجیہ خانم کجاست گفت - نزد بیگ خوابیدہ -

جواب دادم کہ حاجیہ خانم خوابیدہ است تا برنخیزد نمیتوانم بیایم مژدگانی شما بچشم - بروید بعد می آیم - انشاءاللہ تعالیٰ کم کم برمے خیزد و صحبت ہم میکند -

محبوبہ چناں دلشاد و خوشحال بود کہ گویا دنیا را مالک شدہ - بعد از ساعتے رفتہ دیدم - واقعاً رنگ درویش نسبت بدیروز بسیار فرق کردہ - علامت بہبودی از ناصیہ اش ہویدا است - محبوبہ گفت - چائے دم کردہ - گفتم - بیار ہمیں کہ آورد - پیالہ را دست گرفتہ گفتم :-

ایں چائے است کہ از ایران آوردہ - بخورید - فوراً "یا حق یا مدد" گفت و چائے را نوشید - لکن در ہنگام خوردن آب از گوشۂ چشمانش جاری بود - نزدیک او نشستہ پاہایش را مالش دادہ گفتم :-

با نقاہت درست کنید - وقت عصر در باغچہ بودہ - دیدم بچۂ سیاہ عربی آمدہ - مکتوبے بحاجی مسعود دادہ رفت - حاجی مسعود را آواز کردہ - آمد پرسیدم - مکتوب مال کیست؟ و از کجا است؟ گفت دختر ہمسایہ بخانم کوچک نوشتہ - گفتم - اگرچہ درست نیست بنا بر رعایت قول صالح آفندی شاید وعدہ دعانویس دیار مال باشد - تغافل نتواں کرد - مکتوب را گرفتہ گشودم -

ترجمۂ فارسی عنوان مکتوب ازیں قرار است

"از جانب محبۂ صادقہ۔ بطرف محبۂ صادقۂ خود محبوبہ جانم"

عزیزۂ محبوبۂ محترمہ من محبوبہ خانم۔ سہ روز است منہمک شغل شما پریشان و خستہ خاطرم۔ و لیکن تفرق میانِ ما و شما ہمان است کہ پریشان حالی و تکدرِ شما از ہجوم لشکر عشق حاصل گشتہ و غصہ و کدورت محبۂ ات از دست درازی خشم غیرت و عصبیت، زیرا حوادثی کہ گمان نمے کردم در خواب دیدہ باشم۔ در بیداری دیدہ و مشاہدہ کردم، باوجودیکہ دوازدہ سال است کہ باہمدیگر انیس و جلیس بودہ۔ در عالم صدق و صفا و رسمۂ مہر و وفا، در آشکار و خفا۔ خواہرانہ انس گرفتہ و محبت ورزیدہ بودیم۔ بلدل اینکہ از جانب محبۂ صادقہ ہنوز لیلہ تقصیر یا ترک ولاے واقع شود۔ خائب و خاسر از دولت خانۂ خود راندی و از خدمت مہجور داشتی و حال آنکہ ع

نبودہ جز وفاداری گناہم

ازاں ساعت بتعب تپ لرزہ گرفتار گشتہ و تاحال ہم بحال نیامدہ ام۔

مفارقۃ الاحباب باللہ صعب۔

نمیدانم تقصیر و گناہم چیست؟ بجز اینکہ بطریق مہر و وفا، و صدق و صفا و خلوص ارادت۔ از راہ نیک خواہی نصیحت کردم و صلاح دنیا و آخرت ترا گفتم۔ افسوس کہ سخنان مرا معاذ اللہ سوء ظن پنداشتی۔ چناں پندارم کہ نصائح مشفقانۂ مرا حمل بغرض نفسانی نمودہ، و حال آنکہ ابراہیم بیگ برادر رضاعی منست۔ مادرم اُو را شیر دادہ، اُو مرا برادر و من اُو را خواہرم۔ خیال دیگرے نبودہ و نیست۔ در نظرم۔ ہرچہ بتو گفتہ ام، نظر بظہور آب و رنگِ گلشن ہمیشہ بہارِ تقدسِ ذاتِ انسانیت و مصباح ہموارئ اصلیت و انسیت کہ درحقیقت حیف و ننگ صاحبان ہوش و خرد و آداب عقل و تمیز است، البتہ انسان کامل مباشر امرے نشود کہ لائے قیمتی اُو را طرف نمایاں بے تمیز خزف انگارند عمل تو اگر نیک و اگر بد۔ در انظار عموم زشت و مذموم است، ع

سنگ بدگاری زن بر سرِ گل دیوانگیست

انسانِ عاقلِ کامل از اظہارِ عیوبِ خود در محافلِ ناموافق در نمی دہد ہر ناکس کہ عبارت از دختران اعراب بے تربیت باشد۔ باید پرہیز و از مقام تہمت بگریزد۔ اتقوا عن مواضع التہمتہ۔

داستان محبت تو داستانیست کہ در سرِ ہر بازاری ہست۔ اگرچہ محبّہ شما بایشان جواب میدہد۔ ولے چہ تواں کرد کہ طشتِ رسوائی از بام افتادہ، و صدایش عالمگیر گشتہ، تو در خانہ نشستہ۔ در بروے خود بستہ۔ از بیرون خبر نداری کہ چہ ہنگامہ الیست؟ ع

کوسِ رسوائی تو بر سرِ بازار زدند

وظیفۂ خصوصیت و دوستی و محبت فقیرہ آنست کہ دائماً اصلاح کارت گوئم، و از کم لطفی تو نرنجم۔ و از حقارت تو ترک مودت نکنم۔ اگر مرا ہزار بار برانی و بخوانی و بیندازی و بنوازی من وظیفۂ دوستی را دانم و خاطر خود را نرنجانم، ع

اگر برانی از یں در بر آیم از در دیگر

دل منیرۂ منورہ ات آگاہ، و صدق ضمیرت بہترین گواہ است کہ ارادت سابقہ و عقیدۂ سابقہ ام اصلی و ثابت است نہ فرعی راسخ، ع

بوستانیست کہ ہرگز نزند باد خزانش

بنائے دوستی و محبت تو در دلم چناں محکم و مستحکم است کہ صرصر ہیچ حوادث رخنہ بر بنیان آں نتواند انداخت، و آں حصنِ حصین و قلعۂ متین با توپ ہائے کروپی صدمہ گزیں نشود۔ با وجود ایں بتو باز میگویم :۔

آئینہ قلب تو صاف و بے غش، و از کدورت خیانت مبرا و مصفاست، و ہمہ افکار تو مقدس و منزہ است از شوائب اغراض۔ ولے چہ تواں کرد کہ در انظار ناس منفور و ناپسند است۔ پس ہر عاقل و عاقلہ را لازم و واجب کہ مراعات و حفظ نام و ننگ، و حقوق شخصیۂ خود نماید، و نباید چناں راہ رود کہ صحبت او بر مذاق ہمگناں طعم حنظل دہد۔ و در ہیچ سینہ صورت مہرش کشیدہ نباشد، پیوستہ چنیں

شخص نامحرم قبول خزانهٔ دلہاست۔ وچراغ حضورش در ہیچ بزمے فروغ ندارد،
وعموم از صحبت اوکنارہ جویند، وطریق مجانبت وے پویند۔ ونوشتن اینہارا
بر ذمۂ محبۂ صادقۂ خود فرض عین وعین فرض دانسته ابداً بر شما منت نمیگذارم

ع چرا عاقل کند کارے کہ باز آرد پشیمانی

دوستی با دوستاں چناں ندارد رشتے ہر کہ با دشمن نصیحت کرد بے غش آنکس است

خوب سرودہ اند قدماء، مارا ست کہ از فرمایشات آنہا سر مشق گیریم

دوست آں است جملہ عیب ترا ہمچو آئینہ روبرو گوید
نہ کہ چوں شانہ با ہزار زباں پس سر رفتہ مو بمو گوید

کاشکے ویشب درخانۂ ما بودی وبچشم میدیدی کہ با دختراں بے تربیتاں
عرب تا دل شب در چہ جنگ وجدال بودم۔ در ما فعۂ بے غششی تو کوشیدم۔
لکن مرا با شما یکے دانستہ وگفتند :۔ آخر زماں خواناں ہمیں است۔ کہ با عشق و
سودا قریں شوند، افتخار نمودن بدانستن زبان فرنگ۔ لون بول، نون نون ثمرش
جز این نیست، ع

ترسم آزردہ شوی ورنہ سخن بسیار است

شاید تا حال خودفال ہم از قبح راندن محبۂ خود از خانۂ خویش آگاہ شدہ اید، و
عیب ندارد

عشق ازیں بسیار کردہ است وکند سبحہ را زنار کردہ است وکند

"باقی الدعای الفقیرۃ الحقیرۃ محبک رفیقہ"

مکتوب را من البدو الی الختم خواندہ، باز پیچیدہ۔ جوف پاکت گذاشتہ
سرش را چسپانیدہ، بحاجی مسعود دادہ گفتم۔ ببر بمحبوبہ بدہ۔ جوابش را کہ نوشت
بیاور مطالعہ کنم۔ شاید چیزے در جواب بنویسد کہ صلاح او نباشد، ولے نفہمد کہ
من مطلع شدہ ام۔

حاجی مسعود خط را بردہ، روز دیگر جواب را گرفتہ نزد من آورد از یں قرار بود :۔

"جواب مکتوب رفیقہ۔ از جانب محبوبہ"

ہذا الکتاب المحبوبۃ الی صدیقتہا الرفیقہ۔ عزیزۂ من مکتوب شما را گرفتہ با وقت مکرر خواندم۔ تو در خیال خود باین تحریرات شاعرانہ و این نگارشات ادیبانہ گویا وظیفۂ دوستی و اتحاد بجا آوردۂ اے کاش مرا خاطر چوں گیسوان لیلی پریشان نبودے و ادراک بصیرت ظاہری مانند دیدۂ زلیخا از نو بینش محروم نگشتے، و طبع موزوں و قوۃ ممیزہ داشتمے۔ و تمیز ہر نکتہ کردمے۔ تا در جواب این مکتوب عاجز نماندمے۔ و بر عجز و انکسار خود اعتراف نمودمے۔ آنچہ نوشتۂ اگر ظن و اعتقادات غلط نبودہ، ہیچ صحیح ہم نبودہ ہست۔ البتہ در عہد قدیم استحکام در ارکان قوی البنیان ضوابط امور یکجہتی بودہ، علوی محبت مالیات دُنیا را اینقدر دامنگیر ہوس خاطر ننمود، لذت طلبان نعمت صداقت دولا کہ در سفرۂ اتفاق لب بنمک موائد وفاق و اشفاق آلودہ ساختہ حقوق آنرا سالیاں دراز فراموش نکردہ، روز بروز آنا فانا طراوت گل ہمیشہ بہار محبت و یگانگی را از نزول فیوضات ابر گوہر بار ہوائے اعتقاد و اخلاص افزودہ، در حضور و غیاب رشتۂ حبل المتین یکرنگی و اتحاد را بدست اعتصام محکم نگاہداشتہ و رعایت حقوق ہمدیگر کردہ اند۔

بسا نقد خزانۂ جان و مال را نثار راہ ہمدمی و ہم بزمی یکدیگر نمودہ و ابداً برخلاف رضائے ہمنفسی بر نزدہ، در پیمودن جادۂ مستقیم موانست و مصاحبت مانند دو مغز در پوستے گنجیدہ۔ و خنگ مرام بر دلخواہ ہمعنانی بجولاں در آوردہ اند۔ اگر من از ہیچ چیز خبردار نباشم، ولے قدر و قیمت دوستی و وظیفہ ہمقدس آں کہ منزل اوّلش ترک مال و جانست میدانم۔ نصیحت نمودن دوست بہ دوست خود از فرائض حتمیہ ہست، عزیزۂ من رفیقہ۔ تو سوراخ دعا را گم کردۂ۔ نظر بہ نصائح کہ کردۂ چناں مفہوم و معلوم میشود کہ آشفتہ میدانی تو ہنوز فرق آشفتگی و عشق و عشقبازی را ندانستہ۔ ع

زعشق تا بصبوری ہزار فرسنگ است

حیف کہ من عاشق نیستم۔ اگر عاشق بودمے خود را از سعادتمندان عالم دانستمے، کاش من ہم عاشق بودمے۔ کہ مانند زلیخا و لیلیٰ و عذرا نام من زیب و زینت اوراق کتب فضلا و ادبا و شعرا گشتے۔

اے عزیزہ من عشق دیگر چیز لیست۔ شان و مرتبۂ عشق ازاں بالاتر است کہ ببازی ذکر شود۔ تو ہر کلام خود عشقبازی صرف میکنی عشق را بابازی ردیف مکن، عیب است بر تو۔ بازی بازی است و عشق عشق است۔ و آنگہے من از ہر دو مبرا ہستم۔

"ان کان قمیصہ قد من دبر فکذبت وھو من الصادقین"۔

خواہش دارم من بعد دل حزینم را با ملامت بیجا مرنجانی تا مجازات از حق یابی ہ

بسویم از وفا یک رہ نظر کن ز آہ سوزناک من حذر کن

اینکہ نوشتۂ "من ترا از خانۂ خود راندم"۔ حاشا! ثم حاشا! ھٰذا بھتان عظیم، چوں بیگ تنہا و بے ستار، و رعایت حال مرضاء واجب، دلم در نزد او در گرو بود۔ لہذا از و در فتم تا از عشق بازی سخن کمتر سرائی، و اگر شریک در دم نشوی اقلاً ساکت باشی۔ نہ اینکہ پریشان حالی مرا عشق بازی نام نہی۔ در صورتیکہ تصدیق قول شما کنم این فقرہ مصداق صداقت و حق شناسی کنیز است دربارۂ مولیٰ و صاحب اختیار خود۔ چہ فائدہ تو از یں مقامات دور، و در ندانستن معذوری:۔

بر سینہ ات ایکاش نہم سینۂ خود را تا دل بتو گوید غم دیرینۂ خود را

بعد ازیں ہمہ تفاصیل ع

کرم نما و فرود آکہ خانہ خانۂ تست

"محبک محبوبہ"

از خانہ میرزا عباس شیرینی آوردہ بودند۔ گرفتہ خادمہ حاجیہ خانم فرستادم از نیکی حال ابراہیم مرا خیلے شعف و سرور حاصل بود۔ زیرا کہ امروز حالش نسبت بسابق بہتر، و از وجناتش علائم محمودہ مشاہدہ میشد۔

چوں شب فردا رسید۔ بحاجیہ خانم عرض کردم :۔ امشب را در خانۂ حاجی.... تبریزی موعود ہستم اگر اذن میدہید بروم۔ فرمود۔ برو۔ رفتم کسے نیامدہ بود۔ کم کم جمع شدند۔ دوازدہ نفر بودیم۔ یک نفر ہم در مجلس بود کہ آشنائی باو نداشتم۔ نمیشناختم۔ گویا از فرنگستان آمدہ۔ پس از صرف چائے۔ باز حاجی میزبان بنائے ظرافت گذاشت۔ گفت۔ یوسف عمو بگو بہ بینم در تبریز چہا دیدی؟ گفتم۔ بندہ چیزے ندیدہ ام ولے سرکار بیگ ہرچہ دیدہ نوشتہ است گفت :۔

مرگ من۔ بگو۔ بگو گفتم :۔

یک چیز دیدیم کہ ابراہیم بیگ ننوشتہ۔

پرسید :۔ چیست؟

گفتم۔ روزے در حجرۂ شما نشستہ بود فراش پست مکتوبہائے برادر شما را آورد۔ یک نفر ہم آنجا بود۔ پرسید باسم من مکتوبے ہست؟

گفت۔ این دو پاکت باسم شماست۔ در آوردہ داد۔ آں شخص مکتوب را از لائے پاکت در آوردہ۔ ظرف آنرا بجانب ابراہیم بیگ پراند۔ یعنی باد بداں جنبش سوق دادہ۔ ولے معلوم بود کہ عمداً این عمل را کرد۔ کہ ابراہیم بیگ عنوان القاب وجلالت شان اورا دریابد۔ ابراہیم بیگ ہم نکتہ را ملتفت شدہ۔ آہستہ زیر چشم نگاہ کردہ گفت :۔

سرکار حاجی آقا بہتر ازین زحمت القاب نوشتن اینست کہ یک کلمہ بنویسند۔ حضور باری تعالی ابر بسد۔ حاجی نیم خندے کردہ گفت آقاجان چہ تواں کرد۔ حالا دیگر رسم شدہ کہ نسبت بشان و رتبۂ ہر کس عنوان بنویسند۔

ابراہیم بیگ گفت۔ این چہ رسم است؟ وچہ مجبوریت دارد کہ اوقات عزیز خود را صرف نوشتن این مزخرفات ولاطائلات نمایند۔ در اینجا شانزدہ کلمہ زیاد دارد۔

"عریضۃ الخلوص۔ دردار السلطنۂ تبریز۔ خدمت ذی رفعت بندگان، جناب مستطاب مستغنی الالقاب۔ عمدۃ الاعاظم والتجار، و زبدۃ الاعیان والاشراف،

اجل الناس۔ سرکار قبلۂ مکرم و خداوندگار اعظم آقائے حاجی آقا قرچہ داغی،
دام اقبالہ العالی مشرف و ملحوظ باد۔ الشہیر بخرازی فروش۔
اوقات ابراہیم بیگ تلخ شدہ۔ حاجی ہم بنائے بدمستی را گذاشت! اخوئے شما
قاہ قاہ بخندید۔ چیزے نماندہ بود۔ کہ دست و گریبان شوند۔ حاجی قرچہ داغی خرازی
فروش ہم قہر کردہ با غیظ تمام برخاستہ و رفت۔ آں شخص ناآشنائے فرنگی مآب گفت!
حقیقت چہ قدر بیمعنی و چہ قیودات ابلہانہ است۔ دور نیست رفتہ رفتہ
خاقانیگان بلکہ خداوند بودن ہم کسرشان شاں شود۔
در فرانسہ رئیس جمہوری را یک کلمہ موسیو مینویسند۔ از شان و شوکتش ہم بقدر
سرموئے کم نمیشود۔ یعنی دو لقب ندارند۔ کہ در عنوان خطوط خود بنویسند۔ عنوان
ثانوی برائے خطوط را نہ در کتاب لغت نہ در مکتب خواندہ۔ و نہ از طفولیت
غیر ازاں از کسے شنیدہ۔ عنوان دیگرے برائے مراسلات نمیشود۔ نمیدانم اہل ایران
بالائے یاوہ گوئی چہ قدر وقت شریف و عزیز خود را ضائع و چہ قدر تکالیف شاقہ
بمردم حمل مینمایند۔ در کتب و مراسلجات آنقدر عبارات والفاظ مغالطہ مخلوط بمطلب
کردہ اند کہ کتاب و مکتوب شمارہ غلیظ شدہ۔ کہ اگر یک ساعت بخوانی ہیچ مطلب مفہوم
نمے گردد۔ نہ سردار دو نہ بن۔ سہ دفعہ "تاریخ وصاف" را خواندم یک کلمہ ازاں را
خاطر ندارم۔ آدم بے انصاف مثل حمال حطب در عوض آنقدر زحمت برخود مایۂ
شماتت میگذارد۔ کسے نیست کہ بخواند و نویسندہ را شماتت نکند۔ چہ ابداً مفہوم
نمیشود چنگیز چہ غلط کردہ، و چہ ظلمہا نمودہ، و برائے چہ کردہ، و ہلاکو چہ..... زیادے
خوردہ؟ باوجود این مشکلات چنیں کتاب را مید ہندو ست اطفال بکتبی، اگر نفہمند پائے
چوب و فلک بمیان می آید۔ و حال آنکہ معلم خود نفہمیدہ و مصنف مینویسد کہ انشاآت
ایران عجیب تماشا دارد۔ یک کلمہ نہ دارد کہ دروغش بے اثبات و شاہد باشد،
ہر جا کہ کلمۂ واصل باشد۔ حکماً کلمۂ حاصل ہم لازم و ملزوم گشتہ باید بدم او چسپیدہ
باشد۔ کہ وقت لفظ وجود دیدم۔ ندیدم ذیجہ دلعارش نباشد۔ مزاج حبابی وہاج

نمی آید۔ اگر در آخر صفحہ اوّل دروغ خواندی البتہ در اوّل صفحہ سوم بے فروغ راخواہی دید۔
خدمت بے رفعت صورت نہ بندد۔

نوشتہ اند، روزے یاوہ گویان چند در محفلے جمع بودند۔ ہر کس از نظم و نثر آنچہ گفتہ بود، بنظر ہمدیگر عرضہ میداشت و افتخار مے نمود۔ یکے از او با یا کمال وقار لولۂ کاغذے از کمر بیرون آوردہ۔ بانتہائے مفاخرت بنائے قرأت گذشت۔ "شہباز بلند پرواز طبع کہ ہموارہ گلستان سخن پروری را برشحات سحاب کلک در سلک خضارت و طراوت افزودہ، و پرندپرنیاں آورا بقرایۂ لآلی ازہار معانی ملون و مزین ساختہ، اشہب خوشخرام ہمت قضا سمت را برایں دارد۔ کہ در بزم نظم ہنروری حدایق حقایق را بہ شقایق و قایق بیاراید، و دوشیزۂ کلام را بار ستیاری مشاطۂ فکرت از پردۂ خیال بایوان بلاغت در آوردہ۔ بروایح فوایح فصاحت رخسار شاہد مقصود را از لوث ہموم و سموم غموم بزدایاد، و بمیامن برکات مکارم کرم کامگاری را در کان کرامت کاخ کیاست نہادہ۔ دل را از کام نہنگ زمانہ" تا اینجا خواندہ بودہ ژولیدہ موئے کہ در گوشہ نشستہ بود، صدا بلند کرد و گفت :-

اے یار فلاں بیدیں چہ خواہی گفت زود بگو حوصلۂ من تنگ شد۔ آخر ایں کلم تو کام کرم کو تا کجا خواہد کشید۔ و آخرش چہ چیز است۔ اے جلاد نفس مردم منظورت ازیں یاوہ سرائی چیست؟ بگو بفہمم۔ ہر یک ازیں اوبار گر گوید فہمیدم غلط میکند۔ چہ چیز را فہمید۔ باایں ہمہ یاوہ گوئی با ایں شیوۂ ناپسند۔ بخود ہم میبالید، و توقع صدر نشینی ہم دارید، و متوقعید در حین قدو مثال بسا دل بگویند۔ کنار شوید فاضل آمد۔ خاک بر سر شما۔ ازیں فضل در دنیا و آخرت چہ یادگار گذاشتید کہ دولت و ملت بآو تفاخر نمایند۔ واز ال بفقرا فایدہ رسد۔ مرد کہ دیوانہ ہیچ خیال نمے کنی مردم را بایں قدر سخنان لغو بیحاصل معطل ساختۂ، بیست سال عمر در تحصیل لفاظی تلف کردۂ۔ و آخر در تفسیر یک سطر چفنگ پوچ مستمع سہ روز در تحیر ماندۂ۔ از شما سوال میکنم :-

لغت تابع معنی با معنی تابع لغت است - تا شما اینطور اوقات خود و ما را اتمام نمائید - مرد که فرنگی از علم خود یک ماشین اختراع مے نماید - دفعتاً صاحب یک کرور فرنگ میشود - شب هم با آسودگی میخوابد - شما شبے سه بار برخاسته شمع روشن کرده که فردا پنج تومان صله از فلاں فرعون صفت باد بر شرع باقی خواهید گرفت - خواب را بر خود حرام میکنید -

بالجمله ژولیده آنقدر گفت که از ساده گوئی او هم ادبا چیزے نفهمیدند - آرے

ع آشنا داند صدائے آشنا

از میرزا عباس پرسیدم - این شخص کیست - گفت - مازندرانی و در مارسل مقیم است - جهت ایران امتعه خریداره میفرستاد -

آرزو کردم که ابراهیم بیگ حاضر بود - چه موافق سلیقهٔ او این آدم است، همه برخاسته مشغول نماز شدند - بعد از نماز شام اختیار کردند - رفتیم سر سفره - طعام صرف شده -

بعد از صرف شام حاجی محسن آقا پرسید - یوسف عمو - این وجود محترم کیست؟ که در سیاحتنامه نوشته شده و کدام شخص بخانه وزرا و امرا و چنین اشخاص دلالت کرده گفتم مشهدی حسن کرمانی - آنهم بصواب دید و رهنمائی حاجی خان بود - این مشهدی حسن از آدمهائے خوب و از هر جا باخبر است - بار ابراهیم بیگ وعده کرده که هر ماه یک بار کماهو حالات طهران بلکه تمام ایران را بنویسد، آدم با اطلاع و بهر زبان آشنا است - باز پرسید - خیلے خوب - این وجود محترم چگونه قانون نوشته است، گفتم - من بچشم خود ندیده ام -

باز آں شخص مازندرانی آغاز بسخن کرده گفت :-

بابا برائے خدا در ایران قانون کجاست؟ نظام چه کار میکند؟ گاه گاهے میگویند شاه چناں فرموده، آدم مست را میگیرند - جرمانه میکنند، و خود شاں همه وجه جریمه که از شرابخور گرفته اند به بهائے شراب داده علانیه می نوشند - قانون چکش

باید درحق همه علی السویه جاری باشد بدون استثناء - دستگاه اجرائے قانون ز حکم باید علاحده شود - حکم جریمه را یکے باید بکند - تاوان را دیگرے بگیرد و بجایش برساند، جریمه دهنده و حاکمے که حکم کرده با گیرندۂ جریمه اگر در کوچه و بازار همدیگر را ست آیند همدیگر را نمی شناسند - که دیروز بحکم این مرد از فلاں محل جریمه گرفته شده - اگر قانون شرط مخصوص نداشته باشد - درحق هر کس بفتوائے یک فصل حاکم مجری نمیشود - چه در قانون حاکم باید اوّل خود را مطیع شمارد -

حکام را حکماً چناں مامور داشته اند - که اگر حمال ذۂ پول تجاوز بحق دیگرے نماید فلاں جزا را باید ببیاید - و اگر اسیر هم مرتکب آں جنایت شود همان سزا را خواهد یافت -

در ایران ما - روئے کاغذ یک حرف باسم قانون نیست - اگر کسے گوید نوشته شده - دروغ گفته است - فقط کاسه سر هر کس در ایران قلعه قانونی است - حاکم با یا رعیت - کشوری باشد یا لشکری - مرد که میرود باختیار سرباز میشود - که همه کس تعاسی و قولچوماقی کند - احیاناً اگر فوج بسفر نخواهد برود - یک نفر فعله و حمال را در عوض خود اجاره کرده - رسم و لباس خود را باو داده میفرستد "یا الله یا امام برو بسفر" بهادران حمال خانه چطور سرش از چپ راست بیرون آید - چه می فهمد که راست چه چیز است ؟ چپ چه ؟ همه برائے او یکسانست -

اگر قانون بود سرتیپ چه حد داشت سلطان را خارج از نظام نماید، سرهنگ چه کاره است سرباز را بکشد - مواجب از خزانۂ دولت میگیرد - موت و حیات سرباز در دست سرهنگ نباید باشد -

چهل سال است چهل کارخانه در ایران بنا نهاده اند - کرباس - بلور چینی - تیخ - زری - کبریت - شکر ماهوت - و - و - و - هے پول است که به فرنگستان برائے فلاں ماشین - فلاں چرخ - فلاں اسباب می آید - و در ایران بیکار می افتد - لطف این است پادشاه حکم می دهد بخریدن بعضے اشیاء و حکم صادر شود - وزیر خارجه حاضر شده

عرض میکنار" بلے قربانت شوم بلینو لیسم فلاں وزیر مختار تار ک کند - در چهار مجلس
هرکس بقدر قوه خود مانند عملجات غارت یا ارباب یعنی حصه خود را از فرمایش
برمیدارد - پول رفته - چه آمده معلوم نیست -
چرا نشد ؟ چطور نشد ؟ قانون نیست - گفتن گفتن - عنان سخن را رها کرده واز
جا بیروں رفت -
حاجی میزبان گفت جناب رضا خاں شما هم وقتے در خواجه طاشاں بودید عیب
سر هنگ و سر تیب را حالا میفرمائید معلوم شد که فرنگی بابی شما را دامنگیر گشته که
ایں فرمایشات را میکنید -
گفت - ابداً - من هزار شاهد دارم - که وجدان من راضی نشد باین نحو نوکری
وازیں جهت ترک کردم - یکبار چه نان با عرق جبین خدا میرساند میخورم - اما عن
حد نوکری کردیم - یاران ما معذور بودند - آں وقت زمان بابری بود - ایشاں
نیز با دیگراں هم مسلک بودند - ولے اکنوں من معاینه می نمایم - که سلطان فوج
فرانسه بچه مکلف و موظف هست - من بچه اگر با رفقا همراهی نکنم ممکن نیست - اگر همراهی
کنم در نزد نفس و وجدان خود منفعلم - از آں جهت اعراض کرده ملاحظه نمودم از
فرنگی مابی دریں گونه مواد بوئے انسانیت و مدنیت واضح تر منتشر است ایں مسلک را
اختیار کردم و طریق پیمودم -
بنده عرض کردم - سرکار خان با اعتقاد شما در ایران بتوان قانون گذاشت ؟
خندید و گفت - قانون ذی روح نیست که خلق کردن آں خارج از حیز اقتدار
بشر باشد - قانون عبارت از قرار دادیست که داده شود - مثلاً در وزن یک من
پنجاه مثقال مروج بود - امروز باید هفتاد مثقال باشد - لکن ایں قانون وقتے
کسب عمومیت خواهد نمود - که اول دولت غله انبار خود را بهماں سنگ وزن برعیت
بفروشد - تا دیگر هم پیروی نمایند - گفتم -
پنجاه مثقال را بهفتاد تبدیل کردن موقوف بر علم است - که بدانند بیست مثقال

کہ بر پنجاہ علاوہ کردی ہفتاد میشود۔

گفت۔ ہماں بیست را کہ بہ پنجاہ زیاد کنی ہفتاد می شود۔ ولے ہفتاد را بہ دویست و ہفتاد نہ تقسیم کردن علم مفصل لازم دارد۔ جہاں ہفتاد کردن ہم وابستہ بیک حکم قطعی است۔ کہ علم تقسیم ہم داخل آں حکم خواہد بود۔ حکم صحیح ہماں اقدام جدی در تدارک مکاتب۔ وبقدر مقدور از خارجہ حاضر نمودن اسباب آں و فراہم آوردن استاد و معلم است۔

بندہ گفتم۔ جناب خان۔ از قراریکہ شنیدہ ام۔ کارکنان نہ چناں سہل و آساں است۔ کہ بدیں زودی از فیض و برکت آں تمتع تواں برداشت۔ وعلاوہ برایں میگویند، الف بائے مسلمانان زیاد مشکل و بے معنی است۔ در تعلیم و تعلم با اہل اروپ دہ سال تفاوت میکند۔ مثلاً یک نفر بچہ مبتدی مسلمان را با یک نفر مبتدی فرنگی توام تعلیم دہی۔ بچۂ فرنگی دہ سال پیشتر تحصیل خود را اتمام میکند۔

رضا خان گفت۔ الف با۔ ما شک نیست ہمینطور است کہ سخت و مشکل است حرفے نیست۔ ولے آں وظیفۂ ادارۂ معارف است کہ اصلاح کنند۔ اگر احیاناً معارفے داشتہ باشیم۔ اما ایں فقرہ داخل بمراتب قانونی ندارد۔ نظیر ایں در میان است، اشکال الف بائے ژاپون ہزار مرتبہ مشکل تر از ماست چنانکہ باید پانزدہ ہزار اشکال را حفظ کنند۔ تا دارائے دانستن لغت ژاپون و ادبیات آں زباں شوند۔ ایں ملت باوجود ایں اشکالات تدریسی در اندک زماں از تحصیل علوم و صنایع و از رموز ملک داری و رعیت پروری و اخذ مالیات و کسب مدنیت و حسن اخلاق و ادبیات از دویست سالہ اہل مغرب پیشی گزیدہ و گوئے سبقت ربودند۔ اکنوں ژاپونیاں دارائے چہاردہ مکتب عالی و سی صد مکتب رشدیہ و پنجاہ و ہشت ہزار مکتب ابتدائی ہستند، از دولت ہمیں مکاتب چہار صد و ہشتاد ملیون دخل و خرج آنانست، و دارائے صنایع اند کہ جمیع عقلا را بحیرت انداختہ۔ شجاعت و نظام لشکری ایشاں از آں بالاتر است کہ بیان کنم۔ چنانچہ در جنگ با چین اقتدار و شجاعت خود را بر جمیع دول روئے زمین

ت کردند۔ اگرچہ دول مغرب متفقاً اُو را از چیدن ثمرات فتح تا یک درجہ محروم کردند
ولے شک نیست کہ در اندک زماں دست درازی بدول مغرب ہم خواہد نمود۔
و ایشانرا از منافع شرپاوس خواہد ساخت۔ ایں عقیدۂ بندہ الیست کہ اگر حیات
داشتہ باشیم خواہیم دید کہ خون اہل شرق و غرب بحر اخضر را بحر احمر نمودہ۔
میرزا عباس گفت۔ ابراہیم بیگ ہم آخر ایں جنگ را چنیں نوشتہ کہ سر دراز
خواہد داشت۔ بایں زودی قطع و فصل نخواہد شد۔ رضا خاں خوب نوشتہ۔
صحیح است ایں رشتہ سر دراز دارد۔ و ایں را فراہم نیاورد۔ مگر حمیت و غیرت
یک نفر کہ ہمیں "میکادو" امپراطور حالیہ باشد۔ اجداد ایں میکادو خود را فرزند
آسمان نامیدند۔ دیدن ایشان برائے طبقات رعیت دُشوار بود۔ حکام بزرگ کہ
"دُرہ بکی" نامیدہ میشوند سالے یکبار با بادشاہ مُلاقات مے کردند۔ بعد ازاں
ملت را مثل حال حاضرۂ ایران بہر نوع کہ دلخواہ ایشاں بودہ مانند غلام زرخرید میدند
می گشتند۔ می فروختند۔ جریمہ می کردند۔ و۔ و۔ تا اینکہ نوبت سلطنت بایں جوان
خوش بخت رسید۔ دفعتاً انجمنے برپا نمودہ از ہر طبقۂ وزرا امرا لشکری۔ کشوری۔
تجار و کسبہ در آں انجمن گرد آمدہ بطریق غیر مترقب شخصاً میکادو در حالتیکہ دست
ملکہ را در دست داشت حضور ہمہ سانیدہ خطاب بحضار کردہ فرمود:۔
غرض از احضار شما اظہار مطلب بزرگیست کہ تصور نمودہ ام۔ و منافع
بسیار آں در آنست۔ و تخلف از آں بر من و شما حرام بدانید و آگاہ باشید کہ
امروز من کہ موچو کسودیاے صد و بیست و یکم پادشاہ و میکادوئے شما ہستم۔
جمیع صفات و عادات بعداد خود را زیر پائے نہادہ ام۔ ایشاں در سہو و خطائے بزرگ
بودند کہ شما را عبد و خود را معبود فرزند آسمان میشمردند۔
بشما می گویم۔ از ہمیں ساعت میان من و شما برادری و برابری چیز دیگر نیست،
من جمیع شیونات سلطنتی و حقوق رُوحانی کہ منحصر در سلاطین است۔ بشما بخشیدم
حالا خود را یکے از شما می شمارم۔ از امروز پارلمنت تشکیل دہید۔ و مجلس شورائے ملی

ترتیب کنید- آنچه برائے سعادت دولت وملت شما لازم است مہیا سازید،
تمدن ومدنیت اہل مغرب را شعار خود سازید- واسلحہ جنگ وآلات مدافعہ دشمن را
فراہم آورید- گویا می بینیم کہ اہل مغرب شمارا راحت نخواہند گذاشت و از اوطان
خود تاں آوارہ خواہند ساخت- این حرص وطمع کہ ایشاں راست بس کارہائے خطیر را
مباشر خواہند شد- تا اول کار مشرق را بسازند- بعد باصلاح او بپردازند نخستین
اسباب این دفاع علم وبصیرت است- پس شمارا است کہ بمن مثل فرزند معاون شوید-
منہم بشما مانند پدر تقویت کنم- تا چہار ماہ بشما مہلت دادم ترتیبات قانون
مساوات را بمن بنمائید- مشروط بر اینکہ در قانون اساسی خود نخست بنویسید کہ
ملت بدون امضائے پادشاہ حق ندارد از مجلس حکم صادر کند- ومن ہم بشما وعدہ
میدہم کہ بدوں اطلاع مجلس جنگ وصلح اختیار نکنم-

امیر اطور در اینجا نطق خود را بانجام رسانید- اعیان ودرہ بکی ہائے ظالم بنیاد
نمودند بہاہائے گریہ شادی وفرخ نمودن در بیست ودو سال کار را بجائے رسانند
کہ در دنیا احدے از صاحبان الف بائے آسا نرا ممکن نشدہ بود- وانگشت حیرت
جمیع دول روئے زمین را در دہان گذاشتہ وخود را مشار بالبنان نمودند- از نقطہائے
ہمیں امیر اطور فرزانہ است-

ہر دولتے کہ اکتفا بر حفظ مملکت خود نماید- ہر آئینہ بر محافظہ آں قادر نگردد-
اراکین دولت باید دائماً افکار شاں در تجاوز بملک دیگراں ووسعت وسطوت
مملکت خود بکار برود- اگرچہ چنانچہ مقتدر بر تجاوز بممالک دیگر نشود البتہ حفظ
بملک خود جہت او دشوار نخواہد بود ؎

ہمت بلند دار کہ مردان روزگار — از ہمت بلند بجائے رسیدہ اند

نخستین وظیفۂ مجلس بر این قرار گرفت کہ بیست وپنج نفر آدم فرزانہ باہوش
وباغیرت انتخاب نمودہ شش ہیئت قرار دہند- چہار نفر بامریکا- چہار نفر
بانگلستان- چہار نفر بروسیہ تعین کردہ، مبلغ کافی خرج رادادہ فرستادند-

تا آں جماعت در ہر مملکت چندے ماندہ اوضاع و اطوار و اخلاق و وضع پولتیک ایشانرا بایکدیگر در حالِ حاضر و آتی سنجیدہ اطلاعات خود بمجلس ارائہ نمایند۔ ولے رجال دولت ما دریں اوان چندیں بار سیاحت اروپا نمودہ۔ نیم تباہی نفع ازایں ساحت حاصل نکردہ برگشتند۔ زیراکہ خیال ایشاں منحصر بتماشائے یک نقطہ سربستہ بود" کہ بعبارت آخری ہرزگی و بیعاری باشد" غیر ازآں بہ چیز دیگر ملتفت نشدند۔ و بلکہ فہمیدن راہم باعث پندا شتند۔ حالا شما ملتفت شاید کہ اشکال حروف الف با دخل بمطالب ندارد۔ ع

ہزار نکتۂ باریک تر زمو اینجاست

فرضنا پادشاہ ما از شیوٗنات و امتیازات سلطنت گذشت۔ یک نفر حاکم وامیر ایرانی درایں خیال ہست کہ سرموئے از امتیاز شخصی خود را فدائے حُب وطن نماید، ہمارہ بدآں آرزوست کہ باسی نفر فراش واردالی متکبرانہ راہ رود۔ دریں صورت ناچار است باسم مواجب و مستمری و استصوابی و خرج مطبخ و خرج اصطبل وغیرہ وغیرہ بجائے یک دو بگیرد، و باز سیر نشود۔ و یا اینکہ از اشخاص عزت طلب جہت لقب و اعطائے منصب صد تومان تعارف بگیرد۔ و آنہم عوض ہر صد تومان پنجہزار تومان از رعیت بیچارہ دریافت دارد۔ ایں حساب را از دراز نویسان عظام یعنی متوفیاں باید پُرسید۔ ازآں قرار باید در خزانہ یک ملیار لیرا وجہ نقد موجود باشد ولے بندہ یقین دارم یک ملیون ہم نیست، پناہ برخدا شاید غیر از رسم خزانہ در بساط چیزے نماندہ باشد۔ آمر۔ مامور، حاکم و محکوم ہمہ یکسانند، و حال آنکہ ہیچ اشکال ندارد۔ مالیات ایران را اقلاً سالے بسی و چہل کرور رسانیدن۔ ایں ابلاغ سی و چہل کرور کار مامورین بے علم امروزئی ماست معلوم است اگر عالم باشد چہ می شود؟ مشروط براینکہ آنچہ بگیرند بباد دادہ نشود۔ و اولیائے امور پس از دہ سال صاحب بیست دہ بزرگ نخواہند بشوند۔ دخل خزانہ در راہِ حفظ حقوق دولت و ملت صرف شود۔

بارے سخن بسیار ہست وقت میگذرد۔ اگر ما مو عالم خواستہ باشند۔ اوّل پول درست نمایند۔ بے پول تقاضی راضی نمیشود۔

ناپلیون گفتہ ؛ جنگ را سہ چیز میکند۔ اوّل پول۔ دوم ہم پول۔ سوم پول۔ اولش پول است۔ آخرش پول۔ حالا این پول را باید از کجا آورد؟ اگر چنانچہ در کار باین نحو بے نظمی و نظامی جاری باشد۔ معلوم ہست کہ این قافلہ تا بحشر لنگ است۔ آنہا کہ پول دارند و پول جمع کردہ اند و بینمایند گویا ہر یک دہ باب وزارت خانہ دارند۔ کہ در ہر وزارت خانہ پنجاہ جلد کتاب قانون۔ در ہر کتاب پانصد فصل نوشتہ شدہ۔ کہ جمعاً میشود دو ملیان و نیم فصل۔ بعبارت آخری پنج کرور۔ در مقابل این تفاصیل ما را یک سر صدر اعظم است۔ کہ باید ہمہ این دو ملیان و نیم از مغز شخص آں سرور بروز اجرا شود۔ حضرت صدارت پناہی صدر اعظم ہست۔ وزیر جنگ ہست۔ وزیر مالیہ است۔ وزیر داخلہ ہست۔ وزیر خارجہ۔ رسومات، طرق۔ معارف۔ معادن۔ بحریہ۔ خزانہ۔ دربار علاوہ از ہر گونہ روزی صدہا تلگراف میرسد۔ از گرانی غلہ۔ از ظلم حکام۔ از تعدی طلاب مدارس۔ از طرف علمائے مملکت۔ سفرائے خارجہ و ہجوم عرائض ستمدیدہ و مظلوم و حاکم و محکوم از صبح تا شام۔

سلمنا اگر این صدر یک انسان تربیت یافتہ کاروان و عالم ہم باشد۔ چگونہ در مقابل ہجوم این قدر مشاغل تحمل تواند نمود۔ غیر از ینکہ بنائے سبعیت و فحاشی و تہاکی گذاشتہ ہر یکے را بیک کلمہ لفظ پدر سوختہ از سر خود دفع کند۔ چارۂ نخواہد داشت۔ مگر در یک نفر انسان چہ قدر تحمل و صبر میشود۔ خلقت او کہ ماورائے خلقت بشر نیست۔ مگر این آدم دہ صد گوش و صد زبان و پنجاہ چشم دارد۔ آیا چنانچہ یک نفر شخص اوّل دنیا را اختیار کنند۔ جہت اصلاح عشری از اعشار این اوامر و نواہی کہ عدل و داد در آں منظور باشد۔ از عہدہ تواند بر آمد؟ لا واللہ جز این نخواہد شد کہ دیدہ و می بینیم۔

باہمہ ایں نواقص خیال شما آنست کہ شہر شما مثل پاریس۔ لشکر شما مانند آلمان، عدلیہ شما بپایہ امریکا باشد۔ دریں صورت منتظر باش تا قایم مقام از باغ بیروں بیاید، ویا امیر کبیر از حمام کاشاں بدر آید۔

شمہ از تمدن ژاپون را اجمالاً کہ سبب ترقی ایشاں شدہ۔ گفتم باوجودیکہ قانون مدنیت اروپا را قبول کردہ اند۔ در مواظبت آئین و مذہب خود محکمتر از اول شدہ، مراقب شئونات آئین مذہبی خود بیش از پیش ہستند۔ نسبت بسا ئر ارباب ادیان امانت ودیانتے کہ اینہا دارند ہیچ ملت ندارد۔ ہمہ روزہ برونق معابد وبت خانہ ہائے خودشاں می افزانید۔

ولے ایں فرنگی مآبان بمحض اینکہ یک ماہ در فرنگستان ماندند۔ وہمیں قدر تحصیل زبان و اخلاق کردہ کہ ایستادہ بتوانند شاشید۔ پس از مراجعت منکر آئین مذہب آباء واجداد خود میشوند۔ علاوہ برانکار خودشاں در گمراہی دیگرانہم اقامہ بینہ ودلیل می نمایند یعنی ہمہ دلیل ہا کہ در مکاتب فرنگستان از کشیشانِ پروتستانی یادگرفتہ شعور بیان می نمایند۔ بدبختانہ عقیدۂ شاں اینست کہ شریعت مطہرہ مانع از اجرائے قانون اساسی است۔ وایں قدر مدرک وتمیز ندارند کہ اولین قانون مکمل دنیا را صاحب شریعت مطہرۂ اسلام در عالم اذاعہ نمودہ است۔

روزے یک از مستفرنگہا کہ خود را فاضل ترین اہل ایران میدانست، ودر فرنگی مآبی اول شخص بود۔ یک نفر از دوستان خود چنیں نوشتہ بود:۔

تو قانون را چہ قدر سہل وآسان می پنداری؟ تا سی ہزار مسئلہ از شریعت اسلام محونکنی والعیاذ باللہ بآتش نسوزانی۔ اجرائے قانون در اسلام نتواند شد۔ آں شخص مکتوب فاضل جلیل را بمن نمود وگفت:۔

شما بخدا انصاف دہید۔ کہ افکار باطل ایں فرقہ بے انصاف تا چہ درجہ ہست۔ نظم قانون واجرائے آنچہ دخل بہ بطلانِ احکام شریعت مطہرہ دارد۔ ملت ژاپون از کدام مسئلہ شرعیہ خود یکے را ترک کردند۔ دولت عثمانی کدام احکام شریعت مقدسہ را

وازد- بلکہ در استحکام بنیان شریعت مطہرہ زیادہ بر سابق ساعی شد۔

قانون چہ چیز است؟ قانون ہماں دستور العملے ہست کہ مولائے متقیان، امیر مومنان، خلیفۂ برحق حضرت سید المرسلین- علی ابن ابی طالب علیہ السلام بمالک اُشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوشتہ، وقتیکہ حکومت مصرش فرستادند، اگر بخوانند و بدانند کہ آں بزرگوار بمالک اُشتر چگونہ دستور العمل داد- ہرگز برائے ایشاں شک و شبہ باقی نمی ماند- کہ قانون دول مغرب زمین ازیں دستور العمل گرفتہ شود کہ کار خود را بدرجۂ علیا رسانیدہ اند- غیر از سرمشق و دستور العمل حضرت امیر المومنین علیہ السلام ہیچ مسلمان قانون دیگرے را طالب نیست- خواہ کشوری، خواہ لشکری، خواہ مالیات- خواہ عدالت- خواہ قضاوت- تماما از روئے دستور العمل آنجناب اخذ شود- کافی است- من جملہ آں بزرگوار میفرماید:-

اے مالک، بدانکہ لشکریاں باجازۂ ملک منان برائے رعیت بمنزلہ حصن حصین وقلعہ محکم واستوار درزیں است، وارجمندئ دین وایمان وطرق امن وآسایش رہروان، نظام وقوام امر لشکریاں بخراج وباج است کہ دریافت گردد- تا قوت کار آنہا بگردد، ورفع حاجت ایشاں بہ نماید، واز عہدۂ حملۂ دشمن برآیند، ونظم کار سپاہ ومالیات دہندگاں بقضاۃ وعمال وکتاب است- چہ امور واعمال آنہا از خصوصی وعمومی بحکومت واحکام وعقد معاملات وکتابت صورت گیرد، ومعنی پذیرد- ومنافع ہر دو صنف بدست ایں طوایف مرتب شود- وبتوسط آنہا بمال وملک خود مطمئن واز تعدی وظلم ایمن گردد-

مبانی راحت وفراغت جمیع طبقات مذکورہ را استحکامے نیست- مگر بجماعت تجار ومردمان صنعت کار، کہ از قصائے ممالک جلب ہرگونہ قماش ومتاع نمایند بضایع ایشاں اہالئ بلد وقصبات بیاسایند، وبازار ہا را بیارایند- واسباب کارخانہ جات را بیفزایند-

اما طبقۂ پست کہ محتاجاں باشند سزاوار است کہ دارندگان بدستگیری ایشاں

پرداز ند- ونگذارند که یکباره در مانند- خدا تعالی برائے ہر طبقہ اندازۂ قرار دادہ،
ہر یک از رعایا را بوالیٔ آنقدر حق است کہ کار او با صلاح گراید، و با فساد ننماید-
اے مالک ہر وقت خواہی کہ یکے را ماموِر امرے نمائی- آنکس را اختیار کن کہ
از خدا بترسد- و مطیع پیرو پیمبر و امام باشد- با دامن پاک و حلم کامل کہ گاہِ خشم تند نرود،
اگر عذر گناہ آرند بپذیرد- با ضعفا برقت عمل نماید- و از عہدۂ جلوگیری اقویا بر آید-
ازیں طایفہ صاحبان حسب و نسب و آنہا کہ از خاندان کرمند برگزیں- و اشخاصے کہ
بہ بزرگی خو کردہ اند مزیت دہ- و زمرۂ را کہ اہل سربلندی و شجاعت باشند-
برتری نہ- چہ صاحبان ایں خصال جامع انواع کرامتند- و دارائے اقسام مکرمت
در پرسش حال ایشاں چناں باش کہ بہ پدر و مادر شایستہ و در خور است- اگر
تقویتے بایشاں کنی پیش خود چیزے مپندار- ہر وعدۂ کہ با آنہا دادی- وفا کن-
ایں تفقدات آں طایفہ را بر آں وادارند کہ ولالت و راہنمائی خود را از تو دریغ
ندارند- و در حق تو گمان نیک برند-

اے مالک- سرداری عسکر کسے را شاید کہ با لشکریاں در مال خود مواسات کند-
علاوہ راتبۂ مقررہ بہر یک آنقدر عطا و احسان نما کہ بتوانند بستگان و متعلقان خود را
آسودہ نمایند-

چوں ایں سلوک را دیدند البتہ ایشاں ہم در جہاد یک دل و یک جہت مطیع فرمان
تو گردند- در ایں وقت کہ از تو محبت دیدند زوال سلطنت نخواہند، و انقراض او را
آرزو نکنند- آنہا را وسعت دردہ- و بر حسن خدمت شاں آفریں گوئے- قدر
و مقام جنگ را ظاہر ساز- زحمات ہر یکے را بزباں تمجید کن- چہ تمجید و اظہار آں دلیراں را
بکار وا دارد- و ساکن را نیز بر سر غیرت آرد- بایدکہ کار ہر کس را با و قبتا سازی- و رنج
ایں را نسبت با دنہی- مبالغہ بیجا ننمائی- یعنی نہ از آں بکاہی- نہ ازیں بیفزائی- زحمت
بزرگ را کہ جاہ بلند ندارد کم ننگری- و اکرام خطیرے روئے نمود و تا ارک او شکل شد
و ندانستی چہ کنی- او را بخدا و رسول باز گذار- کہ خدا تعالیٰ فرمودہ:-

"یا ایها الذین آمنوا اطیعوا اللہ و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم فان تنازعتم فی شیئ فردوہ الی اللہ و الرسول"۔

اے مالک! برائے حکومت شرع و انجام مہام قضا کسے را انتخاب کن کہ در حقیقت بر دیگراں برتری داشتہ باشد۔ از عمل عمال قضاۃ حکام شرع خبر گیر و مفتش خفی بگذار، در معاش ایشاں نیز وسعت دہ تا راہ عذر و بہانہ قطع شود۔ خلاف نکنند، از مردم رشوہ نگیرند۔

اے مالک! از افساد مفسد بر حذر باش، چہ آئین گزیں دست خویش اشرار است، و گرنہ تا اغراض با کاری بہوائے نفس در آں عمل کنند۔ ایں خویش را دست آویز نمودہ دنیا طلبند۔ چوں و چناں باید بنظر داری، و عمال را پیش بیازمائی، بعد از امتحان مامور نمائی۔ مخصوصاً چیزیکہ باید بنظر آری اینست کہ کسے را ابگرفتن ہدیہ با میل خود بکار نگماری۔

اے مالک! برائے صاحبان حاجت یعنی اشخاصیکہ با تو کار دارند وقتے معین کن، و آں وقت کہ در مجلس نشستی بار عام دہ، و خود را مہیا در شنیدن مطالب عامہ دار، و بزرگی آفرینندۂ خویش و حق تعالی را بیاد آر۔ چناں رفتار کن کہ عارضین را مورث خوف و ہیبت نگردد۔ زبانشاں گرفتہ نشود۔ تا بتوانند با جرأت تمام درد خود را بگویند۔

اے مالک! اگر عارضے از شرط ادب قصور ورزد برویش میار۔

اے مالک! بسیار در خلوت نشیں، و خود را از رعیت پنہاں مکن۔

اے مالک! بین یگانہ و بیگانہ تفاوت مگذار، رعیت در حق خود بسلطان درجۂ مساوات دارند۔

اگر جمیع فرمایشات حضرت امیر المومنین علیہ السلام را تفصیل دہار و تشریح کنار، معلوم خواہد شد کہ دستور العملہائے ازیں متین آنجناب را اہالی فرنگ ہو بہو ترجمہ کردہ، و عمل نمودہ، و بایں سعادت و نیک بختی رسیدہ اند۔ خاک بر سر ما کہ نام خود را مسلمان نہیم،

وا ینہارا قانون فرنگی نام کنیم۔ و پنج روز کہ در فرنگستان ماندہ از جہالت بحقایق احکام شریعت معترض مذہب و آئین خود شویم، و شریعت مطہرہ را بقسمے مغائر قانون قرار دہیم۔ کہ اگر ایں را بگیریم باید آنرا فرو گذاریم یا سی ہزار مسئلہ از شریعت محو کردہ بیندازیم۔ اگر در ما ذرہ از ادراک باشد خواہیم دانست۔ نمازے را کہ بما حکم کردہ اند روزانہ پنج نوبت بخوانیم۔ چنانچہ از روئے صحت و درستی چنانکہ ماموریم بیاوریم۔ دیگر مارا بہ احتیاج بہ قاضی و حاکم و داروغہ و فراش نخواہد ماند۔ زیرا کہ در محکم کتاب خود فرمودہ۔ "ان الصلوٰۃ تنہیٰ عن الفحشاء والمنکر"۔ نماز گذارندہ بمال مردم تعدی نکند۔ باید جاہ و جامۂ او غصبے نباشد۔ اگر مقروض است پیش از نماز ادا نماید۔ کہ بدوں ادائے قرض با استطاعت نمازش درست نیست۔ و از اں کسیکہ قادر بر ادائے دین خود نباشد ہرگز مطالبہ نکند۔ و مردمان را بر نیکی تحریص و از تحریک خلاف منع سازد۔ مساوات و مواسات را پیشہ کند۔ ردائے کبریائی از تن بیروں آرد۔ قبائے تواضع و فروتنی در بر نماید۔ با عبد و مولیٰ، پادشاہ و گدا سالک یک طرق گردد۔ از دروغگوئی و مردم آزاری بر حذر شود۔ بلکہ بہیچ ذی روحے آزار و جفا جائز ندارد۔ اگر انسان باشد سرموئے تخلف از مقام انسانیت نورزد۔ زیرا امر خدا و رسول بمساوات ست، از برتری جستن بنوع بشر شریعت نہی فرمودہ۔ با برادراں مومن ہمرنگ باید شد۔ شرع محمدی مستمر الیٰ یوم القیٰمۃ باقی است۔ مولوی در مثنوی چہ خوب سرودہ:۔

از علی آموز اخلاص و عمل | شیر حق را داں منزہ از دغل
در غزا بر پہلوانے دست یافت | زود شمشیرے برآورد و شتافت
تا جدا گرداندش سر از بدن | او زغصہ زد برا و آب دہن
چوں خیو انداخت بر روئے علی | افتخار ہر نبی و ہر ولی
ذوالفقار انداخت از دست و نشست | ترک قتلش کرد شاہ از ذوق مست
گشت حیراں آں مبارز زیں عمل | از نمودن عفو رحمت بے محل

گفت برمن تیغ تیز افراشتی — ازچہ افگندی؟ چرا بگذاشتی؟
گفت من تیغ از پئے حق میزنم — بندۂ حقم نہ مامورِ تنم
شیرِ حقم نیستم شیرِ ہوا — فعل من بر دین من باشد گوا

سلطان اولیا و شخص اوّل مخلوقات خدا این نوع سلوک و رفتا رمیفرمایند۔ پیروانش را سزاوار نیست کہ اعتراض برقول و فعل آں سرور نمایند۔ بلکہ واجب است کہ کردار و رفتار خود را شبیہ بآں بزرگوار سازند۔

پس معلوم شد کہ نماز گذارندہ ہیچ چیز محتاج نیست، اما نماز نہ آنکہ سر بزمین زنہ بہواکند، یعنی عبادت بجا آکند۔ خدا بنماز و روزۂ کسے محتاج نیست۔ ہر چہ امر فرمودہ صلاحِ عباد در اتیان باں۔ و ہرچہ نہی نمودہ مصلحت بندگاں در ترک آنست۔

از دولت و ملت ژاپون باید عبرت گرفت۔ کہ بچہ اندازہ در دین بت پرستی خود راسخ ہستند۔ باوجودیکہ آنہا تمام قوانین خود را از فرنگستان آوردہ و در ملک خود مجری داشتہ، و مقتدر بر ہر چیز گشتہ اند، و حال آنکہ ذرۂ از بت پرستی آناں ہم نکاستہ است۔

قانون عبارت از اصول مملکت داری و لشکر آرائی و اخذ مالیات و حفظ حقوق رعیت و اجرائے عدالت است۔ اما ما بیچارگاں از آنجا راندہ از اینجا ماندہ "خسر الدنیا والآخرۃ" نہ قانون میدانیم، و نہ شئونات مذہب می شناسیم۔

شریعت محمدی سہلہ و سمحہ است۔ ہر گناہ تصور شود در مسلمانی ماست۔ و الاسلام بذات خود ندارد عیبے۔ جمیع عیوبات در نفس ماست۔ ما ابدًا نہ از مسلمانی خبر داریم نہ از لوازم شئونات ملیہ خود آگاہیم نہ حق خویش می شناسیم۔ و نہ حدود دیگراں را میدانیم۔ ما از ہیچ چیز خبر نداریم۔ و اگر داریم ہم محض قول است نہ فعل و نہ عمل، ہمینکہ چند نفر یکجا جمع شدیم۔ بعد از حرف چند قدح بادۂ ناب زہر مار نطقہا مینمایم و تأسفہا مے کنیم۔ آوخ وطن ما خراب شد۔ ملت ما پس افتاد۔ امان از دست بعض صاحبان عمامہ! کہ عمامہ را بتندویر غصب کردہ، و خبر مسئلہ طہارت ہم خبرے نفہمید،

مخرب حقیقی ملک و ملت بعض از مزوراند۔ از کسے شنیده نشد که بگوید:۔
آورخ دولت ما بیقدرت گشته، که حافظ مال و عرض و جان و ناموس ماست؟
حیف که وزراء ما غرق بحر معائب‌اند۔ از ترس بروز عیوبات خود باصلاح ملایان مصنوعی نمی پردازند۔ معلوم است که حکایت اینها همان حکایت دزد و قاضی است که به یک نفر عالم گفتند:۔
فلاں قاضی دزدی کرده۔
گفت چنیں مگو۔ بلکه بگو فلاں دزد قضاوت میکند۔ والا قاضی دزد نمے شود۔
هزاراں دزد در لباس قاضی مترصد دزدی مال ملت و ناموس شریعت اند۔ اصلاح آوردن ایشان ذمه دولت و حکومت است۔ ولے اعمال امرائے دولت چنداں زشت است که از دزد میترسند۔ زیرا اگر احیاناً دزد را مسئول دارند که حق فلاں مظلوم را چرا پامال کردی؟ و بچه دلیل از فلاں ظالم رشوت گرفته حکم بر ابطال حق فلاں مظلوم دادی؟
در جواب گوید۔ بهماں دلیل و قانون که تو حق دولت و ملت را بفلاں اجنبی فروختی۔ و فلاں حاکم جابر و ظالم که ظلم و طغیان او در نزد تو مکرر به ثبوت رسیده باز تعارف گرفته۔ حکومت فلاں اشهر ارزانی داشتی۔ میخواهی که بے اعتدالی ترا یکاں یکاں بشمارم، ع
نے نماو لے ز تو رودم تن
دریں وقت مجادله مصافحه انجامد۔ اگر وزراء ما دیانت و تربیت را بر سر کار وا دارند۔ بیخ ظلم کنده میشود۔ علماء حقانی کثر الله امثالهم که حافظ شریعت و حامی ملت‌اند، اگر تقویت کنند و قضاة را از مردمان صحیح تعین فرمانید، نه ناموس دولت بر باد میرود۔ نه مال ملت تلف میشود۔
عموم در مهاد آسایش می خسپیدند، اگر حال بریں منوال بگذرد۔
چنانچه ذکر شد و اثم چند نفر از اشخاص بیوقوف همینکه یکے از پاریس دیگرے

از اسلامبول، وسومی از روسیه برگشت - وبعض سخنان بی سرودُم را که طوطی وار از این وازان شنیده اند بقالب زنند - رفته رفته مردم را از دین ومذهب بری خواهند نمود - یک نفر می خواهد گریبان این گونه اشخاص را گرفته بگوید -

ای نادانان! پنجسال اختیار ایران را بکف بی کفایت شما گذاشتیم، بسم الله، هرچه توانید اصلاح کنید - آن وقت مانند خر در گل فرو خواهند ماند، وقوۀ نطق کشیدن نخواهند داشت - وقتی بنده مسکو در منزل یک نفر فرنگی مآب مهمان بودم - سفره گستردند - شراب ومزه گذاشتند - یکی از فرنگی مآبان برخاسته نطق مفصلی از سخنان یاوه وهرزه ادا نموده وبسلامتی صاحب منزل باده نوشید - باز بسلامتی هر یکی از ارکان مجلس جداگانه قدح پیمود - کم کم بسلامتی داداشان ودوستان غائب رسید - در هر دور از حُبّ وطن حدیث میراندند، واشعار میخواندند، از عدم قانون در ایران شکایتها می کردند - تا سفاهتهائی می نمودند - دو ساعت نگذشت یکی از نطق باز مانده، مانند مرده بی حرکت وحس افتاد - دیگری را قی عارض گشته مجلس را ملوّث نمود - سومی بنائی عربده را گذاشت - بنده هم سیر اطوار وحرکات این مدعیان مدنیت وطالبان نظام وقانون را نمودم - ودر گوشه خزیده بودم - در مجلس دیگر قبل آنکه بدین عوالم برسند گفتم :-

ای نانجیبان یاوه گوی، هرزه درای، چندین سال است که در ین ولایت هستید، هنوز از صد یک قانون تجرع را یاد نگرفته اید - با این هیکل منحوس وشمائل منفور وزبان ملوّث دم از قانون وحُبّ وطن میزنید وچنان می پندارید که با خشک کردن "م - ق - ع - و" با کاغذ وتر کردن دهن با شراب انسان کامل شده اید؟ نخستین صفات مروّجین هر قانون در هر دین ومذهب وقوم وملّت که باشند امانت ودیانت است - وباید با اعتقاد پاک واستواری در دین ومذهب خود قانون را برای رواج آئین خویش مجری بدارد - والّا برای بی دین ولامذهب نه قانون لازم هست - نه نظام چه اولین مرتبه بی قانونی وبی نظامی سهل گرفتن

احکام مذہب است۔ وحال آنکہ قانون ونظام برائے حفظ شریعت ومحافظت طریقت ونگاہداری معابد وصیانت احکام کتاب آسمانی است، وتربیت لشکر بجہت جہاد ودفاع ہجوم اعادی میباشد۔ اگر گفتہ شود قانون بجہت حُبّ وطن وحفظ آنست۔ خواہیم گفت:۔

ابداً سر بازاں بلکہ غالب رجال بزرگ طبقات مختلفہ ما ہنوز اسمے از حُبِّ وطن نشنیدہ، دُرسمے ازآں رانفہمیدہ اند، وکلیۃً ازیں عوالم دُور اند۔ ولے نتائج حسنہ قانون شامل حال وطن خواہد گردید۔ بالجملہ عنان سخن از دست رہا شدہ باز بر سر مطلب خود ردیم قانون واجرائے آں در ایران ہم مشکل است وہم آسان۔ آنکہ مشکل است وبلکہ در نہایت اشکال وسختی بجہت اجرائے آں کرورہا پول لازم وقتل نفوس کلی در پیش می آید۔ اما آنچہ آسانست نہ پول لازم دارد، نہ از دماغ یک نفر خون می آید۔ مشکل آنست کہ وزرائے ایران خواستہ باشند با عقل ورائے خود قانون ترتیب دادہ بگذارند۔ آسان آنست کہ اہل مغرب دویست سال زحمت کشیدہ۔ خون جگر خوردہ۔ نفوس تلف کردہ۔ قانون مرتب داشتہ۔ اکنوں باکمال فراغت وسہولت اجرائے می دارند۔ اُو را ترجمہ درست نمودہ۔ فوراً بعض جہات کہ برائے ایران منافی است حک واصلاح کردہ بموقع اجری گذارند۔

برائے ایضاح مطلب چند سطر از نگارشات شخص معلومے در اینجا بیان شود: تا معلوم گردد کہ اصل مطلب جز ایں نیست ونخواہد بود شخص معلوم چنیں مینویسد:۔

درایں اوقات بعضے از وزرائے ما خوب فہمیدہ اند۔ کہ حفظ دولت ایران ممکن نیست مگر بتاسیس قوانین دولتی۔ ولکن اغلب بزرگان ایران اصلاً نفہمیدہ اند کہ یافتن قوانین چہ قدر مشکل وچہ قدر معظم است۔ خیالشان بر ایں است کہ صاحب عقل مقتدر است۔ بافکار خود قانونے مرتب داشتہ مجری دارد۔ ایں مراتب سہو بلکہ خبط را شرح نمیدہیم۔ لکن ایں قدر عرض مے کنم کہ ارتباط وناشرات قوانین بحدے باریک ست کہ دقایق ایں ارتباط وناشرات را دیدہ عقل خود بیں

از ادراک رموز آں عاجز۔ و فکر بلند پرواز بمعارج آں نتواند رسید۔
حکمائے با معرفت و عقلائے با مدرک از سہ ہزار سال تا کنوں با تیشۂ اندیشۂ افکار خیلے دل خراشیدہ موشگافی کردہ اند۔ کہ اگر عقلائے عالم جمع شوند در باب قوانین دولتی یک سطر برآں نتوانند افزود۔ و یا کم کرد۔ و ہر چہ بگویند یا از دائرہ خارج و یا تکرار خواہد بود۔ بہم بست کردن ہر قانون دولتی اقلاً دویست سال طول کشیدہ۔ اگر خسارت و صدماتیکہ بجہت تاسیس قوانین دولتی بر ملت فرنگ وارد آمدہ حساب کنیم۔ در انگلترہ و فرانسہ ہر سطرے از سطور اصول قوانین اقلاً دہ کرور مصرف بر داشتہ۔ با وصف این مراتب یک وزیر ناخواندۂ ایرانی پیش خود می نشیند و بہترین قوانین فرنگ را رد میکند و رآن واحد۔ عجب تر اینکہ میخواہد در ہماں مجلس در مقابل قانون فرنگ قانونے ترتیب دہد بہتر از آں، و متصل گویند۔

فرنگیاں کہ نظامات را از آسمان نیاوردہ اند۔ متوقعیم کہ این عقل و شعور را قدرے صرف فرمودہ تلگراف تیلفون۔ عکس و امثال آنرا ایجاد کنید۔
اگر مقتدر بودم این اشخاص با شعور را یکجا جمع کردہ۔ و تا شش ماہ مہلت شان میدادم کہ معنی پول کاغذ را بمن حالی نمایند۔ نہ معنی پول کاغذ۔ اگر شمع کچے درست کنید خواہند گفت:۔

ما بروسیہ نرفتہ و یاد نگرفتہ ایم۔ ولے اگر گویند ایران کہ یک مملکت وسیع بزرگ ہست نظم دہید۔ فوراً آواز بر آرند کہ حاضریم۔ و بہتر از ہمہ از عہدۂ این کار توانیم بر آمد۔

اگر از ایشاں بپرسند۔ شما کہ علم شمع ساختن را نخواندہ اید۔ مقنني کہ صدہا علم لازم دارد در کجا خواندہ اید؟۔

خواہند گفت۔ از روئے عقل ترتیب خواہیم نمود، و اصل سہو در اینجا ست کہ خود را عاقل میدانند در صورتیکہ تصدیق بہ بے علمی خود ہم میکنند عجب این ہست

کہ تا حال نہ دانستہ اند - در این مراتب علم لازم است - نہ عقل - خداوند عالم با ہمہ قدرت خلقت اشیا را بعلم نسبت میدہید - نہ بقدرت بکل خلق علیم می فرماید، بس معلوم است کہ بے علم خلقت و ایجاد ہیچ چیز میسر نیست - اگر عقل احادیک ملت انا افلاطون ہم بلبشتر باشد - باز بدون تعلیم فنون جدیدہ نخواہند دانست، ادارۂ شہر و معنی بلدیہ و مجلس چیست؟ باز ہزار سال دیگر شہرہائے شان بہمان بگلر بیگی ادارہ خواہد شد - اعظم موانع ترقی - ایران اینست کہ وزرائے ما عقل خود را ترجیح بر علوم و فنون فرنگستان میدہند -

ہر وقت کہ وزرا بر عظمت این اشتباہ خود ملتفت شدند، در یک ماہ ایران نظم خواہد گرفت ہیچ جائے شبہ نیست - کہ وزرائے ایران اشخاص عاقل و ادیب باکمال ہستند، و ہر کدام چند صد شعر عربی حفظ دارند - ولے باکمال فروتنی عجیست از ایشان استدعا نمایم کہ این عقل را در تنظیم امور دولتی صرف نفرمودہ در جائے دیگر صرف مایند - در چنین قرن با عقل کار کردہ صرفہ اش را بردہ و لذتش را چشایید، کفایت میکند؟

من نمی گویم حاجی میرزا آقاسی عقل نداشت و یا این وزیر نوری ظلماتی بود - من می گویم چون علم مملکت داری نخواندہ خاک ایران را بر باد کرد - حال اقتضائے مروت اینست کہ ایران نظم و نظام نمے گیرد - مگر در صورتیکہ دستگاہ دیوان نظم بگیرد - نظم دستگاہ دیوان موقوف بدو مطلب است - یکے اینکہ اولاً بدانیم نظم لازم و ضروریست - یا نہ - دوم آنکہ در صورت لزوم نظم بدانیم کہ بچہ وجہ تواں این دستگاہ را نظام داد؟ پس از تفہیم این دو صورت مطلب آسان مے گردد - اگر مطلب آخری اختیار شود دور نیست کہ دولت ایران سی سال دیگر در تردد بماند -

آنچہ اولیست امرائے ایران ہنوز منکر لزوم این دستگاہ ہستند - البتہ آنان منافع شخصی خود را ملحوظ میدارند - و از منافع نظام مملکت صرف نظر مینمایند - اگر

از ہزار یک معایب دستگاہ دیوان را ملتفت میشدند ممکن نبود کہ تغیر این دستگاہ را بدعا از خدا نخواہند۔

از وزرای ایران بعضے صاحبان غیرت و طالبان نظم بودند۔ لاکن عوض اینکہ احوال نظم را ملتفت شوند غیرت و خیالات خود را مدتہا صرف فروعات جزئی کردند۔ نظم ایران موقوف بہ فہمیدن ہمین مطلب است۔ ہرکس این مطلب اہم را در افکار وزرائے ایران جائے دارد۔ خدمت بسیار بزرگ بدولت ایران کردہ دیکت جائے انکار نیست کہ وزراو اخر۔ بعضے از اولیائے دولت بجہت نظم ایران خیالات عالی بروز دادہ اند و تدابیر با معنی بکار بردہ اند۔ لکن نتیجۂ این تدابیر یا غیر مامول ماند و یا موجب خسارت دولت شد۔ چون نظم گاہ دست نداریم دہ بار حکم کردند لوکر زیاد نگاہ ندارند۔ در این باب چند دفعہ شورہائی مشورت کردند، و قرار قطعی دادند۔ چرا این حکم مختصر و جزئی با وجود آن تاکیدات معمول نگشت، معلوم میشود کہ دستگاہ بے نظم است۔ وضع دیوان ما ناقص است۔

اگر معاون ذغال را راہ اندازیم۔ سالے دہ کرور منفعت دولت خواہد شد۔ اما با این وضع دستگاہ دیوان محال است بتوان یک دستگاہ چرخ آبکشی ترتیب داد۔ اگر گورگان را آباد کنیم نظم ترکمان آسان شود۔ ولے نمیشود۔ چرا؟ نظم دستگاہ نداریم۔ اگر بخواہیم افواج ما مثل افواج فرنگ شود و صدہا معلم بیاوریم محال است، محال چرا؟ دستگاہ دیوان نداریم۔

مالیات ما ازین زیادہ تر ممکن نیست شود۔ چہ دگر زیاد اخذ شود۔ مایۂ ہزار اشکال میگردد۔ بچہ جہت؟ دستگاہ دیوان نداریم۔ یک وقت مے بینی وزرائے ما گویا تعلیم فرنگ معتقد شدہ از فرنگستان معلم برائے سربازی می آورند۔ ولے از جانب دیگر منکر علم وزارت فرنگ ہستند۔ گویا علوم و فنون وزارت را از مشق سربازی ہم بے مایہ تر دانستہ اند۔ و چنان پندارند کہ ادارۂ بلدیہ باید با اصول تاتار باشد مالیات را باید مثل چنگیز بگیرند۔ در ہیچ مملکت ہیچ پادشاہے بقدر پادشاہ ایران

احکام صادر نمی کنند چرا؟ دستگاه دیوان ندارند۔
در ایران تحصیل ہیچ منصب وابستہ بہیچ شرطے نیست۔ و ہیچ کس نیست کہ بفہمد دولت ایران طالب چہ ہنر است؟ اہل ایران از ملل فرنگ قابل تر و مستعد تعلیم ہر علم ہستند۔ اما بواسطہ عدم تعیین شرائط استحقاق نمیدانند کہ استعداد خود را درچہ علم بروز و ظہور دہند، و بہ تحصیل علم بر شوق و ذوق ہمہ کس بیفزائید۔ اصلاح این عیب بزرگ با تاسیس دارالفنون نمیشود۔ تحصیل مناصب را باید مشخص نمود۔ یعنی قانون گزاشتہ شود کہ کسے بفلاں رتبہ عالیہ و منصب عروج نتواند کرد الا بتحصیل فلاں علوم۔ المعروف بقدر المعرفہ۔ این قانون را اگر تا دہ سال بموقع عمل گذاشتہ مجری بدارند۔ بعد از دہ سال خواہند دید، در خاک پاک ایران چہ قدر ارباب عقل و درایت، و عالمان با کفایت و تمیز اظہار حیات نمایند۔ چوں ہمہ میل و محبت بعلوجاہ و پول دارند۔ و ہمگی طالب اند۔ مواجب دہ را بہ پنجاہ رسانند۔ و از عہدہ پست بہ بالا روند۔ اگر مراتب بستہ بوجود علم شود۔ درجات علمیہ رجال ما از ہر طبقہ ترقیات محیر العقول خواہد نمود۔ لکن اکنوں کہ بندہ یک پسر فرزانہ دارم۔ نہ او در فکر تحصیل است نہ بندہ در پئے تشویق آں۔ بخیال اینکہ سر ترتیب شدن بستہ بوجود ہزار تومان و حکومت فلاں شہر بستہ بدہ ہزار تومان است۔ ہر کسے مقتدر باشد نائل بہ مرام میشود والافلا۔ و این چنداں جائے تعجب نیست۔ تعجب در آنجاست با اینحال میخواہیم در پاریس ہم سفارت داشتہ باشیم۔ داخل در معادلہ و معاملات فرنگ ہم باشیم۔

خلاصہ در ایران نہادن قانون آسان، و بلا شک و شبہ مالیات اراضی را در دو سال چہل کرور میتواں کرد۔ اما بشرط نظم و بشرطیکہ ولایت ایران را در تحت دستگاہ نظام در آوردہ نفروشیم۔

یک نفر حکیم انگلیس بپادشاہ خود مینویسد "اگر احیانا تورا تنگدستی رخ نمود، اساس سلطنتی را بفروش۔ زنہار حکومت و ولایت مفروش کہ بہ تجربہ رسیدہ کہ

عاقبت بخیر منجر نمیشود۔

اما حکیم انگلیس درانیجا سہو کردہ۔ ہزارسالست دولت ایران حکومت وولایت فروشی را پیشہ نمودہ۔ الحمد للہ والمنۃ عاقبتش بشر منجر نگشت۔

بارے بسیار درد سر دارم۔ من ہیچ وقت این قدر چانہ نزدہ بودم۔ چوں در ما بیل چند نفر از نورسانِ ایران ہستند۔ کہ خودرا عالم حکمی میدانند۔ ہر شب از بیکاری درمیان ما این صحبت ہائے جنگ و جدل ہست۔ رائے من غیر از رائے ایشان است۔ اینست کہ عادت کردہ ایم بیاوہ گوئی۔

حاجی محسن آقا گفت۔ سرکار خان۔ حقیقتاً اگر سہ شبانہ روز ازین مقولہ صحبت فرمائید۔ بندہ حاضرم۔ باستماع نمودن۔ واقعاً بسیار خوش گذشت۔

خلاصہ۔ بعد از صرف چائے ساعت بہفت رسیدہ بود۔ خدا حافظ گفتہ متفرق شدیم۔ در راہ برضا خان محبت آمیز گفتم۔

"خان۔ واقعاً خوب صحبت کردید۔ حاجی محسن آقائے ما ہم معتقد براینست کہ قانون در ایران مشکل است جاری شود۔ نمیتوانند صورت دہند۔

گفت۔ باباجان۔ اینہا ہمہ بہانہ است۔ برائے این نظامات درستست بسیار خونہا ریختہ شدہ۔ زیرا کہ گاہے رعیت از قانون وحشت کردہ۔ وقتے رؤسائے روحانی منکر قانون بودہ۔ وزمانے سلاطین قانون را منافی استقلال خود دانستہ ضدیت کردہ اند۔

امروز در ایران این ملاحظات بتجربہ رسیدہ کہ سلطنت و استقلال پادشاہ با قانون مشروطیت ہزار مرتبہ مشعشع تر و عزیز تر و باعزت تر از پادشاہی بار باریست۔ رعیت ہم خوب دریافتہ اند کہ رفاہ حال و مکنت و دولت ایشاں بستہ بدستگاہ قانون است و علما ہم متحد ہستند۔ زیرا احکام و اوامر خدا با قانون بہتر اجرا میشود و معطل نمی ماند۔ اگر عکس این را رائے دہند درمیان مردم بدنام میشوند عنود و خود غرض بقلم میروند۔ درانیجا بجز چند نفر وزرائے بے انصاف

خائن که بمداخل خود بہری ایشان از قانون نکث عیار مے گردد۔ واز چاپیان عنایت بازمی مانند و منتظر میشوند۔ ہیچکس منکر قانون مشروطیت مقدس حضار البسند و محبوب القلوب نیست۔ ہمہ اینہا عذر نا موجہ ہست کہ می آورند مشکل بنظر میدہند کہ مردم را بوحشت اندازند تا رغبت نہ نمایند کہ بمنافع شخصیہ آنہا زیان وارد آید۔ بہ نظر بندہ اجرائے قانون در ایران چنان سہل و آسان ہست کہ گویا میروی اندکان عطارے گزنجبیں میخری۔ نان پختہ است و قبلے دوختہ میخواہی بر و فردا کتب قوانین انگلیس را بیاور، و ترجمہ کن۔ دستگاہ قانون را از دستگاہ اجرا سوا کرد مجری بدار۔ آنچہ نوشتہ اند اول خود و اولاد خود تسلیم نمودہ سپس سر تسلیم باستانہ آن میگذارد۔ خیال وزرا و حکام ما اینست کہ حکم را خود بدہند، و فراشباشی شان اجرا کند۔ البتہ در این صورت مشکل است۔

بارے سر دوراہے رسیدہ از ہمدیگر جدا گشتہ خدا حافظ کردیم۔ بعد از دو ہفتہ حاجیہ خانم بمن گفت میرزا یوسف یک سفر تا نتا بنما۔ وعدۂ فلان و فلان رسیدہ آنہارا تحصیل کن۔ اگر معذرت آرند کہ پنبہ را نفروختہ ایم۔ در آنجا اقامت کردہ مالہارا بفروش و دوبارہ تجدید معاملہ مکن۔ از قراریکہ معلوم میشود۔ ابراہیم باین زودی تماماً بحال نخواہد آمد۔ کہ کارہا بتواند انجام بدہد۔

گفتم بچشم۔ تدارک رفتن را تہیہ کردہ۔ آمدم۔ ابراہیم بیگ را بوسیدہ۔ از حاجیہ خانم التماس کردم۔ کہ مرا از احوال ابراہیم بیگ بیخبر نگذارد۔ محبوبہ را ہم دلداری دادہ عازم مقصود شدم۔

از روز رفتن تا یوم برگشتن چہار ماہ و نیم طول کشید۔ چہ بنا بفرمودۂ حاجیہ خانم تا موعد بے فروش پنبہ در آنجا مکث و اقامت نمودم۔ حاصل پنبہ خوب بود ولے مشتری بوقت نیامد۔ لذا از چند نفر پول و از بعضے تجدیدہ معاملہ کردہ۔ سند گرفتہ مراجعت نمودم۔ نقود و اسناد را بحاجیہ خانم دادہ رفتم نزد ابراہیم بیگ۔

دیدم ہمان آش ہست و ہمان کاسہ۔ ہمان رنگ ہست و ہمان رویہ، رفتم

دست داده۔ گیریہ گلوگیرم شد۔ لکن خودداری نمودہ بنائے شوخی و مزاح را گذاشتہ گفتم۔

"محبوبہ خانم! بیگ بازبان حال مترنم باین مقال ہست ۔

گر طبیبانہ نشینی بسر بالینم بدو عالم ندہم لذت بیماری را

محبوبہ گفت۔ عمو جان! کاشکے چناں بودے۔ ولے نہ چنیں ہست ۔

غلط ہست اینکہ گویند کہ دل ہست دل را دل من ز غصہ خوں شد دل او خبر ندارد

در مدت این پنج و شش ماہ اگرہ نیم نظر مشفقانہ ام مینواخت برائے دنیا و آخرتم را کافی بود۔ خبر ندارد کہ منم یا بی بی یا سکینہ خانم ست، و یا اینکہ در اینجا کسے ہست یا نیست۔ واید آسوائے "یا حق یا مدد" از زبانش سخنے و حرفے شنیدہ شد۔

گفتم۔ محبوبہ خانم! بیا یک کارہ بکن۔

گفت۔ چہ کنم؟

گفتم۔ در اینکہ آواز تو روح پرور است حرفے نیست۔ یک روز عود را گرفتہ قدرے در پیش رویش بزن و بخواں۔ زیرا موسیقی و لحن خوش در جمیع امزجہ تاثیر خاص دارد۔ خصوصاً در مزاج مریض۔ شاید بحس آید؟

آواز خوش از کام و دہان و لب شیریں گر نغمہ کند ور نہ کند دل بفریبد

گفت۔ اطاعت میکنم۔ مشروط بر اینکہ بی بی نباشد۔

گفتم۔ البتہ روزے بحمام یا جائے دیگر میرود۔ تجربہ کن۔ بہ بینیم موثر میشود یا نہ۔

گفت۔ سکینہ خبر میدہد۔ جواب دادم۔ بسپارم خبر ندہد۔

گفت۔ خیلے خوب۔ ہر وقت بی بی جائے رفت۔ من حاضرم بخواندن، و پیانو زدن۔ و تار و قانون و سنطور نواختن حتیٰ رقص کردن و مسخرگی نمودن، ولو خود را از پنجرہ بپائین انداختن باشد، اے کاشکہ بصحت او نافع شود ہرچہ اندوستم بیاید بضایقہ نمی کنم۔

چند روزے گذشت۔ یک روز حاجی مسعود آمد۔ بہ ارادہ پچے گفت،

اسپہا را بہ بند۔ پُرسیدم چہ خواہی کرد۔

گفت۔ خانم میرود زیارت رأس الحسینؑ۔ دیدم امروز فرصت است مارا دہ حاضر شد۔

حاجیہ خانم گفت سکینہ بیا۔ باہم برویم۔ تو ہم بہ برادرت دعا کن۔ شاید دعائے تو مستجاب شود۔ ایشاں سوار شدہ رفتند۔

مجبوبہ گفت۔ اگرچہ حاجی مسعود نمیگوید۔ احتیاطاً شما ہم بپارید۔

گفتم بچشم۔ رفت بالا عود و قانون را آوردہ ایستاد و گفت۔ یا سیدی وحبیبی! خود میدانی کہ جاریہ ات از آں بیشتر جہا نیست کہ در حضور تو نیم خند زند۔ تا چہ رسد بار دست اسباب موسیقی گرفتہ بزند۔ در حضور شما صوت خود را بلند کند بجہت عافیت و صحت وجود مبارکت خود داری نتوانم نمود۔

مولائے من! نہ ماہ منتظر وچشم براہ قدوم اشرفت بودم۔ واز فراقت خواب وخور را بر خود حرام کردم۔ واکنوں کہ شب ظلمانی فراق بصبح وصال ہبدل گشتہ۔ از ہنگام فراق بدتر درحرمانم گداختی۔ وروز روشن را بکمینہ ات تیرہ تار ساختی، ہے ازاں مقولہ سخناں میسرود۔ واز چشمانش مانند ابر نیساں اشک فرو میریخت۔ عود را بر داشتہ آہ سرد از تہ دل پُر درد برکشیدہ بنائے ترنم گذاشت،

نہ طاقت وصلت مرا | نہ صبر از ہجران تو
ہجرت بلا، وصلت بلا | اے من بلا گردان تو

ایں را خواندہ طوافے بر سر ابراہیم بیگ کردہ۔ در پائین پایش نشست، اما چہ نشستن۔ لبہا مانند برگ گل کہ از ہجوم تند بادمے لرزد۔ دستہا از کار اُفتادہ خود بخود حرکت میکند وجمیع اعضا وجوارح چوں بید مے لرزد۔ رنگ وروئیش زرد شدہ۔ مانند گل احمر از تابش آفتاب عشق پژمردہ گردیدہ۔ زار و نزار، گریاں و نالاں عود را بدست گرفتہ۔ صوت یا حبیبی، یا سیدی! بلند نمودہ مترنم گشت، غزل ترکی را مجبوبہ بحالت سوزناک میخواند۔ من کہ خود ہم میدانم آدم بے ذوق

و پیر سال خوردہ و منحنی ہستم۔ بجمیع رگہایم صدائے جانسوز و شور آمیزش اثر کرد۔ با جد و جہد زورے کہ خودداری نمودم کہ غشوہ عارض نشود بیہوش نگردم۔

اما ابراہیم بیگ مظلومانہ نگاہ مے کرد و ابداً نہ جنبش داشت نہ حرکت، این باو نگاہ میکند نالاں و گریاں۔ او با این مینگرد ساکت و حیران۔ من کلاہ از سر برداشتہ بر زمین زدہ بہایہائے گریہ آغاز کردم۔

حاجی مسعود آمد کہ چہ خبر است؟ دید محبوبہ عود مینوازد۔ تعجب کرد۔ بعد مجنون بنا کرد بخواندن این تصنیف ضمناً عود ہم مینواخت۔ از شنیدن آن چناں موثر گشتیم کہ در دلم اضطراب پدیدار شد ؎

سہل است گذشتن از سر و جاں — بوسیدن پای اژدہا دست
ہر گز نکشیدہ بار ہجراں — کے قدر وصال داند آں کو
کانا رہ دوست گشتہ قرباں — در کیش منست زندہ آنکس

ایوائے بحال کسانیکہ سیر این عالم را کردہ مبتلائے بلائے عشق گشتہ۔ ہمینکہ حالت محبوبہ وامد نظر آوردہ۔ عالم عشق او را فہمیدہ ہر آئینہ ممکن نیست در غم و اندوہ این دخترک بلا دیدہ محنت کشیدہ۔ شرکت نماید و از دیدہ اشک خونین نبارد۔

خلاصہ۔ از سوز و گداز عاشق مجنوں را افاقتے حاصل گشتہ و از دل پُر دردش کثرت نالہ رفع کدورت کرد۔ برخاستہ و رفتم۔

مامور موظف پوست خانہ آمد۔ سہ چہار مکتوب آورد۔ در روئے یکے تمر ایراں دیدہ مہرش را معاینہ نمودہ۔ حسن بود معلومش کہ از مشہدی حسن کرمانیست۔ مکتوب را گشودہ، مضمونش بقرار ذیل بود:۔

از طہران۔ ابی مصر۔ بنظر جناب مستطاب ابراہیم بیگ مشرف شود۔

فدایت شوم۔ پانزدہ ماہ است از عزیمت بندگان عالی میگذرد، اگرچہ فدوی وعدہ کردہ بودم در ہر ماہ یکبار احوالات طہران را بعرض عالی رسانم،

ولے چوں قاعدہ اینست کہ از عقب مسافر مکتوب نمی فرستند ولازم ست کہ اوّل مسافر مکتوب بنولیسید۔ تاحال از جانب جناب عالی تعلیقہ بروز ننمود۔ برنگرانی وانتظارم افزود۔ مستدعی اینکہ گاہے از سلامتی حالات خیریت علامات مرقوم فرمائید۔ تا مزید اخلاص و ارادت گردد۔

احوالات قابل ظہور ننمودہ کہ بسبب تصدیع شود۔ مگر اینکہ چند روز قبل امتیاز کشف آثار علیقۂ شوستر و ہمدان وغیرہ را بتوسط وزیر مختار فرانسہ بکمپانیہ فرانس دادند۔ اگرچہ ملت ایران از این عوالم بیخبرند۔ ولے آنہا کہ سوء نتیجۂ این جوز چیز میدانند در بحر غم و الم غوطہ ور گشتہ اند۔ کہ آنہمہ گنجہائے بے پایان موروثی اجدادی مارا کہ مادر وطن در شکم خود از چندین عصر جہت ایرانیاں محفوظ داشتہ وملیانہا ارزش داشت۔ بیک صلوٰۃ فرنگی از دست دادند۔ در عوض این گنج پانزدہ ہزار تومان میرزا علی اصغرخاں صدر اعظم برائے خود گرفت۔ و امتیاز آں را داد اگرچہ وعدہ شدہ بدولت ہم حصۂ قسمت بدہند۔ ولے مسلم است یک انگشت بدہان ماموریکہ از جانب دولت نظارت خواہد کرد می مالند۔ وکار تمام میشود۔ امّا غیر تمنداں وطن در حضر خاک ایران برائے علیقہ جوئی چناں ممنوع اند کہ در ممالک قانونی مردم از شگافتن سینۂ انسان و برآوردن جگر او۔ در پیش این امتیاز صدر صحبت با امتیاز تنباکوئے رژی۔ چوں از آں معاملہ ہر پیرہ زن حق صرف دخانیہ داشت۔ فریاد بہ عیوق رسانیدند۔ اما این را کسے حق خود نمیدانست۔ دولت ہم کہ از جہالت خود دارو جائے صرف نداشت۔ کاشکے اُورا میدادند و این را میگذاشتند۔ عموم دانایاں میدانند کہ چہ قدر ثروت و دولت ایران از دادن این امتیاز برباد رفتہ است۔

بارے برگذشتہ افسوس خوردن کار خردمنداں نیست۔ مستدعی اینکہ اقلاً ہر ماہے با سرفرازنامچہ یاد و شادم فرمائید۔ بنا برہ ہم در عریضہ نگاری قصورے نخواہم نمود۔ خدمت جناب حاجی یوسف عمو عرض اخلاصمندانہ میرسانم۔

باقی ایام عزت مستدام باد - اقل حسن کرمانی - رفتم پیش حاجیہ خانم عرض کردم:-
از اسلامبول سہ طغرا مکتوب آمدہ - ہیچ یک جواب ننوشتہ ایم - بسیار عیب است - بما محبت زیاد اظہار کردند و نگرانند - لازم است جواب دہیم
چہ امر میفرمائید؟ و علاوہ از طہران ہم کاغذ آمدہ - نمیدانم در جواب آں چہ خواہم نوشت - فرمود - باسلامبول بنویس بہماں نحو است کہ دیدہ اید - اما طہران را نمیدانم چہ باید نوشت -
گفتم - طہران ہم از زبان ابراہیم بیگ مینویسم و امضا و مہر او را میگذارم،
از خدمت خانم بزرگ بیروں رفتہ - سکینہ خانم نزدم آمدہ و گفت -
یوسف عمو! بیا با تو کار دارم - رفتم منزل - اظہار داشت - یوسف عمو!
چیزے دیدہ کہ دو ماہ است بکسے نگفتہ ام - حتی بوالدہ، در دل خود پنہاں داشتہ کہ بشما بگویم -
گفتم - خیر است - انشاءاللہ -
گفت - روزے رفتم منزل محبوبہ نماز گذاردہ بودم - جائے نماز بر داشتہ، باز کردہ نماز گذارم - درمیان جانماز کیسہ تربت و کیسہ مہنگک و کیسہ ترمہ نرم بو، بوئے عطر و خوش بمشامم آمد - خیال کردم کہ پنبہ بعطر آلودہ گذاشتہ است، گوشہ کیسہ را با چاقو باز کردہ دیدم - موئے سر است - قدرے در آوردہ -
بخیالم می آید کہ آں روز کہ سر برادرم را تراشیدند - محبوبہ موہا را جمع کردہ جادو نماید - اگرچہ بوالدہ خبر ندادم - ولے اگر جادو کردہ باشد با محبوبہ سخت دعوی خواہم نمود -
پرسیدم - چہ کردی؟
گفت - قدرے برداشتہ باز کیسہ را دوختہ بر جا گذاشتم - خودش نمیداند -
گفتم - نور دیدہ! محبوبہ جادوگر نیست، و آنگہے برادرت در چنیں حالت مرض، چہ جادو خواہد کرد؟ یقین آنرا در جانماز خود گذاشتہ کہ اوقات نماز

بخاطرش بیا یاد دُعا بجہت شفائے او بکند۔ عقلش قبول نمودہ باور کرد۔
این سکینہ دختر صاف وسادہ است۔ از عوالم عشق ومحبت بیخبر۔ این قدر
بگوشش رسیدہ کہ بموئے سر جادو میکنند۔ بجہت آں شبہ عارضش شدہ بود۔
گفتم۔ بخانم نگو۔ تو ہم برادرت دُعا کن۔
خلاصہ کردار ہائے محبوبہ اگر بقلم آید معلوم میشود کہ عالم محبت اُو از دائرہ
وہم انسانی خارج است۔
شب میرزا عباس وبعضے از احباب بدیدن آمدند۔ قدرے صحبت متفرقہ شد،
حاجی محسن آقا گفت۔ یُوسف عمو! روزنامہ را بعد از رفتن شما کہ نوشت؟
گفتم ہیچکس۔ منہم پس ازیں نخواہم نوشت۔ کاغذ طہران واسلامبول را
بایشان نمودم۔
میرزا عباس گفت۔ خبر خوبیست۔ بروم نزد ابراہیم بیگ بخوانم۔
گفتم۔ اگر خواندنی بود من پیش از شما می خواندم۔
الحاصل روزگارے بدیں نوع گزشت۔ مدت بیست ودو ماہ تمام یک
خانوادہ از کوچک وبزرگ پریشان حال وپریشان روزگار۔ واز ہمہ پریشان تر
محبوبہ بود۔ کہ بدن رنجور خاطرش مشوش۔ افکار پریشاں۔ ترک دوستاں وہمسائگاں
گفتہ، ہمہ اُو را فراموش نمودہ وہمہ را "کان لم یکن" انگاشتہ از جان ودل با جمیع
حواس مشغول مریضے کہ قالب بیروح است۔ بود ؎
گر مخیر بکنندم بقیامت کہ چہ خواہی دوست ما را وہمہ نعمت فردوس شما را
محبوبہ را یک دوست از عموم دوستاں مستغنی داشت۔
روزے حاجی محسن آقا آمد۔ ودر دست روزنامہ عربی داشت۔ گفت،
در طہران تدارک جشن بزرگے دیدہ اند۔ گفتم۔ چہ جشن؟
گفت سال پنجاہم جلوس علیحضرت ہمایوں ناصر الدین شاہ است۔ بریم
روزنامہ را نزد ابراہیم بیگ بخوانیم۔ شاید خوشحال گشتہ چیزے بخورد۔

گفتم صبر کنید من نوعے حال نمائیم۔ بعد از یک ہفتہ از قونسولخانہ علیہ ایران خبر دادند کہ تبعہ جمع شوند منہم رفتم۔ قونسول نطق بلیغے کردہ و گفت :۔

جشن سال پنجاہم از جلوس میمنت مانوس اعلیحضرت۔ قوی شوکت ہمایوں شہنشاہ ایرانست پادشاہ پرستی ایرانیاں در جمیع ممالک خصوصاً در مصر شہرۂ آفاق ست، بر ہمہ ما لازم و واجب کہ ہر کس بقدر وسع خود خانہ و حجرات و دکاکین خود را با قنادیل و مصابیح چراغاں نمودہ۔ مانند آیۂ نور رشک وادی طور سازد۔ و با آلات ساز و موزیک از خوانندہ و نوازندہ رونق دہد۔ تا در میان عموم خارجہ ممتاز و سربلند باشید۔ کہ درجرائد عالم حمیت و غیرت و پادشاہ پرستی ایرانیاں بیش از بیش ثبت گردد۔ چائے شیرینی صرف شدہ متفرق شدیم۔ من آمدہ بحاجیہ خانم گفتم۔ فرمود۔ البتہ مضایقہ مکن۔ من صد لیرہ خرج جشن میدہم۔ شال و قالی آنچہ اسباب و تجملات لازم است حاضر نما۔ فردا طاق بندی ابسیار مزینی بنماید۔

من رقعہ بمہدی بیگ شاعر نوشتم کہ شعرے مناسب بگوید تا در لوحہ نوشتہ در جام بگیرم تا پشت لوحہ چراغ بگذارند، واز خوارج خواندہ شود۔

خود رفتم بدکان ہاشم البدوی الخطاط کہ در شیشہ با خط جلی بنویسید :۔

"اللھم بارک جلوس سلطاننا فی سنتہ الخمسین بحق طہٰ و یٰسین و نصر السلطان ناصر الدین"

در شیشہ دیگر ہم "خسرو اپایندہ باش" بنویسد۔

حاجی مسعود ہم از جانب مہدی بیگ آمدہ بود۔ گفت۔ مہدی بیگ جواب داد کہ بیوسف عمو بگو مناسب این مقام را شیخ سعدی شش صد و پنجاہ سال پیش ازیں گفتہ خوبست کہ آنرا در لوحہ نوشتہ بگذارد۔ ویک پارچہ کاغذ بمن داد و گفت۔ فردا من خودش را خواہم دید۔ کاغذ را باز کردہ دیدم کہ مہدی بیگ نوشتہ است :۔

ایکہ پنجاہ رفت و در خوابی   مگر این پنج روزہ دریابی

گفتم۔ حاجی مسعود این شعر ابیغرضانہ این را حقیقتاً فرستادہ یا اینکہ مزاح کردہ۔

بهرحال آنچه لازمۂ جشن بود بجا نمودم۔ یک دستہ موزیک عرب سہ روزہ دوازدہ لیرہ دادہ و عادہ گرفتم۔ شربت و شیرینی و سائر ملزومات تهیہ کردم۔ چهار روز گذشت آنگاہ حاجی مسعود آمدہ گفت :-

یوسف عمو خبر داری؟

گفتم۔ از چہ؟

گفت۔ تلگراف آمدہ میگویند "پادشاہ ایران را کشتند یا وفات کرد"۔ جریدہ ہا ہم این خبر را نوشتہ اند۔ بیرون رفتہ دیدم این جز منتشر گشتہ۔ میگویند۔ بقونسول خانہ ہم تلگراف آمدہ۔ فراش قونسول را دیدہ پرسیدم چہ خبر است؟

گفت۔ خبر خیر نیست۔

گفتم۔ حقیقت چنین میگویند۔ صحیح است؟

گفت۔ آرے۔ ما طاقہ کہ بستہ بودیم سیاہ میکشیم۔ حالا میروم چند توپ پارچہ سیاہ بگیرم۔

از آنجا برگشتہ احوالات را بحاجیہ خانم بیان کردم۔

گفت۔ در این صورت چہ باید کرد۔

گفتم۔ ما ہم سیاہ بگیریم۔ طاق را بپوشانیم۔ سپردم نزد ابراہیم بیگ از این مقولہ صحبتہا نکنید۔ آدم فرستادم باہل طرب۔ خبر دادند۔ بیعانہ کہ دادہ شدہ مال ایشان لازم نیست۔ نیایند۔

رعایائے ایران جمع شدہ رفتیم بقونسولخانہ۔ تعزیت دادیم۔ پس فردا بقونسول تلگراف جلوس شاہ مظفر الدین بدین عنوان رسید :-

"پادشاہ جدید در تبریز جلوس بہ تخت سلطنت نمود و موکب ہمایون بطہران حرکت کرد"۔ پس از چند روز از گزارش ماتم شاہ۔ از ہر طرف تحسین و تمجید زیاد از میرزا علی اصغر خان امیر السلطان صدر اعظم نمودند۔ کہ چہ قدر عاقل و با درایت و با تدبیر است۔ چہ درین موقع اقدامے نمود و تمہیدے بکار برد۔ کہ ابداً خلل

بامور دولت و ملت راہ نیافت - عموم ملت در عہد آسایش غنودند -

میرزا عباس آمد کہ بروم پیش ابراہیم بیگ از جلوس حضرت ولیعہد تخت فرماندہی و حرکت موکب ہمایوں بطہران اُورا آگاہ کنیم -

گفتم - صبر نمائید تا درود موکب ہمایوں بپایۂ تخت سلطنت - باید کم کم گوش زد او کرد - بعد از دہ روز تنہا رفتم پیش حاجیہ خانم -

گفتم روزنامہ ہا از ایران اخبار خوش میلنویسند - ابراہیم بیگ گفت - "یاحق یا مدد" لکن بلند تر از اوائل - حاجیہ خانم گفت -

درمیان زنہا اشتہار دارد کہ ولیعہد تخت نشستہ - پادشاہ شدہ - من باور نکردم، زیرا جعل نسوان عرب معلوم است -

گفتم - خیر جعل نکردہ اند - درمیان مرداں ہم شیوع دارد - کہ ولیعہد پادشاہ شد - یک دفعہ ابراہیم بیگ بے اختیارانہ حرکت کردہ بسوئے من نگاہ نمودہ و گفت - یاحق یا مدد - یاحق یا مدد - گویا آمادۂ نطق است من دیگر حرف نزدہ برخاستہ بیروں آمدم - کسے را فرستادم بمیرزا عباس کہ حاجی محسن آقا و مہدی بیگ و حاجی .... تبریزی را و عدہ بگیرد - کہ فردا بصرف شام تشریف بیاورند - شور نمائیم کہ بچہ راہ مطلب را بہ ابراہیم بیگ اظہار کنیم - بحکیم صالح آفندی ہم خبر فرستادم، آنہم بیاید - تدارک مہمانی حاضر - و مہماناں ہمہ آمدند - بحکیم صالح گفتم :-

حکیم باشی - نتیجہ زحمات شما و دیگراں بعد از دو سال انجام پذیر شد - یعنی آنچہ شیخ یوسف السید گفتہ بود -

پرسید - یعنی چہ ؟

گفتم - اکنوں ممکن است کہ بتوانیم ابراہیم بیگ را امیر علاالدولہ کہ خولیائے بر شدن داشت - بخورانیم - بلکہ در یک ہفتہ بستر بیماری دو سالہ را بر چیند - ولے میترسم کہ اگر دفعۃً خبر دہیم سکتہ عارضش شود - ویا بارد بدتر گرفتار گردد - و حال ابلاغ ایں امر بمبانی حکمت پیرائے شما منوط و مربوط میباشد - صالح آفندی گفت،

باکنایہ ویا بصراحت گفتن فرق نمیکند۔ وبہ اُو زیاں نمیرساند۔ زیرا کہ ایں خبر دوائے درد او ست۔

میرزا عباس گفت۔ پس از صرف شام ہمگی میرویم پیش ابراہیم بیگ من میگویم۔ "بیگ! مژدہ۔ احوالات ایران چنیں وچناں است۔"

حکیم گفت۔ قتل شاہِ ماضی رانگوئید۔ اگر سوال کند۔ بگوئید سبب وفاتش معلوم نیست۔

الحاصل شام صرف شدہ بحاجی مسعود گفتم۔ برو۔ بگو۔ در پیش ابراہیم بیگ کسے نباشد۔ پس ہمگی رفتہ سلام دادہ نشستیم۔ میرزا عباس گفت۔ تلگراف بود دیروز وارد شدہ۔

دیگرے گفت میگویند نصف اہالی طہران تا قزوین استقبال کردہ بودند۔ سہ دیگر گفت پس ازیں در ممالک ایران باکمال سُرعت اصلاحات رُخ خواہد نمود۔ یکدفعہ از ابراہیم بیگ صدائے "یا حق یا مدد" بطریق بلند استماع شد۔ من گفتم۔ سرکار بیگ از احوالات بیخبر نیست۔ واضح فرمائید تا مستحضر شود۔ حضرت ولیعہد بتخت سلطنت موروثی جلوس فرمودند۔ اکنوں سکّہ وخُطبہ بنام نامی شاہنشاہ مظفر الدین شاہ است۔ گویا ایں صحبت من۔ دم حضرت مسیح بود۔ کہ مردہ را جان داد۔ بے اختیار باآواز بلند گفت:۔

"یا حق یا مدد۔ بخت یا اللہ" و با کمال ہشیاری بمن نگاہ میکند۔ گویا منتظر است کہ احوالات را بپرسد۔ ہر کس صحبتے از سلطنت بمیان آورد۔ یکبار باآواز بسیار ضعیف گفت۔

"یُوسف عمو! کے شد؟"

گفتم۔ قربانت بیست روز زیادہ است۔

گفت۔ یُوسف عمو! یک سیغار بارہ بکشم۔

دیدم از پُشت در صدائے حاجیہ خانم بلند شدہ کہ می گوید "جان قُربان زبان

شیرینت" جان مادر ابراهیم جان - محبوبہ گریہ کناں از پلہ رفت سیغار بیاورد - از مدت بعید یک قوطیٔ سیغار نگاہ نداشتے بود - فوراً او را برداشتہ بہ تعجیل می آورد، کہ در پلہ دامن زیر پایش گیر کردہ معلق افتاد تا پائین - جعبۂ سیغار شکست، سیغارہا ریختہ و پاشیدہ گردید - بیچارہ با حال عجیب کہ مایۂ خجلت و شرمسار یست افتادہ گریہ مے کرد - و خیلے شرم از افتادن داشت -

گفتم بابا آرام باشید - خود تان را الم نکنید - ہمہ تاں چناں زیرکی بخرچ دہید کہ گویا از سابق ہیچ مطلع ازیں خبر نبودہ اید - سیغار گرفتہ - با براہیم بیگ دادم -

حکیم گفت - اوّل چائے بیاورید - محبوبہ دوید - چائے با نان آورد -

گفتم - نان را بر دار -

گفت - ناشتا سیغار کشیدن زیاں دارد -

گفتم - شما بر و یار اندرون اینجا نہ ایستید صبر کنید - دست و پا را الم نکنید چائے را دادم - خواست قاشوق را دست بگیرد - بگرداند - دستش لرزید، ملاحظہ کردم بے قوتست پیش رفتہ معاونت کردم - سیغار کشیدہ - بنائے صرفہ را گذاشت -

حاجی محسن آقا گفت - حقیقتاً در ایران جشن بزرگے برپاست - مہدی بیگ گفت، البتہ چنین بادشاہ بزرگ را ہر قدر جشنش بزرگ بگیرند رواست ؎

جوان و جوان بخت و روشن ضمیر
بدولت جوان و بتدبیر پیر

بدانش بزرگ و بہ ہمت بلند
بباز و قوی و بدل ہوشمند

ابراہیم بیگ گفت - یوسف عمو! روزنامہا از قانون چہ مینویسند؟ گذشتہ و اجرا کردہ اند یا نہ؟

گفتم - قربانت البتہ معلوم است - زیاد صحبت شدہ، ہے نگاہ بایں طرف و آنطرف میکند - کہ بفہما ایں خبر صحت دارد یا نہ؟ شب از نیم گذشت - مہمانان برخاستند - با براہیم بیگ دست دادہ - خدا حافظ گفتند - ہر یک را با سر تعارف

نمودند- هر یک بوسیلہ دیگر طرزے در این باب سخن میرانند-
اکثر این مدعیان کسانے میباشند کہ از وجہ استقرار اضے حصہ و قسمت آنان دادہ نشد دلشان می سوزد- و برخے ہم حقیقتاً من باب دوستی و محبت وطن و دلسوزی ابنائے وطن است- کہ پول را ربودہ بیغما برند و قرض بر ذمہ ملت باقیماند-
خلاصہ- مدعی صدر اعظم بسیار شدہ پس از مراجعت آنہم خدمت شایستہ باین جماعت کہ در غیاب او میدان داری میکنند- خواہد کرد- کیفر اعمال و گفتار یک یک خواہد داد و این گروہ کہ جمعند پس از مراجعت او پریشان خواہند شد و ہر کس گفتہ ہائے رفیق خود را در پیش صدر اعظم اظہار خواہد نمود- چہ این جماعت بدتر از اہل کوفہ ہستند روزے سہ بار بیعت کردہ و مے شکنند- دین و آئین- مذہب و ایمان- وطن و ناموس غیرت و حمیت شان پول است-
از ہر چہ بگذری طلب پول خوشتر است پیغام اشرفی سخن روح پرور است
آیہ صداقت و درستکاری در شان ہیچ یک از آنہا نازل نشدہ- کسانیکہ شبان و روز چراغ خود را فروختہ غیبت صدر اعظم کردہ- و لعنت برو خواندند امروز او را سجدہ کردہ زمین او بش می بوسند- عجب عالمے داریم و ما عجیب ملتے ہستیم- کہ نہ در قول خود ثبات و در فعل خویش استقامت داریم- بر ہر نیک و بد شتابان نہ لے در اجرائے او ابدا اقدامے بروز نمیکنند، ع
اے من فدائے آنکہ دلش با زبان یکیست
لا الی ہوٰلاء و لا الی ہوٰلاء- مذبذبین بین ذالک خسر الدنیا و الآخرۃ-
بالجملہ اوضاع خراب- مملکت سراب- نان و آذوقہ کمیاب- نزل ملت کباب- راہ صواب مسدود- و از شیخ و شاب در ہر قصبہ جز یغماگری و صدائے الجوع الجوع چیزے بروز نمی کند- جمعے گرسنہ از آذربائجان با ہزاران اضطرار با دل بر گ و بار بدر بار گردون مدار استقرار یافتہ- اینکہ خیلے نگذشتہ ہر یک ثانی اثنین قارون گشتہ- ادعائے نمرودی و نخوت فرعونی بروز میا ہیند-

در ہر خانہ غیر از تلف شدن وجوہات استقراضے صحبت در میان نیست، ازیں
بعد لازم است کہ سرکار حقیر را از احوالات فرنگستان مطلع فرمایند و جناب یوسف عمو را
سلام مخصوص دارم۔

اقل حسن کرمانی

در حاشیۂ خط نوشتہ بود" واقعاً حبل المتین بیدار میکند و برنومہ ملت حق
بزرگ دارند۔ از نصیحت و ایقاظ ابناء وطن چیزے فرونگذاردہ اگر در ملل دیگرے
بودے اعتبارش بدرجۂ قصوی رسیدے۔ دولت و ملت را واجبست قدر این
قدر این گوہر دانش را بدانند و حق او را بشناسند ولے توقع دارم کہ اگر سخنان حقانی
خود را دنبال کنند آنقدر نمیکشد۔ کہ این خائنان دولت و ملت از ترس بروز خیانت
خود و بیدار گشتن اہالی از خواب غفلت قدغن نمایند بایران نیاید و ملت را از فیض
مطالعۂ آن نامۂ مقدس محروم و بے بہرہ گردانند۔ کفی باللہ نصیراً۔

بعد از شام ورزوند۔ حاجی مسعود آمدہ عرض کرد۔ حاجی محسن آقا با جہائی بیگ آنار۔
ابراہیم بیگ گفت۔ بالا چراغ بگذارند بگو فرمایند۔ برخاستہ رفتیم بالا۔
حاجی محسن آقا گفت۔ یوسف عمو حبل المتین آمدہ قصیدۂ وطنیہ در او مندرج بود۔
بہائی بیگ گفتم۔ برویم قصیدہ را پیش ابراہیم بیگ بخوانیم۔ ویوسف عمو بنویسد
قبل از صحبت ع بشنو از نے چوں حکایت میکند

قصیدۂ وطنیہ من کلام بدیع

تا کے اے شاعر سخن پرداز	میکنی وصف دلبران طراز
دفترے پر کنی ز موہومات	کہ منم شاعر سخن پرداز
ذم ممدوح گہ کنی ز غرض	مادح مذموم گہ کنی از آز
میزنی لاف گاہ از عرفاں	در حقیقت سخن کنی و مجاز
از پئے وصف یار موہومی	گاہ اطناب گہ دہی ایجاز
گوئی اے رشک دلبران طراز	خوانی اے قبلہ گاہ اہل نیاز

طرہ ات در مثل بود طرار ‏ غمزہ ات در صفت بود غماز
بتماثل بود رخت با ماہ ‏ متمائل قدت بود از ناز
تلخ از حسرت تو شد کامم ‏ فاش از محنت تو ام شد راز
از فراقت در آتش حسرت ‏ چند باشم ہمی بسوز و گداز
این سخنہا اگر بری بازار ‏ نخرندش ز تو بسیر و پیاز
می نگوئی چہ ژاژ خائے بود ‏ کہ بمیدانش آوری تگ و تاز
غصۂ قیس و قصۂ لیلیٰ ‏ حرف محمود و سر گذشت ایاز
کہنہ شد این فسانہا یکسر ‏ کن حدیثے نئے ز سر آغاز
بگذر از این فسون و این نیرنگ ‏ دیگر از این قبیل فسانہ مساز
گر ہوائے سخن بود در سر ‏ از وطن لا اقل سخن گو باز
ہوس عشق بازی ار داری ‏ با وطن ہے قمار عشق بباز
از وطن نیست دلبرے بہتر ‏ بوطن دل بدہ ز روئے نیاز
شاہد شوخ دل فریب وطن ‏ با رقیب خطر شدہ ہمساز
در اصول ترقیات وطن ‏ شعر گو برگزیدہ و ممتاز
تا بکے در جہالت و غفلت ‏ نشناسی نشیب خود ز فراز
ہست ایران میانِ آنہمہ خصم ‏ صعوۂ درمیان گلۂ باز
ہست اسلام در بر کفار ‏ طعمۂ پیش روئے فیل گراز
مایۂ ہر سعادتے علم است ‏ بخدائے علیم بے انباز
کے ترقی کند کسے بے علم ‏ مُرغ بے بال چوں کند پرواز
علم تحصیل کن کہ سُلم علم ‏ از نشیبت برد بسوئے فراز
زین بیاں لب فرو بہ بند بدیع ‏ کہ نیاید ز مردگاں آواز

ابراہیم بیگ پس از استماع قصیدہ گفت - بہ بہ آفرین بچناں شعر و شاعر مرحبا شاعر زرین قلم - در حقیقت اصل شعر و شاعری و سخن صدق و دیانت اینست،

بلائے بدیع بجان آں مرتکبان لئیم - دروغگو نخورد - دراین مدت یک نفر شاعر نجیب
پیدا نشد کہ باین اسلوب قصیدہ سراید - ابدا احیانا نمی کنند - ممدوح کہ در پیش رشے مردم
ایستادہ مانند کاکا سیاہ - یوسف مصری نامند و چیشمان کور ش را کہ مربے بصری بیند
نرگس شہلا گویند - مروکہ راہر روز نش تف بروئیش می اندازد و پشت گردنی میزند -
واز ترس بے چراغ بخلانمے تواند رفتن - در شجاعت بر ستم وستان وسام نریمان
برتری می دہند - پست ترین مخلوقات را فضیلت مدار می نامند - ممدوح پدر نا مرد ہم
خجالت نمی کشد ، ومحجوب نمی شود - باآنکہ می داند اوصافے را کہ باو نسبت می دہند
ہمگی برعکس و بے اصل است - اگر گل و خار - لیلیٰ و مجنوں - فرہاد و شیریں - خسرو پرویز -
ماہ و آفتاب نبودے - ندانم این شاعراں بے مشعر چہ کردندے - وتشبیہ ممدوح بچہ نمودندے -
از پانصد سال بیش تمام شعرا بیک اسلوب سخن رانادہ - در مدح ظالمان و دشمنان مدنیت
وانسانیت کوشیدہ آناں را بہ انوشیروان برتری دادہ - بلکہ نوشیرواں از چاکران دربارش
می شمارند - بجہت ادراک معنی یک بیت لازم است بہ کتب لغت مراجعت شود
وخود ہم اگر بلغت رجوع کنند در قافیہ نصفۂ بیت دیگر معطل می ماند شعرا نیست
وفضل و ہنر شاعر ہمیں کہ یک کلمہ افراط و تفریط ندارد ، بارک اللہ -
من گفتم - سرکاربیگ ! ہمانا صحبت شمارا کہ در قزوین باشمس الشعراء درمیان
گذاشتہ اید - بدیع برشتہ نظم کشیدہ -
حاجی محسن آقا گفت صبر کنید در نمرہ دیگر ہم قصیدہ ہست -

قصیدۂ وطنیہ من کلام بدیع

چرانمی نگری حالت فگار وطن	مگر نمیشنوی نالہائے زار وطن
زجہل ہموطناں لیل شد نہار وطن	خزاں شدہ است زبیدانشی بہار وطن
علیل گشتہ مزاج وطن طبیبے کو ؟	کہ از التفات نماید علاج کار وطن
چرا بفکر ہمی نیستند اہل وطن	کہ بس مخوف بود حالت فگار وطن

زروزگار وطن بیش ازیں مشو غافل — کہ شد ز غفلت آشفتہ روزگار وطن

دراینجا ہمہ را رقت دست دادہ - ابراہیم بیگ دست بروے گذاشتہ ہاے ہاے گریہ مے کرد - وحاجی محسن آقا گفت ہنوز وقت گریہ نیست گوش بدہ تا آخر ؎

بجبر وکسر وطن کوششے بباید کرد — کہ آب رفتہ بیاید بجوئبار وطن

وطن چو جان عزیز است خوار پندارش — کہ بہ صبح غریب است شام تار وطن

ابراہیم بیگ گفت - بلے واللہ - بلے واللہ -

از اضطرار وطن مورد ترحم شد — چرا تو رحم نیاری باضطرار وطن

زگلستان وطن گر خلد بپا خارے — غمیں مباش زگل بہتر است خار وطن

بنی ہمر ودہ کہ حب وطن ز ایمانست — چرا نمی شوی از جان دوستدار وطن

خدائے ہمت آں مردمانِ باغیرت — کہ گشتہ اند بجاں عاشق نگار وطن

نمردہ اند کسانیکہ جان خود کردند — زروئے غیرت و مردانگی نثار وطن

ابراہیم بیگ گفت - اگر نمردہ اند، پس کجا، ہستند؟

درایں زمانہ کسے صاحب نظر باشد — کہ جائے سرمہ بدیدہ کشد غبار وطن

بسان کشتی بے ناخدائے و بے لنگر — رہا شدہ است زکف دامن قرار وطن

نمودہ اند ہجوم از دو سوے خصم قوی — یکے ز سوئے یمین و دگر یسار وطن

حصار محکمے از علم کن کہ ماند نیک — ز دستبرد اجانب مصون حصار وطن

زبس نقود وطن را فرنگیاں بردند — خلل رسید بار کان اعتبار وطن

براہ حفظ وطن رنج اگر بری غم نیست — کہ بہر گنج بود رنج بے شمار وطن

کجاست آنکہ نماید زراہ دلسوزی — بیان حال وطن را بشہریار وطن

ستودہ خسرو عادل مظفر الدین شاہ — وجود او سبب نشان و افتخار وطن

بلند مرتبہ شاہے کہ درجہاں باشد — کہ حق سپردہ بدست ولے اختیار وطن

ابراہیم بیگ بے اختیار گفت - بگوئید آمین ہمہ آمین گفتند -

حسن حدیث وطن را بوجہ احسن گفت — کجاست آنکہ بگردد معین و یار وطن

بدیع نغز از آنہ و بود کہ شعر بدیع　　نمونہ ایست ز اشعار آبدار وطن

ہمگی دستمال در آوردہ اشک از چشمان پاک کردند۔ و بدیع را ثنا خوان و دعاگو گشتند۔

ابراہیم بیگ گفت، اے داد! و بیداد! چنیں روزنامہ کہ دارائے چنیں پند نامہ ہاست غارغن مینمایند کہ بوطن نرود، و اہل وطن کلام شیریں او را نشنوند! نالہ و زاری از برائے وطن نکنند! از دست ظالم تظلم ننمایند! و بر ظالم نشورند! این چہ بدبختی ست کہ مارا دامنگیر شدہ۔ ہر طبقۂ از ملت را خواندن روزنامہ لازم۔ چہ قدر لذت و منافع مادی و معنوی می بخشد۔ اصحاب اغراض فاسد محض از ستر جہت قبایح اعمال ناشایست خویش ملت محترمہ را از فیض خواندن چنیں نامۂ مقدس محروم و بے بہرہ گذارند۔ و حال آنکہ حبشیان و زنجیان در صحرائے افریقا امروز مالک روزنامہ و معارف شدہ اند۔ ہمہ از سوئے رفتار و بدی کردار آناً فاناً باخبر می شوند کہ در دنیا مانی الطبع باید بود۔ و انسانیت حقیقی باید آموخت۔

سابق علوم و فنون از ایران بعموم دنیا منتشر و ساری گشتہ۔ اکنوں مع التاسف از حلیۂ انسانیت عاری و از زیور مدنیت خالی۔ از کیفیت حالات سکنۂ روئے زمین بے اطلاع شدہ ایم۔ استحضار و اکتساب لباس مدنیت را منافی دولت خواہی بخرج دادہ و دولت را اغوا مینمایند۔ ما ہزار غم و الم ماتم دار و مصیبت زدہ گویا صُمٌّ بُکْمٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ در شان ما نزول یافتہ و از ہیچ یک ما صدا در نیاید۔

بالجملہ مجلس بہمیں صحبتہا ختم شدہ ہر یک بمقام خویش باز گشت نمودیم۔ شب بعد حاجی مسعود آمدہ و گفت۔ حاجیہ خانم ترا می خواہد۔ رفتیم۔ مادر و فرزند نشستہ بودند۔ سلام دادم، حاجیہ خانم گفت:۔

میرزا یوسف! بابا ابراہیم در دعوئی ہستیم قرار گذاشتہ کہ ہر چہ تو بگوئی قبول کنیم، گفتم چہ چیز است؟

گفت من می گویم طاقہائے بالا را تعمیر نمودہ سنگ بزنیم۔ و کاغذہا را عوض کنیم۔

ابراهیم راضی نمیشود میگوید لازم نیست - خیال من اینست که همه چیز تازه باشد که بسے آرزو دارم - تو چه صلاح میدانی؟

گفتم - البته تعمیر چهار اطاق هم سی لیره مصارف بیش ندارد - حال که این قدر خرج کرده ایم - این هم لازم است که کاغذ هائے اطاق هم عوض شود -

بنده سرکار عالیه را مینمایم البته بیگ هم راضی خواهد شد - ابراهیم بیگ هم سر بجنبانید - خدا حافظ کرده -

بیروں آمده دیدیم محبوبه پشت در ایستاده منتظر است -

گفت - یوسف عمو! میترسیدم بگوئی لازم نیست - خدا شمارا عمر بدهاد ممنون شدم اما از کاغذ ها مستوره بیاور - من خودم انتخاب کنم که برنگ پرده ها وفق دهد -

گفتم - مترس - پرده ها را هم عوض خواهیم کرد که همه نو و مطابق باشد - بسیار مشعوف شده و رفت -

امروز رفتیم بازار - تلگراف بود که در پاریس بشاه از انار شست ها یک نفر تیر خالی کرده - ولے خطا نموده گویا در کالسکهٔ شاه صدر اعظم و وزیر دربار با هم سوار بوده اند - وزیر دربار بازوے آں خطا کار را گرفته - طپانچه از دستش بدر کرد - از جسارت و جوانمردئی وزیر دربار بسیار تمجید کرده اند - و حضرت شاهنشاهی اصلا بمتانت و وقار و تمکین خود خلل وارد نیاورده و گردش را موقوف نفرموده اند - شجاعت و دلیری اهل آسیا در نظر فرنگیاں آشکار گشته - اهالی از اطراف به هورا! هورا! زنده باد پادشاه ایران بلند آواز گشته - تشکر مینماید که وزیر دربار حضرت شهریاری بسیار دلاوری کرده نگذاشت نام ملت فرانسه را در تواریخ مهمان کش بنویسند - بعد از استماع این خبر مسرت اثر - مراجعت نموده - با براهیم بیگ مژده دادم - راست خداوند حافظ را که وجود مسعود حضرت ظل الٰهی را از کید اعدا مصئون داشته و غیرت و شجاعت وزیر دربار را که با عنایت خالق بیچون دشمن را دستگیر نموده - ایران و ایرانیان را از یتیمی رهاینده - حق بزرگے در ذمهٔ پادشاه و پادشاه پرستان

گذشتہ است۔ رسانیدم۔

ابراہیم بیگ از استماع این خبر بہجت اثر سجدۂ شکر نمودہ۔ فی الفور انگشتر یاقوتیکہ در انگشت داشت در آوردہ و مژدگانی بمن عطا نمود و گفت۔ حقیقتاً جانم قربان چنیں پادشاہ با جسارت و وزیر با حمیت باد۔ کہ در آں ہنگامہ چہ قدر جسارت و شجاعت لازم است کہ انسان خود را گم نکند۔ و کسر و نقصان بمتانت خود وارد نیاورد۔ واقعاً شجاعت اہل آسیا موروثی است، ع

رسیدہ بود بلائے ولے بخیر گذشت

منتظر بودیم کہ روزنامہا تفصیل را بنویسند۔ بعد از دو ہفتہ مہدی بیگ و حاجی محسن آقا با حاجی .... تبریزی وقت ناہار تشریف آوردند۔

حاجی آقائے تبریزی گفت۔ ابراہیم بیگ۔ از رفیق شما کاغذے ہست، تفصیل گلولہ انداختن (آں انار شسست) بشاہ را نوشتہ۔ ولے نصف کاغذ بشما راجع است۔

پرسیدم رفیق ایشاں کیست؟

گفت۔ رضا خاں مازندرانی۔ کہ مدتیست رفتہ در فرنگستان جہت اکسپوزیسیون در پاریس ہست۔

ابراہیم بیگ گفت۔ حاجی بدت نیاید۔ رضا خاں آدم خوب و متین نیست، من در اینجا او را آدم پختہ دانستم۔ با او سفر کردہ دیدم مشتبہ است۔ فقط بعض جفنگیات و لاطائلات را از بانی یاد گرفتہ خود را عالم و دانشمند می شمارد۔ من بشما نگفتم در میان ما کدورت و نقارہ پیدا شدہ۔ قہر کردہ از او دوری گزیدم۔

حاجی گفت۔ آنہم باین سبب بشما سلام رسانیدہ و مطلب مکتوب را بشما خطاب کردہ۔ گوش دہید بخوانم۔ بہ بنیاد چہ نوشتہ است؟

گفتم - آں چیست وچہ نذر است کہ نادم شدہ ؟

گفت - نذر کردم پس از بہبودی آقایم در خدمت بی بی دف و دائرہ نواختہ رقص نمایم - اما نمیدانم چکنم - با کفارہ دادن ایں نذر ساقط میشود یا نہ ؟ شرمم می آید - در پیش روئے بی بی برقصم -

گفتم - نور دیدہ نان حیوانات و پول فقرا را با قربانی بجا آر - و روزہ ہم کہ یک ماہ نذر داری بزمستاں بگذار -

رقصیدن را ہم یک روز دختران ہمسائیگاں راہنمائی کردہ - جمع نما ، دف و دائرہ زدہ - با ایشاں میرقصی - خانم از پائین پائے کو بیدنت را می شنود ، نذرت قبول می شود -

گفت - عمو جان ! دختراں راہنمائی نمے کنم سہل است پس ازیں با ایشاں مراودہ و سلام و علیک و اختلاط ہم نخواہم کرد - نمیدانی دریں مدت در بارۂ من چہا کہ نگفتند - وچہ افتراہا کہ نہ بستند - وچہ غیبت ہا کہ نہ کردند مرا بکلّی بے غیرت و منجر کردہ اند - علی الخصوص آں رفیقہ چہ فضولیہا در حضور خودم نکرد -

گفتم - خود میدانی - مرا با خیالات و عقائد شخصی تو کارے نیست - رفتم پیش ابراہیم بیگ -

گفت - روزنامہ آوردی ؟

گفتم - خیر - ہنوز نیاوردہ اند -

پرسید - یوسف عمو ! سیاحت نامۂ من چہ شد ؟

گفتم - در خانہ موجود است -

گفت - در اسلامبول ناتمام ماندہ - عرض کردم تا آنروز عمدۂ مطالب را نوشتہ ام - ممنون شدہ - دہ روز از خانہ بیروں نہ رفت -

حکیم بعیادت آمدہ بسیار مشعوف شد و گفت - خیال داشتم سائر اطبا را ہم بدیدن شما بیاورم - باز خیال کردم شاید قبول نکنید -

من گفتم۔ مہمانرا آیا کسے رد میکند؟ وحال آنکہ بیش از یک فنجان قہوۂ زحمت ایشان نبود۔ کیست کہ با یک فنجان قہوہ مہمان را قبول نکند؟

رفت روز جمعہ اطبا کہ ابراہیم بیگ را دیدہ بودند جمع کردہ آورد۔ ہمہ نیکی حال ابراہیم بیگ را دیدہ تعجب کردند۔ شیخ یوسف با ایشان خودستائی وخودنمائی مے کرد۔ کہ باصول شیخ الرئیس مرحوم آباد بوعلی سینا من فوراً مرض را تشخیص وتعیین کردم۔ دوکتر وولف گفت۔ شما یک چندے باید بآبہائے مار یا مباد برويد وقدرے استراحت کنید۔ اگر آنجا نمیروید بہ ستانرا یا بہ اسکندریہ بروید وچندے آنجا بمانید۔ ابراہیم بیگ باکمال خشونت گفت:۔

”گور پدر اسکندر“ چوں باخشونت گفت۔ حکیم انگلیس اوقاتش تلخ شد۔ حکیم صلح از دوکتر انگلیس دلجوئی کرد۔ وباشارہ فہمانید کہ این مرد از اسم اسکندر بدش می آید۔ نمیخواہد در نزد او اسم او را بہ برند۔ اطبا بعد از صحبت رفتند۔

دہ پانزدہ روز بازدید دوستاں وآشنایاں را تمام نمود۔ کم کم بعمل تجارت ومحاسبات قدیم مشغول شد۔ روزے گفت۔ سبب چیست کہ بما حبل المتین نمی آید۔ مگر تعطیل شدہ۔

گفتم۔ من پارسال نخواستم ونفرستادند۔

گفت۔ فوراً پول بفرست باید۔ حق ماہ آں نامہ بر ذمہ ما ایرانیاں بسیار است باید قدر آں وجود را دانست۔ کاشکے در ایران مانند سیر ممالک صدہا ایں قسم روزنامہ جاری ناصح ملت بود۔ چہ سود کہ مارا نہ انصاف ونہ حمیت ونہ قدرشناسی است۔ تمامی خبرہا را جریدہ نگاراں یعنی دبیران بادانش وتمیز اخبار، وحکیمان سخن سنج باہنر در حلو ملل خوش بخت خود گذاردہ اند۔ وبہبودی اعالی وادانی ملت را با رشتۂ سخن کہ محکم تاب دادہ بدست آناں سپردہ اند۔ واز تیہ حیرت وشقاوت بشاہراہ دانائی وسعادت رسانیدہ وکارہائے وخیم را باصلاح آوردہ اند۔ سعی یک جریدہ ناصح وخدمت یک نفر دبیر بادانش روزنامہ بوطن واہل وطن خود

موثر و سود مند تر از وعظ صد نفر واعظ خوش تقریر بیان در عرشہ منبر و دہ سر آر مجاہد و صفدر در میدان حرب ہست - و احترام یک نفر جریدہ نگار قمایر با تدبیر و خوش تحریر آں در ممالک متمدنہ بیش از صد واعظ ہست - و کمتر از صدر اعظم آں مملکت نیست -

افسوس بل ہزاراں افسوس! کہ در مملکت ایران ہنوز ایں گونہ اشخاص محترم با ایمان را بنظر تحقیر منگرد - و آدم خسالار تاں و درویش افسانہ خوان می انگارند و ایں گناہ بگردن بعضے ارباب اوراق بوسیدۂ ایران ہم ہست - کہ خود را بہماں صفات درمیان مردم جلوہ گر ساختہ اند - چہ فریضہ ذمہ جریدہ نگاہ آں ہست، یک نفر ظالم خطا کار را قدح و ذم نماید - تا سوء اخلاق خود را در جرائد دیدہ شاید متنبہ گشتہ بہ تزکیہ اخلاق زشت خود پرداز د - ہمینکہ بر عکس خطا ہائے اُورا بخیار و بعدالت و حقانیت نسبتش دادند - خواہ مخواہ مورث جرئیت اُو شدہ بدبختانہ بر خودش نیز مشتبہ گشتہ - دایم خویشتن را ممدوح ہیخواہاں و براندیاد قبایح خود می افزاید - البتہ گناہ ایں چنیں مادح بیش از آں گونہ ممدوح است - ہر گاہ اندک نظر باوراق ایران و اطلاع شود بخوبی حل ایں معما خواہد شد -

بارے - با ابراہیم بیگ بیازار رفتہ از دم دکان آقا جلیل گذشتیم، مارا آواز داد و گفت - ابراہیم بیگ بفرمائید - بعد از تعارف رسمی و خوش آمد خنداں خنداں بیان کرد :-

انشا اللہ شما کرامت کردید - زیرا کہ آلان شمارا آرزو مے کردیم - کہ کاش تشریف داشتہ - از مصاحبتتاں استفاضہ حاصل مے کردیم - از صبح تا حال از خندہ رودہ بر شدیم -

بیگ پرسید - چہ صحبت بود کہ آرزوئے مرا داشتید ؟

آقا جلیل اظہار داشت - چند نفر از اشخاص گوشت تلخ ہم بودند کہ فوراً گریختند ایں مہمان محترم انہا ہستند کہ از عکہ می آیند - خوش داشتم حکایت خود را

جهت شما هم صحبت نماید۔ تا شما ہم این فیض محروم نباشید۔ پس روی خود را بمهمان تازه رسیده خود کرده گفت مرگ من۔ احوالات را برائے بیگ کن۔ مهمان طغره رفت که از برائے رضائے خدا دست از سرم بردار۔

گفت۔ جان من۔ بدون کم و زیاد از اوّل تا آخر حکایت خود را بگو که بیگ خیلے طالب شنیدن این گونه حوادث است۔

گفت برادر مرا رہا نمے کنی؟

گفت۔ نه۔ مرگ تو باید تمام را بگوئی تا بیگ بشنود۔ گفت حالا که زور است یا علی مدد میگویم۔ و پس چنین آغاز بسخن نمود۔

در یزد چند نفر از نانجیبان هستند که هر روز در جائے اجتماع می نمایند۔ بعضے از آنها با من دوست بودند۔ آنقدر اغوا کردند که مرا هم در سلک جمعیت خود آوردند۔ هر روز از جمال مبارک تعریفها و توصیفها بیان می نمودند۔ و حدیث ها میخواندند۔ و افسانها مے گفتند۔ عاقبت مرا ندیده مرید و بلکه عبد عبید جمال مبارک کردند۔

باغوائے آنها، برادر کوچکے داشتم۔ در دکان گزاشته۔ با حجاج۔ بهانه عزیمت مکه عازم عکه شدم۔ با کمال انبساط و شوق تمام و اخلاص مالا کلام، از طریق عادسه با سلامبول و از اسلامبول بیافه از آنجا بعکه رسیدم چند تن از همشهریها در آنجا بودند۔ که یکے از ایشان همسایه بنده بود۔ در آنجا مقیم و دوکان خورده فروشی داشت برأو خورده آشنائی دادم۔ اوّل مرا نشناخت۔ بعد نشانی خانه خود و اورا داده۔ اسم و رسم خود و اورا که گفتم شناخت۔ پس از آشنائی و خصوصیت احوال پرسی نموده گفت:۔

صد هزار شکر اگر دنیا ندارم آخرت ندارم۔ یکبار زیارت جمال مبارک از دنیا و ما فیها بهتر است۔ این سعادت دنیا و عاقبت خیلے کسان متشخص و متمول را حاصل نمے شود که مرا است۔ هر قدر ازین مقولات مسرور و پر شوق و اخلاصم میافزود منهم احوال و کیفیت مجمع یزد را من اوله الی آخره گفتم۔

پرسید جمعیت خیریۂ مادر آنجا بچند نفر منتهی میشود؟

گفتم۔ زیادہ بر صد است۔ ولے بندہ بامید ادراک فیض جمال مبارک زحمت ہا کشیدہ و زہر مشقت ہا چشیدہ۔ تا خود را بآستان فیوضات رسانیدہ ام۔ مستدعی ہستم کہ از شہد زیارت مذاقم را شیرین فرمائی کہ ہر چہ زود تر بہتر، چہ سفینۂ صبر و توانائیم در گرداب بے صبری شکستہ۔ و زورق طاقتم در گل نشستہ۔

گفت۔ این فیض اعظمی و درک این سعادت کبریٰ بہ تعجیل حاصل نمے گردد۔ بسیار کسان۔ بزرگ آمدہ دست کوتہ ایشان ببالائے این نخل سعادت نرسید۔ مدتے اقامت کردہ عاقبت بے نیل و مرام و ناکام مراجعت کردہ اند۔ ولے من بجہت حفظ ہمسائیگی و آشنائی قدیم مستعد میشوم کہ بزودی ترا نائل باین فیض عظمیٰ گردانم ہمہ روزہ در دکان او رفتہ برابرم و اصرار خود می افزودم بعد از چند روز گفت۔ لباسہائے خود را عوض کن۔ خود را مطیب معطر گردان کہ امروز بشرف زیارت جمال مبارک مشرف میشوی۔

بندہ ہم رفتہ سر و کلہ صفا دادہ۔ قبائے خضوع و ردائے خشوع در بر کردہ، دل در پیچ و تاب، تن در اضطراب چمان چمان رفتیم۔ دربان ما را بہ احترام بالا بردہ حاجب پردہ را بالا گرفت۔ رفیقم آستانہ را بوسید منہم تبعیت او را کردہ با وقار و سکینہ داخل گشتہ۔ سجدہ نمودہ۔ مانند عبد ذلیل ایستادیم پس از لمحۂ لواش لواش تقدم جستہ بزانو در آمدہ زانو بوسیدہ برخاست۔ باز بطور قہقری خود را پس کشیدہ دم در۔ دست ادب بر سینہ گذاشتہ ایستادیم۔ و پیش از ما ہم چند نفرے باریافتہ بودند کہ ہمگی دست در سینہ و چشم بزیر دوختہ با کمال خضوع و خشوع چون قالب بے روح ایستادہ بودند۔

بندہ ہم از شدت واہمہ یارائے نگاہ کردن نداشتم۔ ساعتے گذشت در عربی برفیقم گفت کہ بمن بفارسی بگوید "زحمات و مشقتہائیکہ در بین راہ زیارت بتو رسیدہ مقبول درگاہ و سبب رضائے ما گشتہ و از زمرۂ خاصان آستان ما

شمردہ خواہی شد پس گفت :-

این عزیمت زیارت او سبب نجات دو بیست نفر از تلاطم گرود۔ باو فنا در دریا گردید کہ اگر او در کشتی نبود کشتی می شکست و تمام ساکنین کشتی در قلزم بیکراں نیست و نابود می شدند۔ ولے چوں او بسوئے ما توجہ داشت لہذا کشتی را از غرقاب بحر بے پایاں نجات دادیم۔

اثناء نطق زیر چشمے نگاہم بناطق افتادہ دیدم شخص درویش صورت تنومندے مانند خمرہ شراب نشستہ ولے بسبب بیاناتش کہ حقیقتاً در دریا طلاطم و گرد باد زیاد شدہ بود بحدے کہ از حیات دست شستہ بودیم۔ اعتقاد زیاد و اخلاصم بیشتر گشت۔ واقعاً منہم بر کشتی با تہ دل متوسل شدہ بودم۔ ایں را اعجاز و خوارق عادت دانستہ در ارادت و عبودیت راسخ شدہ بے اختیار اشکم از دیدہ فرو ریخت و مانند ابر بہاریں گریستم۔ بعد از تسکین اذن مرخصی حاصل کردہ باز بسجدہ افتاد بطور قہقری از در بیروں شدیم۔ عاکفان حریم ما را در اطاق دیگر بردہ مہربانی زیاد و محبت نمودہ قہوہ دادند بکلی از شک و شبہ خلاص شدہ یک بر صد بر اعتقادم افزود۔

بعد از چند روز باز پیش ہمشہری رفتہ التماس کردم مرا زود بجمال مبارک برساں کہ لذت زیارت چناں شیریں کام و سرمستم کردہ کہ تلخی بجان کندن ہم نتواند آں لذت و حلاوت مذاقم کم نماید۔

ہمشہری گفت۔ دربان و حاجب را تعارف و ہدیہ لازم است باید فراخور حال خود چیزے بہ ایشاں تقدیم نمائی۔ گفتم بجاں منت دارم۔ بالجملہ رسوم ہر دو را ادا نمودہ بار خدمت یافتہ۔ بعادت اولی شرایط احترام را حضور را بجائے آوردہ مراجعت کردیم۔

یک ماہ بدیں قرار در ہر چند روز یک نوبت با ہمشہری رفتیم۔ تا اینکہ رفتہ رفتہ خود از مقربان درگاہ شدہ از احتیاج ہمراہی رفیق مستغنی گردیدم۔ ہر وقت کہ

مشتاق زیارت بودم بدوں راہ نمایندہ خود تنہا میرفتم۔ و برمے گشتم۔

روز باز شوق زیارت دامن صبر و سکوتم را چاک زد۔ تنہا عزیمت آستانہ بوسی نمودم۔ ولے از دربان و حاجب کسے را ندیدم۔ بے تحاشا داخل الحاق شدہ جمال نامبارک مانند خرس در جوال بہ پشت اُفتادہ۔ پا را بلند کردہ بر دیوار نہادہ یک نفر ہم از خاصان و مقربان در پہلویش نشستہ میگوید چناں خر نمیشوند و جمال ہم قاہ قاہ میخندند در حالت لاابالیانہ و بے ادبانہ کہ از جا مرد او باش ہم بعید بود۔ گرم محبت و صحبت بودند۔ چوں بغتتاً نظرشاں بر من اُفتاد بلائے او را خواندان وہو ہو کردن نہادند۔ رفیقش با عجلہ تمام برخاستہ و گردن کج کرد۔ و غضب آلود نگاہ بسوئے من نمود۔ از ترس رنگ رویم پرید و لرزہ براندامم اُفتادہ۔ فوراً بیروں شدہ آمدم بدکان ہمشہری۔ لاکن رمزے از آں سرِ گلو کہ دیدہ بودم ہر ز نزدادم۔ سہ روز از یں واقعہ گزشت۔ روز سیم ہمشہری نزد من آمد گفت آیا تو بے من بحضور رفتی۔

گفتم۔ آرے۔

گفت۔ مگر بگوشت نرسیدہ "لا تدخلوا بیوت النبی الا ان یوذن لکم" چرا ترک ادب کردی؟ واز آں چیز کہ تو دیدہ حضرت دانستہ کہ در دل تو شک بہم رسانیدہ و واجب گشتہ بتو حد بزنند۔ مریدان خاص شاید فردا۔ پس فردا حد ترا اجرا بدارند۔ لکن تو با ہم شہری و ہمسایہ و رفیق ہستی و حق تو در گردن منست۔ من راضی نمیشوم کہ در پیش من ترا حد زنند مصلحت اینست از اوّل ارتداد تو بہ کنی۔ و دو ثانی از یں ولایت ہم بیروں روی۔ و اگر تا فردا۔ بمانی بلاشک ترا خواہند گرفت و حد خواہد زد۔

بہتر اینکہ من عرادہ از برائے تو بگیرم تا ترا بیافہ برد۔ و چند روزے در بیروت توقف کن تا من اثیاء ترا بفرستم۔ اگر نقاینہ ہم داری در انجا بگذار کہ در راہ از دستت مے گیرند و اینہا ابروقت ہر چہ تمام تر مے گفت کہ گویا

مجناں بر حال من رحم نموده که میخواهد گریه کند- با یکدست هم چشمهارا از اشکهائے مصنوعی پاک مے کرد-

من صاف وصادق حرفهائے ورا باور کرده، چند مجیاری سفید وسی یک لیرۀ فرانسوی که داشتم پیش او گذاشته، چند مجیاریۀ سفید را به سه لیرۀ فرانسوی بمن داد- وبیست وهشت لیرۀ فرانسوی با یک جامه دان که در عدسه بهفت منات گرفته بودم واخوت خود را از ارخالق وسه توپ قبائے ماهوت جدید وپیراهن وزیرجامه متعدد دوسرداری ماهوت نو وعبا وقلمدان وچایدان وغیره همه را باو سپردم- یک لحاف وعبائے کهنه وقدرے قند وچائے ونان بر داشته یک عراده یک اسبی کرایه کرده یک لیره در آورده بعراده چی داده اضافه پولش را گرفتم- چنانچه بعراده چی سپرده بود مرا به یافه آورد- از آنجا رفتم بیروت پیش آنکس که گفته بود- اشیایت را پیش آں خواهم فرستاد-

گفتم- من امانتے دارم پیش شما خواهد آمد-

گفت- خیلے خوب هر وقت آمد بشما خبر میدهم- دو هفته ازایں مقدمه گذشت- خبرے نشد- کاغذ نوشتم- جواب نیامد- دوباره نوشتم بیجواب ماند- شفارشے کردم مفید نشد- بالآخر به تنگ آمده آنچه بزبانم آمد از فحاشی وسقط گفتن مضایقه نکرده- نوشته از پست فرستادم- عاقبت از پست جوابے باین مضمون رسید:-

"بعد از عزیمت تو اراده گرفتن مرا نمودند- دکان رابسته خود را باستانۀ مقدسه دخیل انداختم- سه روز وسه شب التجا وگریه وزاری نموده آرام نگرفتم- بالآخره نسیم رحمت وزید واز سر جرمم درگذشت- اموال واشیاء ترا محض ارتداد از من گرفتند- ومرا امان دادند- اموال ترا بمومنین ومستحقین قسمت کردند، چه قدر بمن بیچاره ازبرائے دوستی شما خساره وارد گشته متهم شدم- همه ایں زیان وتنزیل درجه ورتبه از شما بمن وارد آمد- باوجود ایں از تو خجلم- همه ایں تقصیرات را

ازخودت دان- کہ بدوں استحصال اذن واجازہ داخل خلوت آنحضرت شدی کہ بدینگونہ ثمر دہد"

جواب آورا آنچہ لبقلم آمد نوشتم وچیزے فرونگذاشتم- خوب بود کہ ساعت وقمہ دریشیم بود- آنہا نرا فروختہ دراسلامبول آشنا دارم از آنجا پول گرفتہ بہ یزد خواہم رفت- کہ بگویم بہ مکہ نرفتہ بعکلہ رفتہ بودم- وجمعیت این الواط بے دین ومذہب راچناں رسوا کردہ ناموس این بے ناموساں وگمراہاں بادیۂ ضلالت را بباد نیستی دہم- کہ حفظ کنند- تامن بعد کسے را نتوانند اغوا کرد-

چوں آقا جلیل بااین طائفہ رذیل کہ رسم مکروہ بروے خود گذاشتہ- دائماً درجنگ وجدال ومباحثہ است- وازراہ شوخی ومزاح آنچہ مکنون ضمیر ایشانست بخود ایشاں برمے گرداند- این حکایت را بایشاں گفتم تا درجہاں سمر کنند- حال بندہ را بیش ہر کسے بردہ کہ حکایت کن-

بالے پس انگردش مراجعت بخانہ نمودہ ناہار خوردیم- آدم حاجی .... تبریزی آمد رقعۂ آورد کہ نوشتہ بود- مہمان خوش صحبت کہ عبارت از جناب میرزا رضاخان مازندرانی باشد از ماریسل آمدہ وسابق ہم آمدہ بود- یوسف عمو ایشانرا دیدہ شُلے شما ندیدہ اید- موافق سلیقۂ شما صحبت میکند- شب را تشریف بیاورید- صرف شام نمودہ صحبت نمائیم وگفتگو ہائے ایشاں کہ مطابق افکار شماو خالی از ملاحت ہست بشنویم-

شب رفتیم چنارے نفرے حضور داشتند- حاجی .... ابراہیم بیگ را معرفی نمود- پس از تعارف رسمی چنانچہ رسم این گونہ مجالس است از اقسام غیبت ملا نماہا وبے نظمی مملکت وظلم حکام واعمال ناشایستہ آخوند ہائے رشوہ خوار وغیرہ درمیان آمد- بعادت معلوم رشتۂ صحبت بدراز کشید بازار بگو وبشنو رونق گرفت- بالآخرہ رضاخان گفت:-

عزیز من ہمہ این قباحج کی می شمریا تقصیر خود ملت است- کہ طالب باسنت

آوردن حقوق شخصی خود نیستند، و مانند شتر خار میخورند و بار میبرند۔ بہر زحمت و مشقت صابر و بہر ظلم و تعدی شاکر ند۔ البتہ دریں صورت ہر کس باشد پائے خود را بگردہ آنہا گذاشتہ سوار خواہد شد۔ در ہمہ ممالک روئے زمین سابق ایں وضع بودہ است۔ در ہمیں مصر حاضر مگر تاریخ را فراموش نمودہ اید۔ کہ فراعنہ "انا ربکم الاعلی" میگفتند و بنی اسرائیل را بغلامی خرید و فروش مے کردند۔ و در خدمات شاقہ کہ بیرون از حیز اقتدار بشر بود استخدام می نمودند۔

آیا آں وقت در خیال احدے خطور مے کرد کہ اہالی مملکت مصر بدیں گونہ استراحت و آزاد خواہند شد۔

اول شورش و آشوب فرانسہ حکیم با سیاست میرابو خطاب بملت فرانسہ کردہ میگوید:۔

"اے فرزندان فرانس بدانید و آگاہ باشید کہ ہر فردے از افراد بنی بشر کہ از کتم عدم بدائرہ وجود قدم نہادہ، لابدست بحکم عقل سلیم از نعمت حریت بروجہ اکمل بہرہ مند باشد و حریت کاملہ بر دو قسمت است۔

یکے حریت روحانیہ، دیگرے حریت جسمانیہ۔

حریت روحانیہ مارا اولیائے دیانت مسیحیہ کاملاً از دست ما گرفتہ۔ عموم ما را در امور روحانیہ عبد ذلیل و بندہ مطیع اوامر خود کردہ اند۔ و مارا دریں مادہ ہیچگونہ مداخلہ متصور نیست۔ چنانکہ جسارت نداریم یک مسئلہ را مکرر از ایشاں بپرسیم کہ فوراً محاق تکفیر را بگردہ ما میزنند و داغ ارتداد بر جبین ما می نہند۔ دریں صورت در مواد روحانی باید بندہ فرمانبردار اولیائے دیانت واز نعمت آزادی محروم باشیم۔

حریت جسمانیہ مارا ہم فرمانفرمایان یعنی ظالمان مستبدین از ما دست گرفتہ، مارا دریں پنجروزۂ حیات دنیویہ بالکلیہ محکوم احکام و فرامین خود شمردہ۔ بر طبق مشتہیات نفس سرکش خود بار کش انواع تحملات و تکلیفات شاقہ خارج از حیز

قدرت ہر انسان نمودہ اند۔ دریں مادہ نیز عبد ذلیل و بے اختیار مطلق در نزد ظالمان مستبد بودہ از نعمت حریت و آزادی بے بہرہ و محرومیم۔

اے فرزندان فرانسہ! اے ابنائے وطن عزیز! اے برادران فلک زدہ و پریشان روزگار! دراین صورت تکلیف ما بیچارگان چیست؟ و دستگیر ما کیست؟ آیا غیرت و حمیت شما رضا میدہد کہ ما دراین حال بدبختی ماندہ دراین آتش جگرسوز کہ بیروں از حکم خداوندی و خارج از انصاف و انسانیت است بمانیم؟ ہنوز کہ وقت باقی ست باید چارۂ علاج درد خود ما نرا بکنیم۔ و پردۂ غفلت را از دیدۂ بصیرت بدریم۔ و خود را بسعادت ابدی برسانیم۔ مطالبۂ ما حق است و ایں آزادی بستہ بجنبش غیورانہ و غیرت شما ست"

ابراہیم بیگ گفت۔ الحمد اللہ خداوند ذوالمن والاحسان باب رحمت برروئے ایران و ایرانیاں گشودہ، امیدواریم کہ عنقریب بدول ایں سخنان، وطن مقدس ما از توجہات و حسن نیات شاہنشاہ جواں بخت با سعادت قریں آمدہ۔ خدائے تعالیٰ ایں ظل رافت خود را از ما دریغ نفرماید۔ شما را بخدا آمین بگوئید۔ ہمگی آمین گفتند۔

ابراہیم بیگ با رضا خان از ہمدیگر ممنون و آشنائی بہم رسانیدند۔

خود رضا خان گفت فردا صحبت را دولت خانۂ شما خواہیم کرد۔ بارے صرف شام شدہ، از صحبت پاریس و فرانسویاں ہمیاں آمدہ قدرے صحبت کردہ برخاستہ آمدیم خانہ حاجی مسعود رفت۔ مکتوب ہا از پست خانہ آوردہ داد با ابراہیم بیگ، یکے را گفت۔ ایں مال حسن کرمانیست۔

گفتم۔ التفات کنید من بخوانم۔ شما ہم بشنوید چرا کہ بنظرم نمی آید بتوانید بخوانید زیاد بدخط است۔ سر کاغذ را باز کردہ نگاہ نمودہ گفت۔ واقعًا خیلے بدخط است۔ مثل نقشۂ پنجۂ شتر گربہ است۔ داد بمن کہ بگیر، بخوان، چنیں خط نامربوط ہم ندیدہ ام۔

"مکتوب مشہدی حسن کرمانی"

فدایت شوم۔ تعلیقۂ شما در وقت خود رسید۔ چوں مرا کار عاجلانہ رُخ نمود، بکرمان رفتہ مدت سہ ماہ سفر طول کشید، این مدت در طہران نبودم، دیروز تعلیقۂ عالی را خواندم۔ کیفیت ناخوشی را مرقوم داشتہ بودید۔ مایۂ اسف و کدورت گردید۔ للّٰہ الحمد کہ رفع نقاہت شدہ است۔

احوالات جاریہ اینکہ پیش از ورود بندہ میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم را بمناسباتیکہ ذکرش شایان نگارش در خط نیست معزول و بہ معصومہ قم فرستادہ بودند۔ البتہ شما ہم در جرائد خواندہ اید۔

چند روز پیش در باب پول سیاہ در مجلس شوریٰ گفتگو نمودند۔ پس از تشریف فرمائی سرکار پول سیاہ بدتر شد۔ بحدیکہ سبب خسارۂ عموم کسبہ و تجار گردید۔ قرار قطعی دادہ اند کہ امین الضرب از عہدہ برآید۔

یاد دارم روزے فرمودید اگر من صاحب نقود بودمے بحاجی محمد حسن آقا حکم کردمے۔ کہ ہمہ پولہائے سیاہ را از دست مردم بگیرد۔

گویا خیال شما صورت بستہ جنابان امین الدولہ و مشیر الدولہ و سائر وزرائے دار الشوریٰ قرار دادہ اند۔ کہ تمام پول سیاہ عاید بامین الضرب است، باید وجبش را تادیہ نمودہ ہمہ را از دست مردم بگیرد۔ شرعاً ہم کہ معاملہ این چنین غبن فاحش دارد۔ عاید بصاحب اولی است۔ کہ عموم ملت را از جہت سود خود بزیان انداختہ مقدار پول سیاہے کہ سکہ نمودہ و در ممالک محروسۂ ایران بموقع تداول درآوردہ۔ قریب بہ بیست کرور تومان است۔ ہمہ اینہا شاید دویست ہزار تومان وصول نکند۔ قرارداد مجلس بنظر کیمیا اثر ہمایون شہنشاہی رسیدہ و صحہ گذاشتہ اند۔ انیس و امین الضرب را گرفتند، جزع و فزع بسیار نمود۔ کہ نیم شاہی نمیدہم۔ و پسرش را ہم در راہ مشہد گرفتہ آوردند۔ انواع شکنجہ دادند،

بالآخرہ زیادہ از صد ہزار تومان بمامورین جدید و قدیم از ترک و فارس رشوہ و تعارف داد۔ مامورین منصف با ایمان رفتند قبلۂ عالم را بدین گونہ مشتبہ نمودند کہ اینکہ میگویند کہ این قدر پول سیاہ ہست۔ دروغ و بے اصل است امین الضرب راضی شدہ کہ ہشتصد ہزار تومان بہ بانگ بگذارد و تمام پول سیاہ را جمع نماید و شش صد ہزار تومان ہم خرج مطبخانۂ مبارکہ شود۔ آنچہ شیوۂ دیرینۂ ایشان بود بکار بردہ، امین الضرب را مستخلص نمودند۔ آں رندروزگار یک کرور تومان قبض در آورد کہ از فلاں و فلاں فقرہ از دولت طلبگار ہستم۔ در بہائے این جریمہ کہ تا قیام قیامت از وصول وجہ مقبوضات مایوس و نا امید بود محسوب نمود۔ و سی صد ہزار اشرفی ہم داد۔ در ملا و خلا گفت:۔

منکر نیستم کہ پول سیاہ را من سکّہ زدہ ام ولے درمیان قوطی ہائے شمع کہ اشرفی پر کردہ بہ خانۂ امیر السلطان فرستادہ ام۔ اگر جمع کردن پول سیاہ بر ذمۂ من علاقہ بگیرد۔ وداں قوطی ہائے پر از اشرفی ہم با مین السلطان وارد می آید۔ اگر اول را حکم کنید آخری ہم لازم آیا۔ جریمۂ او را منکہ نمیتوانم کشید۔

اگرچہ قوطیہائے اشرفی را کسے از امثال ما شہادت نتواند داد۔ لکن از روش کار بخوبی معلوم میشود کہ ضراب خانہ را امین الضرب چندین سال ہر سالے ہیجدہ ہزار تومان اجارہ کرد و پس از آں بکمپانیۂ آقا عبد الباقی بہ صد و دہ ہزار تومان، و اکنوں بوزیر دربار بصد و ہشتاد ہزار تومان دادہ اند۔ باز نفع کلی دارد۔ و تفاوت پول سیاہ ہم کہ از میاں برخاستہ و آں وقت نقرہ دہ دواز ریں ارزاں تر بود ع

بہ بیں تفاوت راہ از کجاست تا بکجا

ایں مداخل را باید محاسبین فرنگ جمع کنند۔ از یں رو ممکن نبود کہ صدر اعظم از یں یغماگری باخبر نباشد۔ و بلکہ درمیان خود ایشاں اشتراک بودہ است یعنی "نصف لی و نصف و اللّٰہ خیر الرازقین" بودہ است۔

در ہر صورت ماہی بدام افتادہ از شست بار رفت۔ ابتداء معاملہ با قاعدہ

وبانفع اجرا شده بود۔ ولے صاحبان اغراض فاسدہ وطماعان بے انصاف وبے ایمان بجہت جزئی سود خودشان خسارت کلی بر دولت وملت وارد آورند ارتکاب خیانت جبلی بقسمے در نہاد درباریان گذاردہ شدہ کہ بہ تیشۂ ہیچ اندیشہ قمع وقلع آں میسر نیست، ع

باشیر اندروں شدہ باجان بدر رود

ہمین نکتہ در انظار اجنبیان سبب افتضاح ملت ودولت ایران گردیدہ، وپس ازیں اگر امین الضرب را ممکن شود تبعیت روس را قبول خواہد کرد۔ اگرچہ روس ہا رعیت ایرانی را بر علیتے علناً قبول نمے کنند۔ ولے شاید بزور پول خود را با آنہا بہ بندد۔ اگر ممکن نشود خلاصۂ ما بملک خود را بملک خارجہ خواہد کشید، ونقل مکان خواہد نمود۔

یقین قطعی است کہ ازیں بیست کرور مداخل مفت ومسلم کہ تماماً مال اہالی ایرانست پنجاہ ہزار تومان را وقف یک مریض خانہ ویا یک مکتب ملی نخواہد کرد۔ شما او را بہتر از بندہ میشناسید۔ از ترس شما نمی توانم بنویسم۔ کہ بندہ مایوس ہستم۔ حالے کہ صدر اعظمے درمیان نیست بعضے امین الدولہ وبرخے مشیر الدولہ وشاید مخبر الدولہ بشود۔ ہنوز کہ مشخص نیست۔ بعد ازیں ہرچہ ظہور نماید عرض خواہد نمود۔ یوسف عمور اسلام مخصوص دارم۔

اقل حسن کرمانی

صبح مہمانان دیشبی کہ وعدہ دادہ بودند آمدہ۔ در نزد ابراہیم بیگ مضمون کاغذ مشہدی حسن کرمانی را بہ رضا خاں گفتم۔

ابراہیم بیگ اشارہ نمود کہ نگو۔ ولے چوں گفتہ بودم کتمانش ممکن نشدہ گذشتہ بود۔

رضا خاں گفت شما را بخدا انصاف وہید باوجود ایں ضع باز ایراد دارید کہ چرا ملت کمپانیہ نمیشوند؟ اول باید بملت اطمینان مالی وجانی واعتماد باحقاق

حقوق داد- بعد از این توقعات را نمود- ملت چه خاک بسر کند کسی نیست از اینها بپرسد- آیا حاجی خیانت کرده بود یا نه؟ اگر خیانت داشت چرا کمیسون تشکیل نه گردید- تا هر قدر از وجه خیانت بر ذمه اش دارد و آماده از دستش بگیرید و مجازاتش دهید- و اگر خیانت نداشت چرا هشت صد هزار تومان از او گرفتید؟ درین صورت خوب است املاک امیر الدوله را هم بدون محاکمه و اثبات شرعی از ملک التجار گرفته بمشارٌ الیه عاید دارید- حیف! که حکومت حقه دربین نیست- اغراض فاسده شخصی درمیان است- هر کس هر وقت که فرصت یافت رقیب و همسر خود را از حق خود محروم ساخت، اینست اعتبار دارائی ملت فلک زدهٔ ایران-

چون حاجی تبریزی تنها با رضا خان آمده بود- عصر ابراهیم بیگ فرستاد میرزا جلیل و حاجی محسن آقا را هم دعوت کردند-

رضا خان با ابراهیم بیگ گفت- جناب حاجی آقا شمه از کیفیتِ ناخوشیٔ شما را به بنده فرمودند- مثل پانزده سال پیش حالت بنده بوده اید- ولی بنده نیک و بد و خوب و زشت دنیا را سیر کرده، کم کم عادت نموده تعصب را از سر بدر کردم- انشاءالله شما هم اندک اندک عادت میکنید- هر قدر که سن انسان بالا میرود- سکونت پیدا می کند- هر قدر فکر کنیم کار ما از آنها گذشته است ؎

بجد و جهد چون کارت نمیرود از پیش بکردگار رها کرده به مصالح خویش

این قدر بشما عرض توانم نمود- با این ظلم و وضع بار باری نه مقتدر توانیم شد که یک وجب بملک خود افزائیم- و خواهیم توانست صاحب ثروت و شوکت و قدرت شویم- بلکه رفته رفته خود بخود صلای الوداع خواهیم زد-

ابراهیم بیگ گفت- اعتقاد بنده در این خصوص ورای اعتقاد سرکار است و هر قدر عمرم بیش و پیر منحنی هم شوم انشاءالله محبت من بوطنم- روز بروز افزون خواهد گردید- چه هر قدر که در راه اخلاص و ارادت قدم زنی و جد و جهد بکار بری، دل مانند آئینه حلبی انجلا پذیرد- و دائره اعتقادات از حصار آهنین محکمتر شود ؎

هر کہ باخلاص قدم مے زند | عیسیٔ وقت است کہ دم می زند

وظیفۂ ما در وطن پرستی دائماً دعائے خیر است۔ ہمواره در نظر امید اصلاح وطن و آبادی او را داریم۔

رضا خاں گفت ابراہیم بیگ! نمی دانم این سخنان شما از روئے تعصب است یا حقیقت۔ اگر حقیقت است تعجب دارم از آں تعریف کہ غیاب شما بمن کردند۔ برادر جان! آبادی ہر مملکت بقول ہر یک از خاص و عام و بمفاد ہر آیہ و ہر حدیث بستہ بعدل و داد است نہ جور و فساد۔ خدا بعدل حکم میفرماید "ان اللہ یأمر بالعدل والاحسان" رسول اکرم صلی اللہ علیہ و آلہ میفرماید "بالعدل قامت السموات والارضین" و ایضاً میفرماید "بالعدل سلامت السلطان و عمارت البلدان"۔

حکیم می فرماید:-

اے کہ بر تخت مملکت شاہی	عدل کن گر ز ایزد آگاہی
تخت را استواری از عدل است	بادشاہ را سواری از عدل است
سایۂ کردگار باشد شاہ	شاہ عادل نہ شاہ عادل کاہ
نور کلی ز سایہ دور بود	سایۂ نور نیز نور بود

میفرماید "عدل ساعت خیر من عبادۃ ستین سنۃ۔ الملک یبقی مع الکفر ولا یبقی مع الظلم" مگر شما این سخناں را حکایت محمود و ایاز می دانید یا قصۂ خسرو شیریں می پندارید؟

این احکام یقینی است کہ عاقبت جور وخیم است۔ ہزاراں بار تجربہ رسیدہ کہ از ظلم خانہا خراب شدہ دولتہا برباد رفتہ۔ آہ سحرگاہ پیرزنے چناں مملکت و سلطنتے را زیر و زبر مے کند کہ لشکر دہ دشمن مانند افراسیاب نتواند نمود۔

شنیدم کہ خدمت یگاں یگاں از وزرا رسیدہ و تعصب ملی و وطن خواہی و شاہ پرستی خود را در پیش ایشاں بر طبق اخلاص نہادید۔ اگر نمی رفتید و بوزیر جنگ

ارادت و محبت خود را درباره وطن عزیز خود ظاهر نکرده بودید. آں سزا هائیکه دیبا ید نمیدید!

تاسف دارم از آنکه در این خصوص با شما هم راهی نیستم و استحکام رشتهٔ رابطه که میخواستم با شما محکم نمایم دشوار مینماید. هر قدر امید شما در بهبودی و اصلاح کار است بر عکس بنده باوجود این آشنائے که هستند و با این وضع باربری در بربادی و ضمحلالست هر قدر شما در این خیال باشید. بنده بر عکس او خواهم بود.

روزے خواهد رسید که خدائے ناخواسته بایکدیگر دست و گریبان شویم.

این سخناں که شما میگوئید و رفته در طهران گفته اید. آں اشخاص با معرفت امروزے ایران ابداً معنی آنرا نفهمیده اند. و هیچ گاه بخیال ایشاں خطور نکرده که کسے را یارائے این سوالات از ایشاں باشد. بلکه جمیع حواس و خیال ایشاں منحصر بر اینست که زیر پائے فلاں وزیر چگونه صابون بمالند که برود در افتد و کے موقع بدست آرند. که غمازی فلاں رقیب را در حضور پادشاه بجا آرند. و چرا از فلاں مداخل دست او کوتاه باشد. اگر آنها را از وطن یاد آید. همانا روز معزولی و بے دخلی است که در نزد مردم بعض مزخرفات بخرج دهند. ورنه دین. مذهب، ناموس. امام. پیغمبر. دولت. ملت و وطن ایشاں پول بلکه آفریدگار وطن خود را هم پول میدانند و بس.

حکایت است روزے مؤذنے اذان میداد. حق شناسی در پائین مناره ایستاده بود، همینکه مؤذن بانگ الله اکبر بلند کرد. پائے خود را بزمین کوفت و گفت. "خدائے تو زیر پائے منست" مردم جمع شده باین کلمهٔ کفر آمیزش بحق یا ناحق کشتند. چوں این خبر بحاکم شهر که مرد بازیافته بود رسید. سوار شده بپائے مناره آمد و پرسید که حق شناس پاپیش را بکجا کوفت. نشان دادند. امر کرد آنجا را کندند و خمرهٔ زرے بیروں آمد.

گفت آں بیچاره را ناحق کشتید. خیال آں این بود که تو خدارا با خلاص

نمیخوانی - بلکه بجهت زر میخوانی - آنهم زیر پائے منست -

این حکایت بعینه حال وزرائے ماست - که هر چیز شان پول است پول، جز پول کسے رائے نپرسند بلکه هیچ نفهمیده و نمی فهمند -

اہل مجلس خندیدند - به میرزا عباس اشاره کردم - سر صحبت را برگردان فوراً خود هم گفتم - به قول درویشان یا هو بیدار علی باش که چرتت نبرد - دم غنیمت است صدا اگر دم چائے بیارند -

رضا خان گفت - عمو جان من هم در اعتقاد با شما شریک هستم - دم را غنیمت میدانم - شما بجناب بیگ بگوئید که دم غنیمت است - از این گونه وزرا امید بهی برائے ملک و ملت نباید داشت - هر وقت ابراهیم بیگ دید که مالیات ایران ده برابر حالیه شد و از مدارس نو ایجاد نو یادگان ما کامل الفنون قابل در آمد - یعنی فابریک آدمسازی آماده گردید و ملت اطمینان مال جان و امنیت احقاق حقوق بخشیدند - آن وقت تحمیل ایرانهم بتواند در قطار دول متمدنه در آید و ایرانیانهم سرے درمیان سرها در آورند -

ولے امروز اشد احتیاج ایران هم بعالم کاردانست، و هم پول خراوان، آنکه مالیات است بعادت و قانون اولاد چنگیزی تحصیل می کنند - آنچه مکتب است خود رفتی و دیدی - چه احتیاج بگفتن من - بلدیان و دزد داستی وزرائے ایران مکاتب ترقی را منافی صلاح دولت جلوه داده اند - چنانچه بکرات بشاه عرض کردند - قربانت این مکاتب جز زیان سودے مترتب نیست - نمیشنوند که طلاب مدارس روسیه هر روز چه شورش برپا میکنند - دولت را چه قدر به تشویش می اندازند ملت را نمی توان بیدار کرد -

بارے شام صرف شد ساعت چهار مهمانها رفتند - و ما هم خوابیدیم - صبح محبوبه خانم تشریف آورد و گفت یوسف عمو! فرمودی که هر چه درد داری بمن بگو - گفتم باز هم میگویم - من بجائے پدر تو هستم - اولاد هر چه درد دارد باید علاجش را

از پدر بجوید نہ از غیر ہر چہ میخواہی بگو۔

گفت۔ شرم دارم۔ با وجود این دل بدریا انداختم۔ میگویم۔ من و بی بی دو سال روزگار در سر بالین بیگ اعتکاف کردہ گریستیم۔ از خاطر صحتش را خواستیم اکنون کہ صحت یافتہ دیگر رویش را نے بینیم۔ ہر روز و شب مہمانی میرود و مہمان می آورید۔

گفتم چشم۔ نور دیدہ پس ازین من ہم پیش شما می مانم۔ دیگر حرفے داری؟

گفت۔ شما را نمی گویم۔ انصاف بدہ اما بخودش نگو کہ من گفتہ ام۔

در مقام انصاف حق داشت، زحمت و گریہ دو سالہ را یک ساعت باہم نشستن و خوردن و صحبت کردن از خاطر محجوبہ محو کرد، و یادداش و گریہ و زاری او بیشد۔ مدت یک ماہ تمام از مہمانی رفتن و مہمان آوردن ممانعت کردم۔ دریں بین پستہ آمد۔ از چند جا مکتوب بود۔ ہمہ را خود خواند۔ مکتوب طہران را بندہ داد۔ خواندم۔

"صورت مکتوب نمبر پنجم مشہدی حسن کرمانی از طہران"

فدایت شوم۔ بعد از اظہار حیات معروض میدارد۔ کہ در ضمن عریضۂ سابقہ معزولی امین السلطان صدر اعظم و عدم تعین صدر دیگر را نوشتہ بودم۔ حال سہ ہفتہ است کہ جناب مستطاب اشرف امین الدولہ بلقب جلیل و منصب جمیل صدارت عظمی مشرف گشتہ الحق از مراحم ملوکانۂ شہنشاہی مگر قلیلے عموم ملت و خصوصاً دانایان مملکت ممنون و مسرور گشتند۔ اگرچہ برائے بندہ فقیر امین السلطان بہتر بود۔ اگر حق اورا انکار نمایم ہر آئینہ کفران نعمت کردہ باشم۔ زیرا گذران بندہ از سایۂ دولت ایشاں بود۔ ولے از برائے عموم ملت و دولت صدارت امین الدولہ رحمت خدائیست، کہ گویا از آسمان نازل شدہ۔ او را با سائرین ہیچ نسبت نمیتواں داد۔ آراستہ پیراستہ کاردان۔ عالم و عاقلست۔

شاہ بسیار مرحمت فرمودند تکرار امر نمودند کہ کارہا بسیار عقب ماندہ۔ ہر قدر

ممکن باشد زودتر در اصلاح امور دولتی و رفاه حال رعیتے سعی بلیغ نمائید منہم درہرگونہ تقویت حاضرم - درہیچ باب کوتاہی نخواہم فرمود ساعتے بدون تضیع وقت کارہارا انجام وہید -

اکنوں جناب امین الدولہ دامن ہمت بر کمر زدہ - در اصلاح امور دولت و ملت میکوشند - آنے غفلت ندارد ہمگی اہالی را عقیدہ اینست یک سال نمی کشند کہ جمیع کارہائے دولتی و ملتی در تحت نظام و قانون در آید -

افواہاً میگویند خیالش اینست کہ اول تیولات را موقوف نماید - زیرا از عہد نائب السلطنہ مرحوم اراضی ایران را باز دید کردہ جمع قلیلے بستہ اند - مالکین املاک و بادیگرے باسم خود ہر یک قریہ را تیول کردہ و حال دہ مقابل آں جمع بندی از ہماں قریہ مے گیرد در رعیت بیچارہ راہم بے پا میکند - گویا قرار خواہد گذاشت کہ وجہ ارباب مواجب و مستمری را از خزانۂ عامرہ بدہند و قراء را باز دید نمودہ - نقد و جنش را دیوان ضبط نماید - و ایں متوفیاں را کہ مخرب اساس دولتند در تحت قانون داخل نماید - بعضے کہ مواجب و مستمری و استصوابی بے اندازہ دارند - آنہا راہم بقرار خور حال استحقاقشاں از خزانہ مواجب و مستمری خواہند داد - و در ہر شہر و قصبہ مدارس ابتدائی و رشدی و اعدادی بنا خواہند کرد - خیلے کارہائے سترگ از او ذکر میکنند کہ مد نظر دارد - ولے آنچہ آلان محقق است ایں است -

باانیہمہ اعتقاد بندہ صدارت امین الدولہ دیر نپاید بچند جہت :-

اولاً - یک فوج از بہادران دراز نویس یعنی متوفیان عظام را با خود مدعی و دشمن نمودہ -

ثانیاً - یک تیپ مجزاں مخرب دولت یعنی درباریان را مدعی خود قرار دادہ -

ثالثاً - گروہے از قاچیان شریعت یعنی علما نمایاں را از خود بد دل کردہ - چہ جمیع افکار امین الدولہ منحصر است در خیر دولت و حفظ حقوق ملت - اینہم برائے ایشاں بے صرفہ و منافی آنہا شناختہ میشود -

بعضے از سفرائے دول خارجہ ہم راضی بصدارت این مرد نیستید۔ زیرا امین الدولہ بافکار تجاوز کارانہ ایشان نخواہد ساخت۔

چوں امین السلطان دست تجاوز ایشانرا بحقوق دولت و ملت جہت ہیئت بیادگار گذاشتہ و خارجہ را عادی بدین حرکات جسورانہ نمودہ۔

لکن امین الدولہ مرد غیور۔ دانشمند۔ باتدبیر۔ وطن پرست۔ عالم و بادیانت است، ہرگز چشم از حقوق ہیئت اجتماعیہ نخواہد پوشید۔ می ترسم زود امین الدولہ را بجرم دانش و خیر خواہی ملت و دولت بکنارہ افگنند۔ ع

تو ز اہل دانش و فضلی ہمیں گناہت بس

چراکہ در ایران علم صاحبش و بال و ذلت بار و بد۔ مرحوم میرزا تقی خاں امیر نظام جز اینکہ دارائے افکار عالیہ و باحاجی امین الدولہ ہم افکار بود۔ تقصیر و گناہے دیگر نداشت۔

بالے زیاد درد سر دادم عفو فرمائید۔ جناب یوسف عمو ر اسلام مخصوص دارم باقی ایام عزت مستدام باد۔ اقل حسن کرمانی

ابراہیم بیگ گفت۔ این مشہدی حسن یا ہیچ عیب ندارد۔ مگر فضولی۔ گویا خود را از دیپلماتہائے عالم می پندارد۔ مرد کہ دیوانہ۔ تو کجا؟ افکار سیاسی بخرج دادن کجا؟ تو از کجا فہمیدہ عقیدۂ خود را بیان مے کنی۔ ترا کجا می برند کہ این پیشبینی ہا را میکنی۔

بالجملہ۔ اگرچہ ابراہیم بیگ در حق مشہدی حسن ناملائمات گفت۔ ولے بندہ تا یک درجہ خیالم مجسم بود کہ مشہدی حسن براستی سخن راندہ۔ زیراکہ طبعیت ایرانیاں نیکو بدستم بود۔ و نیز میدانستم مشہدی حسن ہم خودش باہوش است و ہم ہمہ جا راہ دارد۔ و در افکار ہرکس موشگافی میکند گوش ہوش دیوار رست۔ علاوہ چند چیز کہ در خلوت بمن گفتہ بود ہمہ درست و مطابق افکار او شد۔ منتظر باید تا عواقب این کارہا دیدہ شود۔

بعد ازیں ہم بعض لحوالات و خطوط بعد از مشہدی حسن رسید چوں قابل درج نبود

صرف نظر شد۔

تا سہ ماہ ازیں مقدمہ گذشت۔ روزے بحاجیہ خانم بندہ راخواہست، رفتم۔ فرمود۔ یوسف آقا! الحال تو با براہیم و محبوبہ بجائے پدری۔ خود میدانی کہ مرحوم حاجی وصیت کردہ بود، ابراہیم تا سی سالہ نشود تاہل اختیار نکند و بمن درایں خصوص وصیت کرد۔ و تو خود ہم میدانی کہ بایں دختر چہ قدر مایہ گذاشتہ۔ دربارۂ او چہ زحمت ہا کشیدہ۔ و با براہیم نامزد کردہ بود۔ اکنوں ابراہیم بسی و دو سال رسیدہ، اگرچہ خودش درایں خیال نیست، ولے حال ایں دختر را بہتر میدانی کہ خواب و خور براو حرام گشتہ۔ ہر وقت ابراہیم بیگ را می بیند چوں بیا می لرزد۔ رنگ و راو رامی بازد۔

دیروز رفتم بالا دیدم قانون دست گرفتہ حزیں حزیں می نوازد و می خواند و گریہ مے کند۔ بعض اشعار ترکی و فارسی می خواند۔

دلم بحالش سوخت میترسم کہ محبت را آشکار نماید۔ خواہش دارم یا خودت یا میرزا عباس را بگو یا براہیم بگوید عجالۃً شیرینی بخوریم۔ و عروسی را در بہار میکنیم۔ آخر من ہم آرزو دارم کہ عجلہ عروس لپسر بہ بینم۔ عمر من ہم تمام شدہ۔ نمی خواہم ایں حسرت را بگور برم۔ ازیں گذشتہ دختر ہم بزرگ شدہ۔ باوجود ابراہیم کس دیگر جسارت نمیکند خواستگاری نماید۔ از اول بہمہ کس گفتہ ام نکنند دختر را بشو نخواہم داد۔

گفتم بچشم۔ در ہنگام فرصت اظہار مطالب خواہم کرد۔ چند روز از ایں مقدمہ گذشت۔ احوالات را بمیرزا عباس گفتم۔ سر در پیش افگندہ تا دیرے جواب نداد۔ پس از تامل و تفکر گفت صبر کن در تنہائی مطلب را جابجا میکنم۔

امروز پست آمد۔ مکتوب مشہدی حسن نمبرہ (۱۱) رسید سیر مکتوب را گشادہ خواندم۔

صورت مکتوب نمبرہ ۱ مشہدی حسن کرمانی از طہران

فدایت شوم - بجہت عادم مطلب عرایض چند ماہہ در قارط پوستل بود، وشش ماہ سابق صدارت جناب امین الدولہ را نوشتہ بودم - الحال امین الدولہ از منصب صدارت خلع وامین السلطان را از معصومہ قم احضار وبصدارت عظمیٰ نصب نمودند -

سبب عزل او را سابقاً قلمداد کردہ بودم - علاوہ برآں اینکہ خزانہ از وجہ تہی بود - وسابق شہرت داشت کہ مرحوم شاہ ماضی دویست کرور پول موجود در خزانہ گذاشتہ - یا بکلی بے اصل بودہ یا اینکہ تا ورود موکب ہمایونی بدار الخلافہ یغماگران ندو قلاشان یغماگر بودند - چوں ترکاں خواں یغما را -

بر نقد سہل است کہ بر اساس سلطنتی نادر شاہ مرحوم کہ از ہدایائے ہند بود اکثرے موقع دست بر دیافتند - بعضے ہم بذل وبخشش ہائے بیجا شد - مانند حافظ کہ سمرقند وبخارا بیک خال ہندوئے بخشید - بہر حال برائے اصلاح کارہا پول لازم بود - وحکماً امر باستقراض شد - وامین الدولہ از استقراض متنفر بود - یعنی میل بہ قرض کردن نداشت -

از فرمایشات اوست :-

"برائے ایران قرض لازم ہست باشرف بود - ولے امروز باین وضع قرض باشرف ایران راست نیست"

خادا نا ست می گویند - بانک انگلیس مبلغ گزافی تعارف ہم وعدہ کرد کہ ایشاں پول بغرض بگیرند - امین الدولہ جواب داد "از دست نمی آید کہ قرض بے مصرف نمایم - واین ننگ تاریخی را بر شے خود گذارم - میدانم کہ پول استقراض بآبادیٔ مملکت ولشکر صرف نخواہد شد - وبیجا تلف خواہد گردید - وجدان مانع است اقدام بکارے کنم کہ سبب پشیمانی گردد - واز برائے نفرین ابدی بیجا ماند - وملامت

ہم زیر بار قرض محو و نابود شود۔"

میگویند بمولانا نیز بلشریک آدم فرستادہ کہ شاید از ایشاں قرض کنند کہ ابدا در ایران نفوذ سیاستی ندارند۔ ولے آنچہ محقق شد غرضش طعنہ و سکوت دولتیان است وحقیقت نمی خواہد قرض بکند۔

از این طرف امین السلطان بتوسط خفیہ گان دیرینہ و دست ہائے قدیمہ خود کہ در داخلۂ ایران ہمہ جا دارد مبلغ ہنگفتی باطراف مایہ گزاری کرد۔ این بود کہ یکبار برائے امین الدولہ بازیش را در آوردند۔

از یک طرف قزاق روس بجانب خراسان تجاوز کردند۔ و بروایات مختلف ذکر کردند۔ بعضے گفتند بجہت گرفتن اشقیاء می آیند برخے سرودند بجہت قرانتین حرکت کردہ اند۔

از طرف دیگر دولت انگلیس در بوشہر باسم وصول طلب خود عسکر پیادہ کرد۔ ولے غرض اصلی انگلیس رقابت با روس بود۔ چہ او از طرف خراسان پیش آمد۔ این ہم لازم دید از طرف بوشہر پیش رود۔ در ہر صورت این ہیاہو ہا برائے بردن لحاف مُلّا نصیر الدین بود۔ عاقبت دولت را بواہمہ انداختند۔

از طرفے ہم علما نمایاں وچاکران دربار بحضور شاہ آغاز بدگوئی نمودہ۔ حتّی قرانے بردہ بحضور شاہ قسم یاد کردند کہ این مرد خیال جمہوریت در سر دارد۔

از جانبے سفیر روس سعی بلیغ بکار برد۔ و در پطرسبورغ تمہیدات انیق کردند۔ بہر حال امین الدولہ از صدارت استعفا خواستہ۔ اذن طواف مکہ مکرمہ زاد اللہ شرفا وتعظیما تحصیل نمود۔ شاید بمصر ہم بیاید۔ اگر ایشاں را ندیدہ اند۔ بعد از ورود البتہ دیدن کنند۔ کہ نادرۂ زمان است ع

خوش درخشید ولے دولت مستعجل بود

باقی احوالات جدید اگر ظہور نماید عرض خواہم نمود۔ استدعا دارم دو توب عبائے شامی یکے سیاہ ودیگرے شتری مرحمت فرمودہ ارسال فرمائید یکے بجہت جناب

آقائے پیش نماز است کہ وعدہ کردہ ام۔ دیگرے ہم خود خواہم پوشید امیدوارم بخلعت سرکار عالی مخلع شوم۔ خدمت جناب عمو سلام مخصوص دارم۔

اقل حسن کرمانی

ابراہیم بیگ گفت۔ اسبہارا بہ کالسکہ بستند۔ کس فرستاد پے رضا خان ہانند اوئی آمد۔ سوار شدہ بگردش رفتند۔ عصرے تنہا مراجعت نمودہ گفت۔ یوسف عمو! با رضا خاں قرار گذاشتہ بہ بریم بفرنگستان۔ آں بمارسیل بماند۔ منہم بہ ویانہ خواہم رفت، تا یک ماہ در آب ہائے گرم خواہد ماند۔ وآں ہم خواہد آمد کہ در آب گرم دو ہفتہ بسر بریم پس از مراجعت او بایران خواہد رفت۔ بعض مراتب رابمن دستور العمل دادہ کہ بروم از والدہ اذن تحصیل نمایم۔

تا ذکرہ ولوازمات سفر حاضر شدہ مدت سفر سہ ماہ طول کشید تا مراجعت نمودند۔ عوض اینکہ نافع بصحت او واقع شود، برعکس پریشان ترشد۔ چند بار احوال پرسیدم۔ چیزے نگفت۔ بالآخرہ معلوم شد کہ در جرائد فرنگستان بعض احوالات ناملایم از ایران خواندہ۔ موافق طبعش نگشتہ۔ و رضا خاں ہم نگارشات جرائد را دستاویز نمودہ بمباحثہ اقدام کردہ۔ این مراتب سبب رنجش وجدائی دو دوست جدید العہد شدہ، چند ماہے باین منوال گذشت۔ از طہران کاغذ مشہدی حسن رسید۔

صورت مکتوب نمرۂ شانزدہ مشہدی حسن کرمانی از طہران

فدایت شوم۔ بعد از دعائے سلامتی وجود شریف اظہار تشکر وامتنان از مرحمت جناب عالی مینمایم۔ دو توپ عبائے شامی و دو توپ قماش مصری بتوسط حاجی احمد خراسانی رسید۔ خدا بحق آل عبا بعمر و دولت شما برکت عطا فرماید۔

در عرائض سابقہ عرض شدہ بود کہ درباریاں در فکر استقراض ہستند عاقبت این استقراض از دولت روس جابجا شد۔ و بیست کرور گرفتند۔ گمرکات را ہم در مقابل تامینات دادند۔ تا ہفتاد و پنجسال بسود صد پنج۔ تنزیل گراں نیست۔

چه آنهم از جائے دیگر قرض کرده است - کمتر ازین نمی شد - البته چیزیکه هست شرایط ناموس اشکنانه است - دولت روس امتیازات بزرگ ایران ویران کن در سایه این استقراض حاصل نمود که شرح آن در این عریضه نگنجد - و عمل صرافیه آنهم مافوق تصور است -

در روزنامهٔ رسمی اعلان شا که دولت ایران از خسارهٔ لغو عمل رژی متضرر و مقروض بود بسود گزاف از این رو استقراضش لازم آمد - که قرض انگلیس را بدهد - و بعض مواجب نوکر و قرض غیر رسمی راهم که دارد به بنگهها به پردازد و بندرا هواز راهم بسازد - به قزوین هم آب بیاورد - باقی راهم یک بنگ دولتی باز کنند که از ملت و ما نیست - چه این بنگ شاهنشاهی و غیره خون مردم را خصوصاً بیوه زنان را مانند زالو مے مکد -

اهالی - اول جهت این مصارفیکه اعلان شده بود رضا با ستقراض دادند - یعنی ساکت شدند - ولے از مصارفے که ذکر شده بود هیچ کدام صرف نکردند - گویا قرضهٔ رژی دارد سهما خود از این وجه دادند که دست رقیب شاں یک دفعه کوتاه شود -

در افواه بعد از استقراض مشهور شد که قبلهٔ عالم سفر فرنگستان خواهند فرمود، لکن کسے باور نے کرد - حالا گویا محقق شده، چه یک ماه هست رسماً اعلان دادند و وزرا تدارک نشان و تهیه سفر فرنگستان می باشند - یک نفر از ہئی ده هزار تومان بصدر اعظم پیشکش کرد که نشانهارا او تدارک نماید - لیکن صنیع الملک دوازده هزار تومان داد - باو واگذار کردند -

دیروز پسرش را با سلامبول فرستاد - از قراریکه ذکر میکنند عمل نشانها بالغ به صد و پنجاه هزار تومانست یکجا یک مداخل دارد - همه رقیبان صنیع الملک برایں مدخول هنگفت او حسد میبرند -

امروز عموم گردن کشانِ عتیق و جدید دست و پائے امین السلطان را بوسیده او را سجده میکنند - که درین سفر در رکاب باشند - و مایه گذاری زیاد هم درین باب مینمایند، واشخاصیکه در عزل امین السلطان بد گوئی از او کرده بودند - پس از منصوبی وے بعضے را خانه نشین و برخے را آواره از وطن نمود - همه را پراگنده ساخت فعلاً در همه

ولایات ہم اغتشاش ہست وحکام را رعایا بیرون میکنند۔ خانہا را ہم تاراج می نمایند
از آنجملہ در تبریز خانہ نظام العلماء و خانہ برادرش علاء الملک کہ سفیر کبیر پایۂ
تخت عثمانیست تاراج و یغما نمودند۔ بہ بہانۂ اینکہ گندم انبار کردہ ونمی فروشند،
وحال آنکہ از علاء الملک یک من گندم بیروں نیامدہ۔ بسیار مظلوم واقع شد۔
آدم بدے نیست۔
از قراریکہ میگویند۔ این یغماگراں را بجہت امیر نظام مہیّا کردہ بودند۔ از
برکت تمہید امیر نظام خانۂ علاء الملک قاریۂ نجات او گشت۔ غرض خبر خودش
درمیان نیست۔ زیادہ جسارت گردید۔ خدمت یُوسف عمو سلام مخصوص دارم۔
اقل حسن کرمانی

امروز میرزا عباس آمد۔ مرا کشید بگوشۂ باغچہ۔ گفت۔ پس از گفتگوئے
بسیار ابراہیم بیگ را راضی بتاہل نمودم۔ ملے میگوید شیرینی بخورند لکن عروسی
سال آیندہ بماند۔ خیال دارد عیش بزرگے برپا و عروسی مطنطنی بکنند۔ چنانچہ
گفت۔ خویش واقوام داریم۔ لازم است ایران واسلامبول وغیرہ ہمہ را سہ
چہار ماہ پیش وعدہ بگیریم وسپردہ است کہ بحاجیہ خانم بگویم۔ کہ مراسم ازدواج
او من البدو الی الختم برسوم ایران باید اجرا شود۔ در ہیچ امر تقلید از رسوم عرب
وترک فرنگ نکنند۔
رفتم بحاجیہ خانم گفتم۔ بسیار مسرور وشادمان گردید۔ امر کرد چند نفر از زنان
ہمسایہ وآشنایاں را جہت روز دوازدہم وعدہ بگیرند بندہ را ہم گفت۔ یک
طاقہ شال ویک حلقہ انگشتر با یک عدد آئینہ بگیرم۔ اگرچہ ہمہ اینہا در خانہ موجود بلکہ
زیاد بود لیکن خیالم قوت گرفت کہ ہمگی باسم مجبوبہ خرید شود۔
گفتم۔ بیگ سپردہ است جمیع آداب ورسوم ایرانی مرعی شود۔
گفت۔ خیلے خوب۔ اما من از شما توقع دارم کہ اینہا ہر دو پدر ندارند۔ شما
وظیفۂ پدری را در عہدہ گیری کہ غیر از شما کسے را نداریم منہم مادر ہر دو ہستم۔ اما باید

اول از محبوبہ اجازہ بگیریم۔ بفرستم زہرہ خانم مادر رفیقہ بیاید از محبوبہ اجازہ بگیرد۔
عرض کردم۔ در مرض ابراہیم بیگ من! محبوبہ ہم اسرار شدہ۔ خودم۔ بمحبوبہ
میگویم۔ و اجازہ مے گیرم۔
شب رفتم منزل محبوبہ۔ گفتم۔ خانم کو چک تو نذر کردہ بودی در پیش بی بی برقصی۔
روز دوازدہم ماہ مہمان داریم موقع رقصیدن است۔
خندید و گفت۔ چہ مہمانیست۔
گفتم۔ کار خیر است۔ کم کم از کنایہ بصراحت کشیدہ۔ بیان کردم۔ جواب بگو،
سر بزیر افگندہ خاموش شد۔
گفتم۔ جواب بایاد بدہی۔ چہ ایں رسم و شرعی است۔ بہماں حالت محجوبی گفت:۔
زندہ جاوید یار کیست؟ کشتہ شمشیر دوست دل کہ مرا دربر است بہ کہ بزنجیر دوست
گفتم۔ شاعرہ خانم۔ درایں موقع جواب صریح باید۔ کشتہ بند و زنجیر مناسبت ندارد،
شعرے بگو کہ حیات و مبارکی در او باشد۔
گفت۔ شعر از من نیست۔ مال قا آنی است، بے اختیار بزبانم جاری شد۔ گفتم۔
مبارک باشد۔ راضی ہستی؟ سکوت کرد۔ معلوم است کہ سکوت بمعنی رضا است۔
رفتم پیش میرزا عباس۔ گفتم۔ با ابراہیم بگو باہم برویم۔ شال و آئینہ و انگشتر بگیریم
تا دوازدہم ماہ حاضر باشد۔ آدم فرستادیم آمد۔ دیدیم آنہم خجالت مے کشد۔ و گویا
رو دروا ستی دارد۔
گفتم۔ نور دیدہ! ایں حکمے است از احکام خدا و سنت محمد مصطفیٰ (ص) خدا بہمہ
قسمت کند۔ در ایں مورد سر زیر افگندن لازم نیست باید۔ با کمال دلخوشی و شادمانی
آغاز بکار نمود۔ ہیچ نگفتہ۔ صد و پنجاہ لیرا چک بنک نوشتہ بمن داد و گفت۔ از
بانگ بگیرید و ہرچہ لازم است ابتیاع نمائید۔ بردن من ضرور نیست۔
بالجملہ اشیا را خریدہ۔ بردم۔ حاجیہ خانم پسندید۔ و از مہمانان وعدہ گرفت،
شیرینی و لوازمات دیگر ہم حاضر شد۔

روز دوازدہم کالسگہ را بستند۔ ابراہیم بیگ با میرزا عباس سوار شدہ رفتند
بگردش مہماناں از خاتونان عرب و عجم بسیار جمع شدہ بودند۔ چنانچہ قاعدہ زنانست
بمحبوبہ زینت دادند۔ زلفش از شانہ زدہ پریشاں ریختند۔ حقیقتاً مشاطۂ قدرت
محبوبہ را چناں ہر ہفت نمودہ و بقلم قدرت نقش کشیدہ بود کہ عقل از نقشبندی
آں محبوب القلوب در دریائے حیرت غوطہ در می شد ع

حاجت مشاطہ نیست روئے دلآرام را

در منزل خود نشستہ بودم۔ ناگاہ محبوبہ را کشاں کشاں پیش من آوردند۔ انگشتر
نشان در انگشت و شال عروسی در سر۔ حیا مانع از آرایش بود۔ داخل شدہ تعظیم کرد۔ نگاہ
کردم چہ محبوبہ۔ زیبائی و رعنائی او مسلم علی الخصوص کہ پیرایہ بر او بستند۔ بے اختیار گفتم
فتبارک اللہ احسن الخالقین ع

بقامت چو سرو و برخسار ماہ

با حجاب تمام آمد و ستم را بوسید۔ رقت مرا دست دادہ بداہتاً این شعر را
انشاد کردہ گفتم ؎

بخت شما را فیروز کناد	اللہ تعالےٰ انشاء اللہ
روز شما را نوروز کناد	اختر شما را آشتی دادہ

سکینہ بنا کرد بخندیدن ھا، ھا، ھا۔ والدہ والدہ! یوسف عمو شاعر!
ھا، ھا، ھا، ھا۔ تمام خانمہا ھا، ھا، ھا، ھا، شاعر شاعر باشی، ھا، ھا، ھا
ہے خندیدند۔
بسکینہ گفتم۔ ھا یدی شیطان مرا مسخرہ کردی۔ باز، ھا، ھا، ھا شاعر شاعر۔
ناچار من گو بختم۔ آنہا متصل می خندیدند۔ امروز با مسرت تمام و فرح مالا کلام گذشت
محبوبہ دماغش شستہ رانگ خوش عجب عالمے دارد۔
واقعاً عجب خلقتے و عجب قانونیست۔ اگر درست غور و تأمل نماید می فہمد
چہ مرحلہ ہا و چہ مقامات طے میکند۔ و لے افسوس صد افسوس کہ بقا و ثباتے در کارہائے

دہر نیست۔ گل بے خار۔ نوش بے نیش۔ شہد بے زہر۔ زمانہ ندارد نوش و نیش و غم شادی توام و بہم آمیختہ است۔

امشب بخانۂ حاجی محسن آقا جمع شدہ قدرے شوخی و ظرافت ابراہیم بیگ نمودیم۔ حاجی محسن آقا گفت۔ حبل المتین قصیدۂ وطنیہ درج نمودہ۔ گوش دہید تا بخوانم۔

قصیدۂ وطنیہ من کلام بدیع

الا بکوشش بحفظ دیانت و ناموس — کہ گشتہ رایت اسلام در جہاں معکوس
باتحاد بکوشید از آں کہ ہر ملت — قوی نمی شود الا باتحاد نفوس
باتفاق گرائید اے مسلماناں! — کہ از نفاق شدہ نجم سعدتاں منحوس
ز اتفاق شود عرض نامتاں محفوظ — ز اتفاق شود مال و جانتاں محروس
بدفع دشمن بد دل کمر بہ بند اے دوست — مکن ہراس ازو ہیچو ماکیان ز خروس
بزن بعرصۂ ہمت قدم بصد امید — مباش از مدد کردگار خود مایوس
ز فر علم بسے بندگاں شدند آزاد — تو تا بچند بہ بند جہالتی محبوس
دریں زمانہ کہ تغییر یافتہ است زماں — نشان علم و ہنر شد ز ہر کراں محسوس
بکار کے خورد ایں کار ناپسند امروز — کہ ماندہ وارث شما را ز عہد دقیانوس
تفنگ ماوزر آید بکار و توپ کروپ — دریں زمانہ نہ شمشیر و نیزۂ دبوس
دریغ و حیف کہ در غفلتی و بے خبری — کہ خصم بر تو نہادہ ز ہر طرف جاسوس
یکے بہ رسم تجارت برد منال ترا — یکے باسم دیانت ہمی کند سالوس
خیال فاسد شاں ایں بود کہ ما ہا را — زبوں کنند چو قوم جہود و قوم مجوس
خلاصہ واقف خود باش چشم خود کن باز — مشو فریفتۂ اینگروہ بے ناموس
علاج واقعہ پیش از وقوع گر نکنی — نگار خود بشوی نادم و خوری افسوس
اگر بمانی تو چندے دگر بدیں منوال — نہال کفر شود در دیار تو مغروس

اگر بمانی تو چندے دگر بدیں منوال　　بغیر رشتۂ زنّار و نغمۂ ناقوس

خموش باش بدیعا کہ در جہاں ما نیز　　نمودہ ایم ترقّی و لے بسے معکوس

حاجی تبریزی باوجود طربے عجیب گفت۔ خدا توفیق دہد ایں گونہ شعرا را۔ اگر عموم شعرائے ما دریں مسلک قدم زدہ۔ آواز باآواز یک دیگر دادہ۔ داد وطن پرست میزدند۔ یقیناً ما را از گرداب مہلک جہالت بساحل نجات واز تیہ گمراہی بشاہراہ ہدایت وسعادت میرسانند۔ وتہال معرفت در دل ما غرس مے کردند۔ نہ ما نند امروز اہل وطن ما در ظلمتکدۂ جہالت ونادانی نشستہ مرثیۂ وطن خواندہ گریہ کردندے۔

ادبا وشعرائے سائر اقوام وملل چوں قبل از وقت ازیں مراثی خواندہ۔ جریدہ نگاراں اشک قلم فصاحت شیم را بر صفحۂ اوراق قبل از نزول بلا جاری ساختہ۔ آواز نالۂ جانگدازشاں در مسامع آحاد وافراد وطنین انداز شدہ از خواب غفلت بیدار واز غرور حیرتشاں ہشیار۔ افراد ملت ہم خدمات آنہا را تقدیس وتکریم نمودہ بر احترام وقار شاں افزودہ اند۔

ولے ما ایرانیاں بدبختانہ یک روزنامۂ حبل المتین داریم آنہم خارج از وطن ونگارشات ونصائح حکیمانۂ اورا با نظر حقارت دیدہ وحکایت گربۂ وموش ودزد وقاضی می بپنداریم۔ وبجائے تعظیم وتکریم از بے حرمتی درحق مدیر محترم آں چیزے فروگذاری نمی نمائیم۔ واقع جائے آں دارد کہ گفتہ شود:۔

کہ من نمی شنوم بوئے خیر ازیں اوضاع

درحقیقت باید گفت قلوب ما مردہ است“

ع　عیسیٰ دمے کجاست کہ احیائے ما کند؟

ابراہیم بیگ باحالتیکہ معلوم بود کہ ہیچ جواب ایں سخناں ندارد۔ گفت شما ہم پس از سہ وچہار سال ازیں مقولہ صحبتہا فراغت حاصل خواہید نمود۔ نقصان ما نیست کہ دیر بیدار شدہ ایم۔ ہرچند دیر آمدہ ولے درنبستہ وعنقریب امید می شگفد ونسیم رحمت میوزد۔

باش تا صبح دولت بدمد — کایں ہنوز از نتیجۂ سحر است

بندہ را در سویس بعض کار ہائے لازمی روئے داد۔ رفتہ آنہا را صورت دادہ برگشتم۔ یک روز پس از ورود من پست آمد۔ بغیر از یک طغری مکتوب طہران نداشتیم اورا گرفتہ آوردم پیش ابراہیم بیگ۔

گفت۔ غیر ازیں دیگر خطے نبود؟

گفتم۔ نہ،

گفت۔ اگرچہ سخنان مشہدی حسن بے سر و دم است و چیزے از آں مفہوم نمیشود۔ باز ہم بخواں بہ بینیم چہ نوشتہ۔ سر پاکت را باز کردہ، بادیں قرار بود:۔

صورت مکتوب نمرہ ۱۵ مشہدی حسن از طہران

فدایت شوم۔ مطالب قابلے ظہور ننمودہ کہ سبب تصدیع شود۔ ولے چوں چاپار عازم آنصوب بود دو کلمہ بجہت اظہار سلامتی معروض میدارد۔

سابقاً نوشتہ بودم کہ اعلیحضرت اقدس ہمایونی خیال سفر فرنگستان دارند، دو روز بعد از عید اضحیٰ با شوکت خسروانی موکب ہمایونی بسمت فرنگستان لوائے عزیمت افراشت۔ در رکاب ظفر انتساب ہمایونی موش و بقر و خرگوش خیلے ہستند۔ با اینکہ اکثرے از آناں کہ مشتاق ایں سفر بودند محروم گشتند۔ یعنی صدر اعظم از اشخاصیکہ در خیر خواہی شبہ داشت۔ بعضے را معمور و برخے را معزول و از رکاب ہمایوں اعلیٰ تبعید نمود۔ درمیان محروم شدگان ہمہمہ و گفتگو بسیار است ایں جماعت ہمداستان در عزل صدر اعظم ہستند۔ و خیانات اورا یگاں یگاں در ہر محفل و مجلس بموقع مذاکرہ درمی آورند۔ و عزل امین الدولہ را بہانہ نمودہ در ہر جا منتشر میسازند۔ کہ استقراض شد جہت مصارف معلوم و معین۔ ہیچ یک اقدام نکردہ۔ عمد بند اہواز بود کہ نسیاً منسیاً ماند۔ تاسیس بانک دولتے بود موقوف شد۔ اصلاح معاش و امور لشکری بود فراموش شد۔ تعمیر و تنظیم کشوری بود از یاد در رفت۔ صدر اعظم با رفقائے اسرار خود پولہا را درمیانہ تقسیم

نمود، حاجیہ خانم آمادہ فرزند خود را در آغوش کشیدہ بوسیدہ و بوئیدہ گریہ کرد۔
ابراہیم بیگ آہستہ گفت۔ والدہ! چرا گریہ میکنی؟ چہ خبر است؟ بیچارہ
گویا از ہیچ چیز اطلاع ندارد۔ مجبوبہ حالا محجوبہ شدہ۔ نمیتواند با ناز روں بیاید۔
از ما بین و زنگاہ مے کرد۔ معلوم است کہ شب در منزل خود خواہد خوابید۔
سکینہ خانم از احوالات خبردار نیست۔ پس از شام خوابیدہ است۔
منہم رفتم و ہرکس در منزل خود مشغول استراحت شد۔ حاجیہ خانم در منزلِ
ابراہیم بیگ خوابید۔

صبح پس از ادائے فریضہ آمدہ۔ دیدم مادر و پسر آہستہ آہستہ مشغول
صحبت ہستند۔ چائے با نان دو آتشہ آوردند۔ ماہم خوردیم۔ وقت ظہر حکیم آمد،
احوال پرسی کردہ شکر ہا نمود۔ سخت تعجب داشت کہ چناں آدم بحیس و بہوش
در دو روز چساں تبدیل یافت و بہوش آمد۔ حکیم صالح آفندی با کلمات
اطمینان بخش گفت۔ از ہیچ چیز پرہیز ندارد۔ از سخنان فرح افزا صحبت کنید
و نگذارید تا یک ہفتہ بلکہ دو ہفتہ از خانہ بیروں رود۔
بارے۔ دو سہ روز بحال خودش گذاردیم۔ یک روز دیدم بدستہائے
خود تعجب کناں نظارہ میکند۔ بایں طرف و آں طرف مے گرداند و می بیند
چہ دستہائش مانند قلم خشکیدہ پوست باستخوان چسپیدہ۔ و اصلاً از گوشت
نشان و اثرے در او پدیدار نبود۔ گفت سکینہ! آئینہ کوچک را بیاور۔ من
اشارہ کردم لازم نیست۔ سخن بمیان انداختہ آئینہ را فراموش کرد۔ برخاستم
بروم۔ گفت:۔

یوسف عمو! در روزنامۂ داخلہ و خارجہ از ایران احوالات باشد۔ بیاور۔
رفتم بازار۔ حاجی محسن آقا روزنامۂ تاتار ترجمان با غنچہ برائے بمن داد و گفت:۔
ببر با ابراہیم بیگ بدہ۔ دو عدد روزنامۂ داخلہ ہم خریدہ مراجعت نمودم۔
روزنامہ ہا را با ابراہیم بیگ دادم۔

گفت - احوالات ایران در آنہا ہست؟ روزنامۂ ترجمان باغچہ سرائے را باز نمودہ احوالات ایران راجستہ عنوان ذیل را نوشتہ بود:-

ترجمۂ فارسی" پادشاہ جدید ایران اعلیحضرت مظفر الدین شاہ در سلام عام نطق بلیغے ادا فرمودہ کہ بعد ازیں نشان ولقب وخلعت بکسے التفات ومرحمت نخواہیم فرمود - کہ خدمات شایستہ بدولت وملت نمایاں و خائن را بے مجازات نخواہیم گذاشت"

ابراہیم بیگ پس از استماع این نطق گفت - البتہ مسلم ہست چناں باید شود - گویا این نطق سبب اشتہائے ابراہیم بیگ گردید - یک سیغار کشیدہ، چائے خواستہ، پس گفت:-

والدہ من گرسنہ ام -

خانم گفت - چہ میخواہی نور دیدہ؟

ابراہیم بیگ گفت" یوسف عمو! آشپز را صدا کن بیاید" حاجی مسعود را فرستادم - آشپز آمدہ دست آقایش را بوسیدہ خود را عقب کشیدہ ایستاد، ابراہیم بیگ رو بہ قنبر کرد:-

قنبر! امروز چہ صدری داری؟

اے واللہ - فرمود قدرے چلو کباب درست کن -

گفت - اے واللہ -

باز گفت - قنبر - بادنجان پیدا شود -

گفت - اے واللہ -

فرمود - چند دانہ جوجہ بگیر مسما ہم بپز -

گفت - اے واللہ - مجدد قدرے فکر کردہ باز اظہار داشت قنبر! کوبیدہ ہم بپز -

گفت - اے واللہ -

قنبر خواست برود باز ابراہیم بیگ پرسید - ماہی تازہ پیدا میشود؟

گفت - اے واللہ - ونیز امر داد چند دانہ ماہی کفال تازہ ہم بگیر - قنبر

سرفرود آوردہ بیروں شد۔ مجدداً ابراہیم رو بمن کردہ گفت۔ اے واللہ۔ امرداد چنار علاوہ خربزہ ہم بگیر۔

من گفتم۔ درخانہ خربزہ ہست۔ علاوہ اُو خویش راہم نمی شناسد۔ من میخرم قنبر خواست برود۔ مجدداً اظہار داشت۔ قنبر! برائے احتیاط قدرے زیادہ تارک ببیں۔

گفت۔ اے واللہ۔

دوبارہ بیان کرد۔ ہرچہ گفتم ہمہ را بجا کن شاید مہمان بیاید۔

قنبر گفت۔ اے واللہ۔ دیدم حاجیہ خانم تبسم میکند۔ محبوبہ در پس در قاہ قاہ میخندد۔ قنبر تعظیم کرد و رفت۔ ازیں شفائے ناگہانی ہمہ دوست و آشنا مسرور و خوشحال گشتند۔ عرب و عجم از رفقا و آشنایان دہ با حال فرخ زاد شاد کامی ما وشادی می کردند۔

روزے حکیم آمدہ معائنہ حالت مریض کردہ گفت۔ حمام برود پس ازآں ہرجا میل داشتہ باشد۔ میتواند رفت۔ نقاہت بالمرہ رفع شد۔

فردا کالسکہ را حاضر نمودہ اسب ہا را بستند۔ ابراہیم بیگ۔ میرزا عباس مہدی بیگ۔ بندہ سوار شدہ راہ افتادیم۔ ہرکس ما را می دید برمے خماست و از یمین و یسار ہے سلام و مرحبا بود کہ میرسید۔ بیگ ہم با دست راست وچپ ہمہ را تمنا و جواب میداد۔ قدرے گشتہ برگشتیم بخانہ۔

حاجی مسعود دریچہجات پست کہ امروز رسیدہ بود آوردہ گرفتم۔ یکے مال طہران بود از مشہدی حسن۔

پُرسید از کجاست؟ گفتم طہران از مشہدی حسن کرمانی۔

گفت غیر ازیں ہم کاغذش آمدہ بود؟

عرض کردم یکے۔ واین دومی است۔

گفت بخواں۔ بندہ بنا کردم بخواندن۔ عنوانش ازیں قرار بودہ:۔

"فراہیت شوم- بعد از اظہار مراسم بندگی مشہود میدارد تعلیقۂ سرکار عالی مدتیست رسیدہ- ولے بسبب جواب ننوشتن اینکہ کم از کم لطفی سرکار انزجار خاطر حاصل شدہ بود-

اخلاص من از مرحمت تو گلہ دارد

گرچہ کاغذ بمہر جناب عالی ممہور بود- ولے دو کلمہ باد ستخط شریف سرافرازم نفرمودہ بودید- در مقابل ارادت بندہ انتقاد کم لطفی سرکار بعید است-

بارے باز امروز اخلاص باطنی محرک شد کہ بوعدہ خود وفا نمایم- و ہر ماہ احوالات اینولا را بعرض عالی برسانم- از آنجائیکہ سرکار مشتاق دانستن احوالات اینجا ہستید- عرضہ میدارد-

از غرۂ ماہ ذی القعدہ تدارک جشن سنۂ پنجاہم شاہ مبرور را مشغول بودند- بادیہی ہست از تلگراف فہمیدہ اید تمام دول ہیئت مخصوص بہ تہنیت فرستاد بودند- یک روز مانرہ بروز جشن، شاہ بزیارت شاہ عبد العظیم رفتند- یک نفر میرزا رضا نام کہ می ترسم بنویسم ہمشہری بندہ یعنی کرمانی بود- عریضہ در دست گرفتہ- زیر عریضہ طپانچہ شش لول ریوالور بود- بحر دیکہ مقابل شاہ شد- طپانچہ را خالی میکند گلولہ یک دفعہ بر دل شاہنشاہ میرسد- ضربۂ آں گویا بدل عموم ایرانیاں رسیدہ- فی الفور کار شاہ بیسازد-

جناب میرزا علی اصغر امین السلطان صدر اعظم بسیار زیرکی بخرج میدہد- یعنی شاہ را سوار کالسکہ کردہ چناں بشہر می آورد- کہ احدے از احیا و از وفات شاہ باخبر نمیشود- انصافاً بسیار بزرگ بخرج داد- و اسباب آسایش و اضیت را در ہمہ جا مہیا نمود- چناں مسرت عظیم بچنیں کدورت جسیم و چنیں عیش منیر بچنیں ماتم وفیر در آن واحد مبدل گشت- اسباب عیش را بطیش تبدیل کردند-

ولے از قراریکہ بعد اشتہار یافت صدر اعظم خود دریں کار دخیل بود- زیراکہ یک نفر از موثقین روز چہار شنبہ کاغذے بصدر اعظم بدیں مضمون نوشتہ بود:-

"قربان! امیرزا رضائے کرمانی از اسلامبول بطریق مازندران آمدہ۔ در شاہزادہ عبدالعظیم مخفی شدہ و منتظر فرصت است۔ محققاً کار بزرگ در نظر و خیال صیاد شلہ بازدارد۔ بہ ایران و ایرانیاں صدمہ از آں صدمہ بزرگتر نخواہد شد۔ شنیدم اعلیحضرت ہمایونی فردا خیال شاہزادہ عبدالعظیم رفتن دارند۔ زنہار غافل مباشید۔ کہ میرزا رضا و رکمین و مترصد است کہ کار خود را بہ نماید۔ و ایرانیاں را یتیم بگذارد۔ آنچہ شرط بلاغ بود بجا آوردم۔"

صاحب مکتوب دانستہ بود کہ صدر اعظم عمداً اعتنا باین خط نخواہد کرد۔ لہٰذا سہ نفر معتبرین را بر کاغذ خود گواہ گرفتہ بود۔ و این خط را بصدر اعظم نوشت در حضور آنہا فرستاد۔ بعد از اتمام کار شاہ کہ بنا بود بہ پردہ پاچہ اعیال و بزرگان بہ پیچپند۔ صاحب خط شفاھاً بصدر اعظم گفت:۔

"من بشما قبل از وقت نوشتم صدر اعظم جواب داد کہ کاغذ شما را نخواندہ ام! عاقبت امر منجر باین شد کہ کاغذ را نخواہند۔ ہمینکہ کاغذ را آوردند سر گشادہ بود، و ہمیں سبب گردید کہ بکسے دیگر معترض نگردید۔ و فقط ہماں میرزا رضائے قاتل را کشتند۔ و الا صدر اعظم خیال داشت بدیں بہانہ ہزاراں شمع مدعیان خود را خاموش نماید۔

چاپارے شاہنشاہ جدید مظفر الدین شاہ بطہران رسید۔ شاہ پرستان تا قزوین استقبال کردند۔ باشوق و ذوق تمام با صلوٰۃ وارد دار الخلافہ کردند، سلام عام شد۔ و نطق مفصل ایراد فرمودند۔ ما حصل مضمون اینکہ

"ہمہ نوکر صادق و جان نثار باشید۔ بعد ازیں ہیچ یک از چاکران دربار لقب و نشان مرحمت نخواہد شد۔ مگر از برائے خدمات شانی و جان نثاریہائے کہ مستحق مراحم ہمایون ملوکانہ ما شود۔"

این نطق ہمایوں در شادی بروئے عموم وطن پرستاں گشود۔ فرح بر فرحشاں افزود۔ امیدواری کلی حاصل گشت۔

بعد از چند روز بعموم حرمہائے شاہ ماضی اذن خروج از سرائے سلطنتی عطا شد صدہا اہل حرم کہ ہر یک صاحب جمعے خادم وحشم بودند۔ ومصارف شاں از خون دل ملت بود۔ گوشۂ انزوا گزیدند و بکیفر اعمال محرمانہ خود رسیدند۔

عزیز السلطان کہ فعال ما یرید بود۔ وہمہ رعیت وامرا و وزرا از کردار آں دل خون ومحزون بودند بارادۂ ملوکانہ مقہور وازدربار فلک مدار دور ومہجور گردید۔ شب وروز دست نیاز اہالی بدرگاہ بے انباز وخداوند بے نیاز بلند باستدامۂ عمر ودولت وحشمت شاہنشاہ عادل باذل رطب اللسان وبزندہ باد شہنشاہ ایران گویا ہستند۔

پس ازیں سہ کرور درخرج حرم خانۂ بے معنی وشلوق عاید خزانہ عامرہ خواہد شد ولے باعتقاد بندہ کارہا تماما بر وفق دلخواہ سرکار نخواہد گردید۔ چہ اولاً ہماں رجال خود غرض در دربار دست در کارانند۔ وعلاوہ در رکاب ہمایوں نیز بسیارے از جوانان آسمان جل آمدہ کہ از دیرباز انتظار چنیں روز مسعود را کشیدند۔ وتمامالات ولوت ہستند۔ وچناں روزے را بالجاجت از خدا خواستہ بودند۔ ازیں او نخواہند گذاشت کارہا بر وفق مرام شود۔ البتہ درمیان ایں گرسنگاں وامرائے سیر قایم در اغراض شخصی نہ خیر خواہی ملت ودولت اختلاف پیدا خواہد شد۔ وہر کس منافع شخصیہ خود را منظور خواہد نمود۔ خصوصاً کہ عصبیت لسان یعنی فارسی وترکی ہم بمیان خواہد افتاد۔ می بینم دریں دورہ دربار بازی باندازہ بالا گیرد۔ کہ ہیچ زماں دربار ایران یاد نداشتہ باشد۔ ایں باں ترکہ خر خواہد گفت۔ آں بایں پدر سوختہ فلاں خواہد شنوانید۔ بہمدیگر افتادہ ناموس دولت وملت را از میاں خواہند برد۔ واحیاناً اگر سازش ہم کنند عنوان ع

من وساقی بہم سازیم وبنیادش براندازیم

خواہد بود۔ برائے نہار ئیس عاقل کاروان۔ فرزانہ باایمان لازمست۔ کہ وظیفۂ ہر طبقہ را بہ فراخور استعداد وقابلیت آنہا تعین نماید۔ وبگذارد دوست از پاخطا

کنند۔ تا ہر کدام وظیفۂ ماموریت خود را بشناسد۔ و خارج از تجاوز بحقوق دولت و ملت مانع شود۔ علی الظاہر چناں شخص کہ امروزہ مفقود است۔ مگر اینکہ دست غیب از پس پردہ بیروں آمدہ بر سینۂ نامحرم زند۔ و شخص محترم شمارا بجائے او برانگیزد۔ جناب یوسف عمو را سلام مخصوص دارم۔ باقی ایام عزت مستدام باد،

اقل حسن کرمانی۔

بعد از ختم قرأت مکتوب۔ ابراہیم بیگ گفت۔ شمامی گفتید شاہ وفات فرمودہ۔ این ہنوز ایسد کشتند۔ مجاور رنگ درویش پریار۔ آثار حزن و اوقات تلخی در ناصیہ اش پیدا شدہ گفت:۔

اینہم یک بدبختی ملت ایران گذاشتند۔ دست تاسف بہم میسود۔ چوں ماہی بیگ دید کہ اوقاتش تلخ شدہ۔ گفت۔ بابا چہ خبر است؟ آدم ناخوش خود را باید ملاحظہ کند۔ اوقات تلخی برائے چہ؟ این فقرہ منحصر بملت ما تنہا نیست، در ہر ملت و دولت ہزارہا ازیں بدتر بروز و ظہور نمودہ۔ مگر نمیدانی و نخواندۂ الوان ششم۔ پطر سیم الکسندر دوم را از فرماندہان روس و از سلاطین آل عثمان سلطان سلیمان۔ سلطان احمد۔ سلطان مصطفیٰ۔ سلطان عزیز را ملت خود شاں نکشتند؟ و از پادشاہان ایران نادر شاہ۔ آقا محمد شاہ را بقتل رسانیدند؟ این دنیا است، از اول چنین بودہ و چنین خواہد بود۔ خواہ تو خاطر خود را رنجہ داری یا نداری۔

ابراہیم بیگ گفت۔ آنہا چہ دخل باین دارد۔ آنہا را وزرائے خود، یا خطا یا صواب، بہانہ جستند۔ یا بہ کم درایتی و بے عدالتی منصوب کردند۔ یا از برادران وغیرہ آنہا از حیات خود شاں مخوف گشتند۔ از ترس جان باین عمل شنیع اقدام نمودند۔ مثل پدر سوختگاں انارشیت ہائے بدبخت کہ پادشاہ ایتالیا و یا امپراطوریچہ آستریا و رئیس جمہوری فرانسہ را کشتند۔ اما شکر خدا را کہ در ملت ایران انارشیت نیست۔ دریں صورت این جور بدبختی و رسوائی چلیست؟

بار ہے بسیار راو راتسلی دادند و نصیحت نمودند کہ در آتیہ کارہا رو بہ بہبودی خواہد گذاشت - شاید خواستِ حق چنین بودہ - شاہ در پنجاہ سال سلطنت نتوانست یا نخواست و یا نگذاشتند اصلاحات صحیح را بہ نماید - اما پادشاہ جواں بخت در سعادت و رستگاری بر وے عموم ملت خواہد گشاد - پردہ ظلمتی کہ ولایت فروشی و استبداد در مقابل ایناں کشیدہ بقانون مشروطیت رفع خواہد شد - انوار معارف و مساوات -

دل وطن پرستاں را منجلی و منور خواہد نمود - گرچہ ازیں سخناں خیلے تسلی یافت ولے باز ہم در فکر بود - بمن گفت -

جواب ایں خط را ایں نوبت ہم شما بنویس - و اظہار بار کہ اگر ممکن شود ہر ماہے دو دفعہ کاغذ بنویسد - منہم در حاشیہ ورقہ چند کلمہ بخط خود خواہم نوشت -

گفتم - سرکار خوب است - جواب مکتوب اسلامبول را بنویسید - شش کاغذ درایں دو سال آمدہ جواب ننوشتہ ایم -

گفت - چہ طور دو سال میگوئی - دو ماہ بیش نیست ؟

گفتم - خیر - نزدیک بہ دو سال ست -

گفت - چہ میگوئی ؟

گفتم - عرض کردم خلاف ندارد - سرش را پیش افگندہ بفکر فرو رفت ، گویا بہ حساب خود دو ماہ در بستر خوابیدہ بود - خیلے متاثر شد - عناں صحبت را برگردانیدم تا شام حاضر شد - پیش از شام چہا نہار فتند -

صبح بسیار زود محبوبہ آمد پیش من و گفت - عموجان در ناخوشی آقام نذر نمودہ ام - پس از آنکہ مولایم خوب شد بہ بازار رفتہ ہزار غروش بفقرا یعنی کہ بہر یکے پنج غروش و صاحقہ نان بحیوانات از سگ و گربہ و دوراس گوسفند قربانی کردہ و یک ماہ روزہ بگیرم - خودم پول دارم بشما میدہم - لطفاً انہا را بجا بیاورید - نذر دیگرے ہم کردہ ام ، ولے از ادائے آں پشیمان شدہ ام -

"عنوان کتاب رضا خان از پاریس"

اے کاش دوست شما ابراہیم بیگ ترک در پاریس بودے و برائے العین حرکات نامناسبانہ و کردار ہائے ناپسندانہ و بیمزہ گی ہا و بیعاریہائے ایں حشرات را میدید۔ شاید از آں تعصب خشک بیجا خلاص مے شد مکرّر با و گفتیم کہ ایران با ایں رجال اصلاح پذیر نیست۔ بیخود خود را رنجہ مدار و خیال آسودہ وار۔ از بندہ رنجیدہ و قہر نمود و جدائی گزید۔ بحق نان و نمک کہ با ہم خوردہ ایم در میان ایں گروہ کہ ہمگی از اولیائے سلطنت بشمار اند یکے را ندیدارم کہ پیروی افکار ابراہیم بیگ را نماید۔ و بلکہ از خیال آناں ہم نمیگذرد۔ یک نفر پیدا نمیشود کہ از توپ خانہ و سرباز خانہ فرنگستان صحبت بمیان آرد و از علوم متنوعہ و معارف ایشاں سخن راند۔ و آرزوئے ترقی در دل داشتہ باشد و نمے دانند کہ اینہا طریق تمدن را از کجا بدست آوردہ و ترقی بے نہایہ را چگونہ نمودند۔

کار اینہا در اکسپوزیسیون تماشا و گردش کردن است و بس۔ در آں خیال نیستند کہ چیزے بفہمند و بروند ایں کار خانہ جات و ماکنہ ہائے اینہا را سیر نمودہ یاد گیرند۔ نظر ایشاں در عقب اشیاء گرانبہا است کہ جستہ بخرند۔ پول ملت و دولت را بیہودہ در اینجا تلف نمایند۔

دو سہ نفر در یکجا جمع شوند صحبت شاں جز ایں نیست کہ من دیروز فلاں دختر را بردم۔ امّا پدر سوختہ چہ قدر خوب بود و چہ فلان و فلان داشت۔

ایتالی فرانسوی و سایر زبانہائے خارجہ را برائے آں نیا موختہ اند کہ از پولیتیک استحضار حاصل کنند۔ و یا کتب فنّی و قانون مدنیت را خواندہ و ترجمہ نمایند۔ تا عموم ملت از آناں استفادہ حاصل کند۔ بلکہ زبان دانی ایناں برائے مصاحبت با دختران و معاشقہ بازنا نست کہ "قوم رو ذیت ژولی" میگویند۔

ایں ناکور اقلت یاد گرفتہ۔ دختران ہر چہ از ایشاں توقع و خواہش نمایند

در جواب "جز سیل دو" پاسخ دیگر نگوید۔

من ہمیزہ گی و بیچاری داخلۂ ایشان را دیدہ بودم۔ روئے خارجی ایشان ورائے داخلہ ہست ع،

عالمے در زیر دارد آنچہ در بالاستے

در داخلہ صبح کہ از خواب برخاستند ششدانگ خواستشان صرف آن است کہ بہ بینند ما داخل امروز از کجا خواہار رسید، و بکہ تہمتے زدہ و اسمے بر روئے آن گذاشتہ برہنہ خواہند نمود۔ در داخلہ چہ قدر شایق و مولع مداخل بودند۔ در خارجہ بر عکس خوالیائے جز آن ندارند کہ امروز پول را در کجا بہ اسراف خرج کنند۔ و بکہ ہا بہند۔ و چگونہ تبذیر نمایند۔ بجی سلام علیک فاحشۂ کہ دہ فرنگ نرخ او ست اینہا بیست لیرا دادہ۔ بہما یکر تفاخر و تشخص بخرج میدہند کہ گویا شکار نادیدہ بدست آوردہ و قلعۂ ششیشہ را گرفتہ اند۔ ہمۂ ایشان را شیادان پاریس "پرنس سون اکیلانسس" میگویند و لقیبۂ آنانرا میگیرند۔

از مغازہ ہا آنچہ بگیرند بر غم ہمہ یکر بہ قیمت بلند تر میخرند کہ انسان حیران میماند و تاسف میخورد۔ زیرا در طہران ارزانتر ازیں جا میتوان خرید۔ اینہا بملاحظۂ اینکہ کرایہ و گمرک نخواہند داد۔ ہر خرت و پرتیکہ از کار افتادہ و پسماندہ پیش شان آید۔ بے ملاحظہ میخرند۔

و ہر روز یکے از آنہا بمعیت خود مرا بمغازۂ بلور فروشی برد۔ بجان عزیزت سوگند چہار ہزار لیرا مال خرید، کہ در میان آنہا نہ یاس آوینہ و چہل چراغ بود و نہ لانپہ و نہ یک جفت حار۔ ہمہ سامان روئے میز۔ و اسباب مشروبات از تماک و گیلاس وغیرہ بود۔ ہر چہ بفارسی گفتم۔ جناب ... سلطنہ اینہا گران ہست۔ اعتنا بسخن من ننمود۔ چہ فروشندہ ما دموازل دختر قشنگ شیوہ باز خوش صورت و نیکو اطوار بود متصل بشیوۂ مخصوص فرنگیان تبسم کنان مال نشان میداد، و مینوشت، و ساعت ما را اکرام تمام نمود، آب جو، سیغاریت می آورد تا اینکہ خرید تمام شد۔ حساب را جمع بستہ ہشتاد و یک ہزار

فرنگ شد۔ قارے پول داد۔ امر نمود به بنا نند۔ نمیدانم اینهمه پول را از کجا تحصیل
کرده اند۔ که مانند ریگ بیابان خرج مینمایند۔ با این مداخل و دولت و اینگونه
مخارج در جهنم کار بکجا خواهد کشید۔

بر احوال آن شخص باید گریست ❊ که دخلش بود نوزده خرج بیست

منظور و غرض از نوشتن این مطالب آنست که با براهیم بیگ ترک بگوئید
در مقابل آنهمه دعوا و مجادله که با من در اناتول رو یانتال کرده و سخنان سخت که
هرگز از او چشم نداشتم درباره من گفت۔ زحمت کشیده بیاید پاریس و مصارفش را
من میدهم۔ خودش بچشم خود به بیند و دیگر مرا خارج از محبین وطن نشمارد و مذمت نکند
بگوای ترک که غصه نخور۔ دیدی که شلوق است تو شلوق تر باش ع

خواهی نشوی رسوا همرنگ جماعت شو

بگذار این بیدردان فکر خود نمایند و غصه خود خورند۔ مثل مشهورست۔ روزے
دهقانی آمد که گاو خود را بشخم برد۔ گاو خفته هرچه زد بر نخاست۔ بالآخره به تنگ آمد۔
چوب را از دست بینداخت و گفت بخواب صاحب مرده۔ فردا که زمستان رسید
و طلبگار آمد، خواهیم دید، مرا خواهد فروخت یا ترا۔
الحال همان مثل در حق آنها شامل است۔ اگر خدا نکرده بلائے به ایران نزول
یابد نخستین بخانه امراو وزراء نازل خواهد شد۔ زیرا عمارت ایشان بزرگ و قابل
سکونت است۔ ولے تجارت یک نفر تاجر و زراعت یک نفر دهقان از دستش
نخواهد رفت۔ بلکه تقویت هم خواهد یافت چنانچه در مصر و هند و سایر ممالک مفتوحه
مشاهده میشود۔ پیشه ور پیشه خود باقی و چیزے از وے نخواهد کاست۔ ولے هیچ وزیرے را
در سر وزارت نخواهند گذارد۔ و امر هیچ امیرے دیگر مجری نخواهد بود۔ بلکه بر عکس خوار
و ذلیل و بیمقدار خواهد گردید۔ نفوذ امر ایشان پامال خواهد شد۔
ابراهیم گفت۔ از قول من باو بنویسید سخن همان است که رو برو گفته دوباره
تفصیل لازم ندارد۔

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر | گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر
آں یکے شیر است اندر بادیہ | واں دگر شیر است اندر بادیہ
اے بسا ابلیس آدم روئے ہست | پس بہر دستے نباید دست داد

ایں اشعار را در سر یک مطلب من برضا خاں خواندم۔ از من قہر کردہ و حال ہم ترکہ ترکہ مینویسد۔ در عدم اطلاع او از مجاری حقیقی امور ہمیں بس کہ فرق بین ترک و ترک زبان نمیگذارد۔ ایرانی نژاد اگر بجہات تاریخی ترکی صحبت دارد ترکش نمی تواں گفت۔ بنویسد کاغذ شمارا برائے فلانی خواندم چنیں جواب داد:-

بالجملہ دو ماہ پیش بہ کلکتہ جہت آمدن جریدۂ حبل المتین پول فرستادہ بودم، امروز اول ورود غرتہ بود کہ دو نمرہ یکدفعہ رسید۔ بردم نزد ابراہیم بیگ۔ گفت اگر از بدیع قصیدۂ وطنیہ ہست بخواں بشنوم۔

گفتم۔ وطنیہ دارد ولے از بدیع نیست از منیر است۔ نخستین دفعہ میباشد اسم ایں ادیب را می شنوم۔ گویا مازندرانی و از تجار محترم ہست و نام و نمایش آقا محمد اسمٰعیل عطاء اللہ اوف است۔

قصیدۂ وطنیہ من کلام منیر آقا محمد اسمٰعیل

(نقل از حبل المتین)

عنکبوت ار لانہ دارد آدمی وارد وطن | عنکبوت آسا تو ہم دور وطن تارے بتن
بہر حفظ لانۂ خود می تند تار عنکبوت | ز عنکبوتے کم نۂ اے غافل از حفظ وطن
عقل کل حب وطن را معنئ ایماں شمرد | معنئ ایماں بود حب وطن بے لا و لن
شیخ اگر نام وطن نشناخت معذورش بدار | ایں وطن نامش بود ایران بیا بشنو ز من
باشد ایں ایران بجائے روح جسم آسیا | آسیا باشد صدف ایران بود در عدن
ایں ہماں ایران بود اے غافل از دور سلف | در ہوایش خفتہ اندر خاک چوں پور پشن
ایں ہماں ایران بود کز سطوتش مانند بید | لرزہ افتادے بجسم پر دلان اندر زمن

فی المثل دنیا چو هامون زست سبزش آسیا　　اندر آن وادی بود ایران بلا باغ سمن

تو نهالانش، سمن خد، سرو قد، سیماب ساق　　پشت سنبل خم نموده از خم زلف شکن

خواب نرگس برده از چشمان مسکین در سکوت　　آب حیوان داده از لبہائے شیرین در سخن

این همان ایران که شد بر آستانش دادخواه　　از جفائے دهر هر سلطان که گشتے در حزن

این همان ایران که بهر یاریش زنهار جوئے　　قهرمان لشکر قهار او زد بریمن

این همان ایران که هر نعمت در او آماده است　　آنچه داده وعده در فردوس اعلی ذوالمنن

دشتهایش همچو جنت، خلقهایش همچو حور　　چشمه هایش همچو کوثر، نهرهایش چون لبن

با کیان بود این همایون ملک ایران قرنها　　گشته این یا بر کیان با ماکیان اکنون قرن

ماکیان جمع مبول و سفلهٔ نادان رذیل　　نے مروت در یکے تن، نے محبت در دو تن

حق نعمت ناشناس و مردمے بس ناسپاس　　کله شان بے مغز و دل بے علم مانا اهرمن

سر تهی از عقل و تن همچو جوالے پر ز کاه　　فکر غالب در فتن - اندیشه عاجز از فطن

گوش هش کن باز و بشنو از چه بنالد حزین　　این همایون چشم ایران دخت با قلبے حزن

نالهائے درد خیزش سخت سوزاند دلم　　مرد را سوزد دل آرے چون بنالد از زن

زار مینالد کجا رفت آن یل اسفندیار　　جند جهل ارجاسپ آسا کرده بر من تاختن

راسکناس اشکبوس و بس طوس از باد حرص　　آتش اندر خاک فیروزه زد و آب طرن

خیز از خاک سیه اے پور دستان یک زمان　　جوشن مردی بپوش و توسن همت فگن

دیو اسپید پریبانی هست و بر جادو مگر　　دست آخر بر گشا جلد از تن جادو بکن

ناله این نازنین در حضرت شاه شد قبول　　تا مظفر شاه عادل شد شهنشاه زمن

تا سر چرخ شرف از این همایون شاه یافت　　شد متاع جهل رائج آمد سستی علم و فن

طالعت خورشید ارد با دل شیر ژیان　　گو ثریا خود از کلاهش نقش بسته بر بدن

شاه چون بیخ قوی پے هست ایرانش چو بار
شاه چون جان مقدس هست ایرانش چون تن

ایضاً قصیدۂ وطنیہ

(از نامۂ مقدسۂ حبل المتین)

دشمن گرفتہ دور بدور دیار تاں | ای قوم از چہ نیست جوئے ننگ و عار تاں
یاد آورید ہمت آں خفتگان خاک | اسلاف با شرافت عالی تبار تاں
تا بود دور چرخ بدور انشاں مدام | دوراں زدے بدورۂ عالم سوار تاں
از یاد روزگار کہن سال کے رود | اسپہبدئ رستم و اسفندیار تاں
آں دور ہشت و چار فراموش کے کنند | رزمے کہ داد بہمن غیرت شعار تاں
آں چرخ سال و ماہ بیاد آورد ہنوز | شمشیر ہائے قاطع دشمن شکار تاں
تا آنکہ شمس عالم تقدیس جلوہ گر | از سطوتش نماند اگر انحصار تاں
بعد از قبول دین مبین محمدی | کز دین او فزود خدا اعتبار تاں
از کارنامہائے شہان دیالمہ | شد تازہ باز جامۂ عزت و قار تاں
نادر شہ آں ودیعۂ قدرت بروزگار | در روزگار داد بسے افتخار تاں
مردانہ پا فشرد و درافشرد پائے او | مقہور شد ہنود و روم شاہست و تتار تاں
اندر سپاہ او بجز اسلافتاں بود | سرگشتہ چرخ گشت از آں کارزار تاں
در بارگاہ او بجز اجدادتاں کہ بود | حیراں زمانہ گشتہ ز جد بتار تاں
اے ناخلف تا ہیچ از انصاف مگذرید | برباد شد چرا شرف و اقتدار تاں
عزت ز آستان شما آسماں گرفت | اکنوں فلک ز بہر چہ کردہ ست خوار تاں
پوسیدہ مغز بسکہ صراحی کشیدہ اید | خمر است یار تاں و قمار است کار تاں
تا یار تاں شراب شد و کار تاں قمار | بیار ذو عار گشتہ صغار و کبار تاں
در ملکتاں بسیر بُدند اہل شرق و غرب | در ملک غیر سیر کناں شہریار تاں
ذوقے کہ شاہ دید ز استاند و مر مباد | آں ذوق راند اشت اگر کوہسار تاں
پارسیاں ز حسرت فرسند جاں بلب | پاریس بردہ از چہ دل پار سار تاں

داغ از برای باغ فرنگی رجال پارس / جان فرنگ داغ پی لاله زارتان
برگو زمن رجال شهنشاه پارس را / از بهر چه بپارس نیفتد گذارتان
پاریس نیست قطعهٔ جنت بود ولیک / هرگز از و فزوده نگردد فخارتان
از باد اوست آتش تان شعله در دلی / از خاک پارس آب گرفته عذارتان
چون پول پارس مصرف پاریس میکنید / یزدان کناد بروز جزا شرمسارتان
آباد شد اروپ به تبذیرتان وی / ویران فتاد قلعه و برج حصارتان
نظم منیر لؤلؤ عمان حکمت است / در گوش هوش باد هلا گوشوارتان

حاجی تبریزی با افسردگی تمام گفت - این اشعار شمارا غم افزود - حالا نگارنده این شعر را بشنوید که حکایتیست شنیدنی صحبت یک نفر ایرانی با یک نفر فرنگی را در برلن نوشته است همه درد ها اینجاست ع

بشنو از نی چون حکایت میکند

"گفتگوی یک نفر ایرانی با یک فرنگی در برلن"

آنانکه وضع باغهای ملی فرنگستان را در هنگام بهار و فصل تابستان مشاهده نموده اند شکوه و جلوهٔ شبانگاه آنها که شعاع چراغهای الکتریک ساحت آنجا را منور و رشک باغ مینو میسازد بخوبی آگاه هستند بجهت ایشان تعریف و توصیف نمودن البته بیجا است وهمچنان از برای برخی مردمان خاورستان که این وضع محیر العقول را ندیده اند تعریف آن بیحاصل است - زیرا در خور گنجایش حوصله و پذیرائی اذهان آنان نیست - قبول ننمود؟ سهل است حمل بر مبالغه و دروغ نموده و بدین مصراع با طرف مقابل مقابله مینمایند ع

جهاندیده بسیار گوید دروغ

بهتر آنکه از تعریف و توصیف صرف نظر نموده آغاز باظهار مطلب شود -
در ماه مه افرنجی ۱۹۰۲ شبی از شبها در برلین با یک نفر ایرانی رفیق بنده که اهل وطن

بود۔ بعزم گردش از منزل خویش بیروں شدیم۔ گردش کناں وارد باغ شده از اندک تفریح جهت آسایش در قفاپه نشسته برائے رفع کسالت چائے خواستیم۔ هم با تماشائیان چائے مشغول و هم با دیدۀ حیرت و غبطه بوضع زندگانی نیک و آسایش و خوش بختی اروپائیان نگراں بودیم۔ که آں شب تار کوکب اقبال آں گروه بختیار را چناں رخشنده بنظر در آورده۔ و شکوه باغ را نیز از نظر وقت و ملاحظه دور نمی داشتم۔ و در آں اندیشه بودم که این مغربیان وحشی چگونه این همه اسباب آرایش را جهت خود فراهم آورده اند۔ و از پیروی کدام دانش و تدبیر این قطعه زمین را با عدم استطاعت و استعداد از برائے آرامش خود چوں بهشت برین آراسته اند و نخستین نعمت بهشتی را که مایۀ حیات ابدی ساکنان آنجا بلکه از لوازم حیاتیه و وجه انسانیت یعنی آزادی خیال چگونه بچنگ آورده اند۔ و امر معیشت خود را در سایۀ تربیت کدام دانشمندے بایں پایه رسانیده۔ و بدیں اصول و مایه ترتیب و تنظیم داده اند۔ این فکر و خیال مرا مستغرق دریائے حسرت و انفعال نموده۔ مات و متحیر غرق بحر اندیشه بودم که ناگاه نظرم بدو مرد و دو زن افتاد که نزدیک ما بر پا ایستاده۔ در جستجوئے جائے نشستن بودند چوں اطراف و تمام میزهائے میان باغ را گرفته بودند۔ یکے از ایشاں با کمال فروتنی کلاه ادب از سر برداشته و بقانون خود لازمۀ تواضع و رسم سلام بجا آورده گفت:۔

آقایاں چوں در سر میزها جائے نیست۔ اگر اذن میفرمائید مایلم در آں طرف میز شما که خالیست قدرے نشسته آسایش کنیم۔ ما را رهین منت خواهید فرمود۔ این بنده نیز با کمال گشاده روئی جواب دادم۔

"مع الممنونیه۔ جهت پذیرفتن مهیایم"۔

پس از تشکر برفقائے خود اشاره کرد بیائید۔ آمده نشستند۔ خدمتگار را صدا کرده آنچه میل ایشاں بود طلب نمودند۔ پس از ربع ساعت یکے از آناں مرا مخاطب داشته گفت۔ جناب آقا۔ اجازه میفرمائید قدرے با شما صحبت کنم۔ پاسخ دادم۔ اگر بنده را قابل مصاحبت بدانید زہے بختیاری۔

ازیں جواب مسٹر فرگشتہ بقانون آنجا جہت تشکر از جائے برخاستہ دوست مرا گرفتہ وگفت ۔ از وضع لباس خاصہ کلاہ کہ بر سر دارید بنماید کہ جناب شما از اہالی ایران میباشید ولے بفرمائید بہ بنیم از طہران یا از ولایات شہنشاہی میباشید ؟ یا خیر ۔

پاسخ دادم ۔ خیر ۔

گفت ۔ آیا بجہت تجارت تشریف آوردہ اید ؟

گفتم ۔ نہ بلکہ از روسیہ بعزم سیاحت چند روزہ آمدہ ام ۔ سوال نمود از زبانہائے بکدام آشنائید ۔

گفتم ۔ اندک فرانسوی و آلمانی و قدرے زبان روسی را بلدم ۔ چند کلمہ با آلمانی پرسید دید خوب نمی دانم ۔ خواست روسی صرف زند ۔ دیدم روسی را ہم او خوب نمیداند ۔ اظہار نمود ۔ میخواہم باشما پارسی مکالمہ نمایم ۔ اما مترسم بمن بخندید ۔

گفتم ۔ نباید مرا ایں قدر بے ادب تصور نمودہ باشید ۔ ازیں جواب اظہار ممنونیت کرد ۔ و تشکر نمودہ متوجہ برفقائے خود شدہ گفت :۔

"عذر تقصیر خود را جا بنمایم ۔ زیرا از مصاحبت شما قدرے دست بر میدارم و اجازہ مے طلبم ۔ جہت آنکہ بزبان پارسی واقف نیستید دل تنگ خواہید شد ۔ ولے در ثانی بشما ترجمہ خواہم نمود ۔ رفقائے او اظہار داشتند ما نیز با یکدیگر مشغول صحبت ہستیم ۔ شما ہمان خود را مشغول نمائید " پس از دستوری یافتن از رفقائے خود بمن گفت از شما یک خواہش دارم ۔ نمیدانم قبول خواہید فرمود ۔

گفتم بفرمائید ۔

گفت ۔ شما را در نخستین پایہ متفکر دانم و ہناک می بینم ۔ در کدام عالم سیر دارید و فکر و اندیشۂ شما چیست ؟ دیدم پارسی را چناں فصیح و روشن میسراید با آنکہ من ایرانی وے ترک زبان ہستم ۔ در مصاحبت با او شرمسار خواہم گردید بے تحاشی گفتم ۔ آفریں بر شما ۔ فارسی را کجا یاد گرفتہ اید کہ مانند اہل شیراز تکلم میفرمائید ۔

گفت ۔ خوب دریافتید ہر چند تحصیل در دبستان ہائے خودمان کردہ ام ۔ وے

هشت سال در تو شهر شیراز مأموریت داشتم۔ وحال در مکتب شرقی برلن معلم لسان شرقی هستم۔

رشتہ سخن از دست نرود۔ سخن بندہ پاسخ دہید۔ پرسید در چہ عالم سیر و در چہ اندیشہ غور میفرمائید؟ و ورکدام عالم خود را می بینید۔

گفتم۔ آفریدگار ہمہ عالم یکیست۔

گفت۔ آرے در یگانگی و بیہمتائی خالق سخنے نیست، ولے چناں می پندارم شما در اندیشہ زندگانی اینجا و وطن مقدس خود فرو رفتہ اید۔

گفتم ع ہمہ جا خانۂ عشق است چہ مسجد چہ کنشت

خنداں خنداں گفت۔ با شما سر مباحثۂ فلسفی ندارم معلوم ست انسان کامل باید آنچناں باشد۔ ولے مقصود من چیزے دیگر است از آنجا کہ حکمائے شما میگویند ؎

بہشت آنجاست کازارے نباشد کسے را با کسے کارے نباشد

پس بفرمائید بہ بینیم بحکم ایں فرد اینجا را بہشت باید گفت ویا ایران شما را؟ عجبا ما در بہشت ہستیم یا شما؟

گفتم۔ الدنیا سجن المؤمن وجنت الکافر۔

بنیاد قاہ قاہ خندیدن رانہادہ وگفت نخست معنۂ کفر و کافر را بیان کنید۔ کہ عبارت از چیست۔

گفتم۔ بندہ راآں درجہ علم و معرفت نیست۔ کہ بتوانم دریں خصوص سخن رانم۔ ولے اینقدر شنیدہ ام۔ کفر بمعنی انکار از حق و ستر نمودن و پوشیدن کلمہ حق است و کسے کہ حق را مکتوم دارد کافر است۔

گفت۔ ع سخن سر بستہ گفتی با حریفاں

انصاف نکردی دنیا برائے مومن چرا باید زندان باشد۔ خداوند عالم و خلاق بنی آدم دنیا و نعمہائے او را برائے خاصاں و نزدیکان خود آفریدہ است۔ تا در

اُو براحت و آسایش بخورند۔ و بنوشند۔ و شکر نعمت او را بجا آرند۔ بلکه از برائے مومن نعمائے دُنیا در نعمائے عقبیٰ و راحت او را در دُنیا نسبت با آخرت چوں زندان و عذاب نہ نداند نیست۔ حاشا که خدا اہل ایمان را در دُنیا از نعمائے خود محروم نموده باشد۔ چه مقتضائے رحمت برایں نیست۔ پس باید تسلیم کرد که شما ہمیشه در دُنیا خود را معذب میدارید و بعضے احادیث که معنیش را نفہمیده اید اسباب راحت تنبلی خود قرار داده در جواب اجانب بہمیں ہا دل خود را خوش مینمائید۔

مثلاً دریں باغ اقلاً ده ہزار جمعیت از کوچک و بزرگ۔ زن و مرد۔ حاکم و رعیت گرد آمده اند۔ و با یکدیگر آمیخته۔ میخورند و مینوشند۔ ہر یکے ہمراه رفیق خود با کمال مہر و محبت و صفا و حضور قلب در نہایت گشاده روئی مشغول صحبت و عیش و نوشند، و با دیگراں ابداً کارے ندارند۔ از برادران خود غیبت و بدگوئی نمی نمایند و نه حساد به توانگراں کرده خسارت ایشاں را می اندیشند۔ و نه بدگوئی از دولت میکنند۔ و نه عرض تظلم از حکام مینمایند۔ و نه شکایت از اداره حکومت دارند۔ زیرا وظیفهٔ ہر کس معلوم و کیفر و مکافات ہر عمل مشخص۔ پس ہمه دور از قیل و قال و مشغول بصحبت حال اند۔ نه از غنی تملق دارند۔ و نه دست او بر سینهٔ فقرا و مساکین گذارند که در حلقه

و جرگهٔ ما بیا که ہم شانِ مائه۔ و در صف ما نشیں که شایستهٔ گشتن با ما نیستی ٥

ہر که خواہد گو بیا و ہر که خواہد گو برو　　کبر و ناز و حاجب و درباں دریں درگاه نیست

ہر شب حاکم و محکوم۔ بادشاه و گدا۔ فقیر و غنی۔ دریں باغ برائے آسایش خیال و تفرج در آیند و ہر وقت خواہند برگردند بمنازل خود۔ اگر در ایران شما در یک تفرج گاه ده ہزار نفر یکجا جمع شوند گروہے از آناں بدعوی شاعری حلقه زده تمام سخنان ایشاں در مذمت واعظان و زاہداں۔ در گوشهٔ دیگر زاہداں و واعظان اجتماع نموده در تکفیر شاعراں سخن رانند۔ در جانب دیگر گروہے گرد آمده با مور مذہبی کوشند و از شیخی و متشرعی مجادله نمایند۔ در گوشهٔ جمعے به بدگوئی فلاں تاجر صاحب ثروت مشغول اند۔ و در جائے شرکاء در قیل و قال و اثبات خیانت یکدیگر کنند۔ در طرفے رانایان

جمعیت نمودہ بدولت خوردہ گیری کردہ معایب کار را برشمارند۔ در طرفے فریاد از ظلم حاکم نمایند و جمعے بظلام نفرین و لعنت خوانند۔ در یکسو گرسنگان از گرانی غلہ و فقدان آذوقہ و آب و نان فریاد بفلک اثیر رسانند۔

در جانبے محتکران تدبیر در گرانی ارزاق اندیشند۔ و از طرفے اگر از مامورین حکومت و با اہل نظام وارد آن مجمع شوند۔ و جائے پیدا نکنند صندلی از زیر پائے بیچارہ رعیت کشیدہ با کمال کبر و غرور بہ نشینند و زہر در کاسہ آسائش آن بیچارہ رعیت ریزند۔ اگر درمیانہ چون و چرا پیش آید تو ذہنی و چماق کشی گرم شود۔ اینہا کہ ذکر کردم کردار معقولین شما بود۔

اینوا ے۔ اگرچند نفر الواط میان آن گروہ انبوہ داخل شوند پناہ برخدا۔ کردار و رفتار و گفتار آنہا درمیان این زنان گفتن جائز نیست ؎

ناموس عشق و رونق عشاق میبرند　　عیب جوان و سرزنش پیر میکنند

ہمہ غرقہ لجہ جہل نادانی۔ ولے خود را افلاطون دہر و ارسطوئے زمان می پندارند۔ انصاف دہ این بندگان سجن و آتش ملتہب را خود جہت کباب شدن افروختہ اند۔ یا خدائے تعالیٰ از برائے شان روا دیدہ؟ پس ہیتوان گفت این گونہ مومنین دنیا را خود بخود سجن کردہ۔ نہ خدا برائے آنہا باین وضع غیر مرغوب "الدنیا سجن المومن" گفتن بیرون از عقل انسانیت باین قسمے کہ شما سلوک مینمائید۔ بعقیدہ بندہ دنیا و آخرت برائے خود سجن کردہ اید۔ نہ دنیائے بہ تنہا را، باز علمائے شما از روئے کبر مدح شرقیان کردہ گویند۔ اہل شرق فاضلترین مخلوقند۔ خورشید معارف از شرق طلوع کردہ۔ بدین سخنان طفلانہ با اہل غرب استہزاء و خوردہ گیری مینمایند۔

ہمانا در شرق تشریف داشتن شما مایہ افتخار نتواند گردید۔ از برائے شما سبب رجحانے دیدہ نمی شود۔ زیرا بظلمت جہل آن ساحت نورانی را مکدر ساختہ اید۔

بلے جائے شبہ نیست ایرانیانے کہ در اعصار سابقہ در آن خاک پاک توطن داشتہ برمردم تمام عالم برتری و فزونی داشتند و الحق مایہ افتخار جنس انسان بودند

زیرا دستور العمل نیک از آنان بیادگار مانده - و دفعۀ ہر گونہ زشتی بہمین ہمت ایشان
ازین عالم شد -

ایرانیان امروزی بدرستی از حال پیشینیان خود آگاه نیستند - در روزگارے
که زمین و اہل زمین زیر سحاب مظلم وحشت مستور بودند - سلاطین ایران ایرانیان را
دارائے ہمہ گونہ تہذیب و اخلاق نمودہ بودند سلاطین ایران ہیچ یک مستبد نبودند
و ہمگی با گنگاش کار مے کردند - در آخر ہر سال تا بزرگان دانایان و آگاہان
رموز امور و جمہور اظہار خوشنودی و رضامندی نمے کردند - سلطان تاج سلطنت
بسر نمیگذاشت و بر تخت پادشاہی قدم نمی نہاد - ہرگاہ مثابان تفاخرات ماضی بنجواہید
در حال و استقبال تشخص بغریبان بفروشید - و خود را عزیز بجہت قرار دہید اشتباہ است

گیرم پدر تو بود فاضل | از فضل پدر ترا چه حاصل

دیگر بشما چه عرض نمایم -

بنده گفتم - این قدر کافیست - در ہر صورت آفتاب عالمتاب تمدن از جانب
مشرق طلوع نمودہ - تمام غرب از تابش نور او روشن و از ظلمت رہائی جستہ اند -
این فخر مارا کافیست - که ما اہل شرق و شما اہل غرب و شما غربیان از نور شرق
زندگانی دارید - قاہ قاہ خندید و گفت - درین صورت اہل خطا و ختن باید بشما
این سخن را بگویند که شما در غرب ایشان واقع شده اید - تاسف میکنم از جواب واہی شما -
ولے آں خورشید دیگر که سوار شیر گشته مزین بجواہرات گراں بہا ست در پنجاہ سال
یک دفعه آورده در مملکت ما نیست و نابود میکنند - و غروب ابدی مینمایند -

از سی سال باین طرف پری پیکران مغرب و کم کم دارد خورشید منظران غرب کمند
گیسوان مشکیں را چین چین و حلقه حلقه نمودہ بگردن وزرائے خود سر و خود رائی شرق
انداخته اسیر و گرفتار طرۂ طرار خود ساخته ہمه ساله آں خورشید تابناک را که
افتخار شما به آنست نثار قدوم دختران غرب میسازند - و علاوه بر آں شیر و
خورشید ہائے مرصع - صندوق ہائے پر از امپریال روس که در بہائے ہستی شما داده شده

بشاباش سر دختران نثار مینمایند۔ اگر خواستہ باشید باین شیر و خورشید افتخار نمائید حق دارید۔ واِلّا بودن شما در جانب طلوع گاہ خورشید شان و شرف نیست، زیرا کہ فیض خورشید بہمہ جا و بہمہ کس یکسانست۔

اکنون بعرض این بندہ ملتفت شدید یا نہ۔ درحالیکہ بخواهید بشرقی بودن افتخار نمائید۔ باید قدر وطن را بدانید۔ حاصلات وطن در وطن صرف نمائید۔ و بر ثروت وطن افزائید۔ دشمنان وطن را از تیغ نشان بخشید۔ نہ اینکہ ثروت وطن را با تملق بہ بیگانہ دهید۔ شما اهل شرق چون خود را از امتیاز حریت محروم گذارند۔ تمام اختیارات خود را بدست چند نفر خود غرض و خائن سپردہ اید سالکے ملیانها از شما میربایند و بہ یغما میبرند۔ و ابداً حس درک مطلبے را دارا نیستند۔

طلائے مملکت شما در سایۂ چند نفر نا رستگار بکلی نقل بخارجہ شدہ۔ ابداً بشما تاثیر نکرد۔ در ملک شما بجائے طلا مس انگلیس قرار گفت۔ شنیدہ بودم کہ در ایران کیمیا گری میکنند۔ وبحکم کیمیا قلب ماهیت فلزات مینمایند۔ باور نمی کردم، ولے اکنون بچشم خود دیدم۔ کہ ماشاء اللہ استادان ماهر فرنگ و دانشمندان چابکدست غرب آنهمہ طلائے مسکوک بیغل و غش تمام عیار را در اندک زمانے بمس تبدیل نمودند۔ حالا انصاف دهید۔ اهل غرب کیمیا گر ند یا مردمان شرق۔ درحقیقت غربیان شایستۂ صد هزار تحسین اند۔ کہ از قوۂ هیچ ذی شعور شرقی این گونہ کیمیا گری بر نمی آید۔

همہ ملل غرب شب و روز فکر آنند اقلاً یکوجب بمالک خویش بیفزایند۔ امّا شما شرقیان چنان با استراحت تمام خفتہ اید کہ هر روز وزرائے بے دانش کہ تحریر القاب ایشان در دو سطر نگنجد قطعہ از ملک شما با جانب میفروشند شما ابداً از خواب غفلت و استراحت بیدار نمی شوید۔ و آنهمہ ثروت را بیدردانہ آوردہ در فرنگستان تلف کردہ کیکتان هم نمیگزد و این سفر سفر پنجم است۔ دریک نفر از شما این حس و ادراک پیدا نشد کہ بگوئید۔ کجا میروید؟ و چرا میروید؟ برائے چہ میروید؟ مال کہ را میبرید؟ اسراف و تبذیر چرا میکنید؟ مگر انّ المبذرین

کافوا خوان الشیاطین" را نخوانده اید؟
زمانیکه از تشریف فرمائی شما شوخ فرنگ دلبران قشنگ فرنگستان اطلاع میابند مسرور و خندان مژدۂ قدوم منافع لزومتان را بهمدیگر داده و میگویند "یار آید و بار آورد"۔
اما حیف که این سخنان را میگویند بکسانے که در خوابند۔ نه گوشتان می شنود و نه چشم تان می بیند۔
اے مہمان عزیز۔ مبادا شما از این سخنان مکدر شوید۔ اینہا را بنده از سودلست که عرض میکنم۔ نه از روئے غرض و نفسانیت۔ زیرا بنده مدتے در ایران مانده۔ از ایرانیان نہایت مہربانی دیده، از ابتدا تا آئین و مذہب ایشان را دیده و خوانده و بسیار از رسوماتشان را گرفته و پسندیده ام۔ از جمیع مذاہب مذہب حنیف اسلام را پسندیده سوائے از عدم سعادت بآں فیض عظمیٰ نگشته ام۔
اگر چنانچه دین و مذہب حنیف اسلام را موافق تبلیغ حضرت محمدی صلی اللہ علیه و آئمہ ھدیٰ علیہم السلام پیروی کنید۔ ہر آئینه شرق و غرب عالم را مسخر خواہید نمود۔ چنانچه در بدو اسلام کردید۔ ہیچ ملت بشما برتری نتواند جست۔
من قوانین اسلام میدانم۔ و از مردمان بزرگ فرا گرفته ام زمانیکه در ایران بودم۔ بر آں سر شدم که قبول اسلام نموده در ایران بمانم۔ ولے چوں دیدم کسے از اوامر اقدس شرع مقدس اسلام پیروی ندارد، و فرد افرد در کمال بیباکی تجاوز بحقوق زیر دستاں را جائز شمرده۔ مال صغار را از خود میدانند۔ حقوق بشریت درمیان محو و نابود شده۔ در خویشتن تاب دیدن اینهمه ناملائمات را ندیده۔ نتوانستم دُنیا را بر خود جہنم ساخته و خود را ہم ننگ آناں نمایم۔ درمیان ایشاں زیست کردن دشوارم نمودم۔ و فکر دیگر کردم که مانند بعضے زہاد گوشه گیری اختیار نمایم۔ آنرا ہم بیروں از حیز قدرت خود دیدم۔ درحقیقت شارع مقدس اسلام نکتۂ فرو نگذاشته و در ارائه طریق سعادت و نیک بختی دُنیا و آخرت پیروان خود چیزے باقی نگذاشته۔

اگر ایرانیاں پیروی از شریعت غراء خود نمودہ۔ وست از مساوات بر نمید اشتند بچہ سعادتہائے دُنیا و آخرت کہ نائل نمیشدند۔

اکنوں باغہائے ایشاں بہتر و نیکوتر ازیں باغ و محل آسایش و استراحت عمومی بودے و ممالک ایشاں صد مرتبہ آباد تر از آلمان شدے۔ افسوس کہ مالک شرقی لازم است کہ آں ہم در ایرانیاں مفقود است۔

گزشتہ از کتب سماوی و احادیث نبوی (ص) حکما و ناصحان و واعظان از برائے شما راہ عذر و بہانہ نگذاشتہ اند۔

از کتاب شیخ سعدی جہت اطلاع عموم اہل عالم چند شعر کافی است کہ مکرر اُورا خواندہ و بزبان آلمانی ترجمہ کردہ ام۔ اگر بنظر دقت بنگرید ہر حرفش بعالمے ارزش دارد ؎

شنیدم کہ در وقت نزع رواں بہرمز چنیں گفت نوشیرواں
کہ خاطر نگہدار درویش باش نہ در بند آسایش خویش باش
برو پاس درویش محتاج دار کہ شاہ از رعیت بود تاجدار
نیاید بنزدیک دانا پسند شباں خُفتہ و گُرگ در گوسفند
رعیت چو بیخ است و سلطان درخت درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
فراخی در آں مرز و کشور مخواہ کہ دلتنگ بینی رعیت ز شاہ

امثال ایں کتاب را من از انجیل دوست تر دارم۔ ولے شما اینہا را افسانہ بیشمارید و اعتبار بایں سخنان حکمت آمیز نمی نہید۔ بانواع تدابیر دارائے مردمان را ربودہ می آورید در اینجا برائیگان خرچ مینمائید۔

ولیشب در ایں کابنہ تیار تو چند نفر از ایں اشخاص نشستہ مشغول عیش و عشرت نہ بلکہ بدمستی و رذالت بودند۔ درمیان آناں پیر مرد کہن سالے سرمست شدہ با دختر شوخ و شنگ اجلاف و قشنگے نرد عشق میباخت۔ وے دختر کہ اعتنائے بلو نمیکرد و دل را بجوان خوش روئے مشکیں موئے باختہ بود۔ آں بیچارہ از ہمہ چیز آوارہ گاہے

مُشت بمغز خود میکوفت و گہے اشک حسرت از دیدہ فرو میریخت، و این اشعار را میخواند

چہ کردہ ام کہ چو بیگانگان و بد عملاں   نظر بچشم ارادت نمی کنی سویم

گرفتم آتش دل در نظر نمی آید   نگاہ می نکنی آب چشم چوں جویم

مردم از اطرافہا گرد آمدہ۔ تمسخر نمودہ۔ می خندید۔ گفتم۔ اے بیچارہ ایرانیاں، بیائید و تماشا کنید۔ کہ وجہ استقراضئ دولت کہ شمار را رہن گذاردہ و پول گرفتہ اند۔ و با خرج و چگونہ بہ مصرف میرسد و امروز در آنجا دیشب ہزار و چہار صد فرانگ صرف کردہ اند۔

بنارہ اوقاتم تلخ ازیں سخنان شدہ با کمال خود داری گفتم

صلاح مملکت خویش خسرواں دانند   گدائے گوشہ نشینی تو حافظا مخروش

با کمال خویش روئی گفت۔ معلوم میشود از گفتہ ہائے من رنجیدہ خاطر گشتہ اید؟ گفتم۔ نہ۔ بلکہ طرز سخن چنیں آمد پس برخاستہ کہ خدا حافظ کنم۔ گفت۔ کے بایک دیگر ملاقی شدہ صحبت خواہیم نمود؟

گفتم۔ فردا بہ ورشو عازم ہستم۔ آدیو۔ آدیو۔

پس از شنیدن ایں سخناں از قول فرنگی۔ ابراہیم بیگ رنگ روئے خود را باخت، تا بناگوشش مانند زعفران زرد گشت۔ ملاحظہ کردم دیگر حالت نشستن ندارد۔ کالسکہ کرایہ گرفتہ۔ سوارش کردہ۔ بخانہ آوردم۔ یکسر رفت بمنزل خود، چوں حالت صحبت و گفت و شنود نداشت منہم رفتم منزل خود کہ شاید او خوابیدہ راحت بشود۔

بعد از ساعتے حاجی مسعود آمدہ گفت:۔

خانم خوابیدہ۔ بیا بہ بیں آقا چرا گریہ میکند؟ رفتہ داخل نشدہ گوش دادہ دیدم، ابراہیم بیگ خود بخود میگوید "ایران! ایران!! ایران!!! ایں چہ مصیبت است بتو روئے آوردہ؟ ہا تف بر تو باد اے روزگار غدار! ایں چہ خواری است کہ از برائے ایرانیاں آمادہ نمودہ؟ اے وطن! اے مادر عزیز!! ایں چہ نکبتے است کہ از برائے تو ابنائے تو روا دیدہ اند؟ آیا تو آں ایران نیستی کہ در عہد قدیم گلستان ارم

وبہشت روئے زمین بودی؟ تو ہماں ایرانی کہ بروزگار دیرین آثار مدنیت و تربیت از تو در عالم ناشی و منتشر شد۔

مورخین دنیا آگاہند در ایام سلاطین عجم تو رسم ہائے نیک و نظم ہائے پسندیدہ داشتی۔ ہنوز قانون کیومرث۔ ہوشنگ۔ جمشید از یاد نرفتہ۔ و فرنگیان را سرمشق مملکت آرائی گشتہ۔ اکنوں چہ شد کہ در اقصی بلاد فرنگ ذم اولاد ترا او رجرائد نشر مینمایند۔ از نام ایران و ایرانی وحشت کنند۔

ایران! ایران!! ایران!!! پسران ناخلف آوازۂ بدنامی و فضاحت تورا بگوش فرنگیان رسانیدند۔ مردمان بے سروپائے فرنگ بہ حرکات اولاد تو می خندند۔ در باغہا گریبان اولاد ترا گرفتہ بقدح و ذم او پرداختہ و بخوشی حال خود می بالند۔ امروز از اہل تو کسے نیست بحالت گریہ کند ع

دی در سر یک مردہ دو صد شیون بود امروز یکے نیست کہ بر صد گرید

ازیں قبیل سخناں میگفت و ہاہائے میگریست۔ بحاجی مسعود گفتم۔ بشتاب میرزا عباس را بیاور من داخل اطاق شدہ۔ فوراً میرزا عباس ہم رسید و گفت۔

"برادر ترا چہ شدہ؟ واز بہر چہ گریہ میکنی؟ چرا خود را ہلاک مینمائی؟ دنیا بہ دادی و غصۂ تو تغیر و تبدیل نیابد۔ صبر باید کرد کہ گفتہ اند۔ "الصبر مفتاح الفرج" ع

مشکلے کہ نیست کہ آساں نشود مرد باید کہ ہراساں نشود

البتہ بدگمانی را فرو گذار و تفأل بہ خیر آر، ع

کارہا نیکو شود اما بصبر

قدرے تسلیتش دادہ۔ گفت۔ بگو۔ اسپ ہا را بکالسکہ بہ بندد بر ویم بیروں۔ قول بزرگانست کہ ہنگام غم و الم بقبرستان روید۔ شب جمعہ ہست بقبرستان رفتہ برائے اہل قبور فاتحہ بخوانیم و فاتحہ بدہیم۔

کالسکہ حاضر شد۔ سوار گشتہ رفتیم سر بر قبر مرحوم حاجی۔ ابراہیم بیگ خود را بروئے قبر پدر افگندہ۔ زار زار میگریست و میگفت "پدر جان۔ خوشا بحال تو کہ

رفتی وایں روزہائے غمیں راندیدی من جمیع وصایائے تراگرفتہ اجرا کردم۔ ولے
نتوانستم نسل تو را بوطن برم۔ پدرجان خود رفتم وبچشم خود دیدم۔ آنچہ کہ دربارۂ
ما دیگراں میگفتند۔ تماما درست وصحیح بود۔ پدرجان کاشکے پایم می شکست ونمی رفتم
کار از آن گذشتہ کہ ہموطناں بما سرزنش کنند۔ حالا فرنگیاں معائب مارا بروز
نامہا اعلان میکنند۔ پدرجان ؎

اگر بروز قیامت کشیدہ وصل چہ شد وصال یار بدیں انتظار می ارزد

یابا اجابت کن مسئولم را مرا نزد خود دعوت فرما من ازیں بیش تاب زندگی
ندارم۔ ونمیتوانم شماتت خودے وبیگانہ را دربارۂ وطن خود بشنوم۔ از حیات خود
بیزارم۔ زبان ہرکس برمن دراز شدہ۔ خدایا خلاصم کن۔ وجان من بستاں۔

دریں بین میرزا عباس بازوئے ابراہیم بیگ را از سرقبر بلند نمودہ گفت۔
برادر! تو بکلی دیوانہ شدہ۔ مردم آرزوئے عیش وعروسی ترا دارند وتو برائے خود
آرزوئے مرگ میکنی، ع

ببیں تفاوت رہ از کجاست تا بکجا

ایں چہ راز ونیاز است؟ وایں چہ دعائے بیجاست؟ پاشو۔ پاشو بردیم۔
جبراً از قبرستانش بیروں آوردہ۔ بکالسکہ سوار کردہ آمدیم درخانہ، ولے از کسے
صدا در نمی آمد۔ ودرہیچ یک از ما قدرت تنطق سہل است یارائے نفس کشیدن
ہم نبود۔

حاجیہ خانم آمد کہ چہ خبر است؟ گفتم۔ خبرے نیست بازکدر رسیدہ واز ہماں
قسم کدر ہاست۔ میرزا عباس قدرے نشست ورفت۔
محبوبہ منتظر بود من بیروں آیم۔ بعد از زمانے بیروں آمدم۔ باچشم گریاں
ودلسوزاں پرسید چہ شدہ۔
گفتم۔ چیزے نشدہ۔ روزنامۂ حبل المتین خواندہ مکدر شدہ است۔
گفت۔ پس ازیں حبل المتین را نگذارید اندرخانۂ ما داخل شود۔ من سابق کہ حبل المتین

می آمد۔ گاه گاہے میخواندم۔ با اینکه از فهم مطالب او قاصر بودم باز ہم بعض مقالاتش مرا حالی بحالے مینمود۔ و بگریه می انداخت۔ مدیر آن نامه گویا روضه خوان بوده۔ و یا پیدایشش در محرم شده۔ تا ہیچ وقت خبر بشارت انگیز فرحت خیزے از ایران در او مشاہده نشده۔ معلوم است خواندن چنین اخبار برائے بیگ در حکم خوراندن سم بدوست۔

گفتم۔ راست میگوئی۔ من خود ہم پس ازیں نخواہم خواند۔ ولے این قصور اخبار نگار نیست۔ حکم اخبار آن است که حسن آئینه را داشته باشد۔ قبیح را قبیح و حسن را حسن نماید۔ چون حسنے در کردار ایرانیان نیست۔ چگونه حسن نماید۔

ابراہیم بیگ چائے و شام میل ننمود۔ با حالت پریشان تکیه زده سر در پیش افگنده آه سرد از دل پر میکشید۔ با این حال یک ماه کامل۔ در خانه نشسته بیرون نرفت۔

حاجیه خانم ہر چه اصرار میکرد حکیم بیاید۔ راضی نمی شد۔ روزے دو سه فنجان قهوه با شیر۔ و گاہے چائے میخورد۔ ولے ہر روز چہل پنجاه سیگار میکشید۔

احبا ہر روز آمده احوال پرسی و دلجوئی می نمودند۔ روز بروز از تنش میکاہید۔ لاغر و ضعیف میشد۔ بے قوت و بے طاقت میگشت۔ دائما در فکر و خیال بود۔

روزے جمعے نشسته بعضے صحبت ہائے بامزه و شوخی میکردند۔ که شاید در دلش اثر بشاشت پدید آید۔

ناگاه حاجی مسعود نامسعود از در داخل شد۔ و چند مکتوب آورد من اشاره کردم برگردد۔ نفهمید۔ ہمه را گذاشت۔ ابراہیم بیگ نگاه کرده۔ یکے را بجانب من انداخت۔ و با صدائے ضعیف گفت۔ بخوان۔ دیدم۔ مکتوب مشهدی حسن کرمانیست۔ ہر چه خواستم تفره بزنم۔ مفید نیفتاد۔ اصرار کرد۔ خواستم مطالعه نموده احوالات وحشت آمیز او را خارج کنم و با سر ہمبندی بگذرانم۔ گفت خیال ترا میدانم۔ بمرگ من بدون تحریف چنانکه نوشته من البدو الی الختم بخوان۔ ناچار من ہم شروع بخواندن نمودم۔

صورت مکتوب مشهدی حسن کرمانی از طہران

فدایت شوم - ما زلیست - کہ از عدم مطلب عریضہ نگار شدہ - زیرا احوالات فرح بخش ظہور نکردہ - و منہم پریشان خیال و پژمردہ حالم - و خیال دارم چہار روز بعد عازم ارض اقدس مشہد مقدس شدہ - نائب الزیارہ باشم -

پس از وفات حاجی خاں راہ مداخل بندہ مسدود شدہ - باکمال عسرت و پریشانی بسر میبرم - ہر چہ مایحتاج داشتم ہمہ را فروختم - این آخرین عریضہ ایست کہ از طہران مینویسم و احوالات فرنگستان را ما بہتر از بندہ میدانید -

حبل المتین را خواہش کردم حالا یک سال است یک نسخہ ہم نفرستادید - طلبیدن آں اگر ذریعہ دیگر ممکن بود - زحمت جناب عالی را نمیدادم - شاید بے احتیاطی فرستادہ اید بہ بندہ نرسیدہ - و در پست خانہ گیر کردہ است - شنیدم بعضے پاکتہا را باین بہانہ باز میکنند - ولے غرض صدر اعظم دیگر است با این ہمہ سختی ہا کہ در عدم ورود حبل المتین بنما یند - باز موثقاً شنیدہ ام - تمام شمارہ ہائے حبل المتین را روئے میز خاصہ شاہ میگذارند - کے و چہ طور معلوم نیست - صدر اعظم خیلے در جستجوست ہنوز پے نبردہ ہمیں قدر خوش خبرے بشما میدہم کہ اخبار حبل المتین بشاہ میرسد - و ملاحظہ ہم می فرمایند -

بارے چنیں ماہ قبل نوشتم - اعلیحضرت ہمایوں شہنشاہی با ملتزمین رکاب ظفر انتساب بسلامتی و فیروزی وارد گشتند - و جشن مفصلے ہم گرفتہ شد - ولے افواہ است کہ پس از پنجماہ باز خیال عزیمت فرنگستان دارند - و مجدداً از روسیہ دہ ملیون قرض خواستہ گویا قرارداد ہم شدہ است - و از قراریکہ میگویند صدر اعظم بہ تدابیر اسباب چینی این سفر را کاملاً کردہ -

چنانچہ سابقاً عرض شدہ بود کہ اعیان جمیعاً در صدد عزل صدر اعظم ہستند - صدر اعظم ہم این معنی را دریافتہ بجہت صلاح شخصی خود بودن در تختگاہ را منافی حزم

میدانند- تاوقتیکه شاید یک یک این مدعیان خانگی را ایران از دو از میان بردارد- ولے از قراریکه معلوم است مشکل بتوانند- ماده مستعد است- و شاید از بد بدتر شود- جماعت مدعیان شب نامه ایجاد کرده در کوچه و بازار می اندازند- و بدر بند ها می چسپانند- حتی بنفس نفیس همایونی هم بوسائط غیر معینه میرسانند- از یاد شاه راضی هستند- همه گناهان صدر اعظم را با دلائل بینه در شب نامها ثبت مینمایند- که او سبب خرابی ایران گشته- سی سال است که تمام نقاط کرهٔ ارض از حضیض سفلی باوج علاوی ارتقا نموده- برعکس ایران روز بروز روئے بانحطاط نهاده ظلمتِ جهل تمام ایران را فرا گرفته- بے نظامی و بے قانونی از حد گذشته- صدر اعظم هر کس را میخواهد پیش میکند- و هر کس را نخواهد پس می برد-

گذشته از نجبائے ملت و دانایان کار آگاه- شاهزادگان عظام هم از تفرعن و بے اعتدالی این مرد و لتنگ گشته- چندے قبل حضرت والا ظل السلطان تلگرافی در خصوص یک نفر از ارباب لقب بصدر اعظم زده بود- صدر اعظم را غرور و سبعیت دامنگیر شده- بزور توسری تلگراف را بجاملِ خورانیده بود تصنیف ساخته اند در دف و دائره میزنند ؎

صدر اعظم شاه ایرانست- گوئی نیست هست   شاه هائے و هوئے عنوانست- گوئی نیست هست

اول چیزے که با ایران لازم میباشد مکتب است- و این شخص در ضد مکتب ایستاده بشاه گفته بود نتیجهٔ مکتب را ملاحظه فرمائید که طلاب روسیه چه شورش ها بر پا کرده اند- طلاب مکتب هیئت مضری انداز برائے دولت" با این صغری و کبری خیال ست جمیع مکاتب را داد-

بزرگترین مدعی او وزیر دربار است- اینها بهمدیگر افتاده راست و دروغ در حق یکدیگر سخنان مضرت انگیز میگویند- و مقدمه ها برائے یکدیگری چینند- آن هم کباده صدارت میکشد- بعضے رعایت جانب وزیر دربار را میکنند با خصوص ترکان گمان دارند او بهتر ازین است- ولے بخدا نه این خوب است و نه آن- این هم از

علی الرغم میرزا علی اصغر خان صدر اعظم و پارک می سازد۔ از قراریکہ میگویند این پارک بہتر از آں پارک خواہد شد۔ کمتر از دو بست ہزار تومان خرج ندارد۔ از جملہ جہت گل خانۂ زمستانی ماشین بخار آوردہ و چندین ہزار تومان مایہ گذاشتہ ہست۔ خاک بسر رعیت ریختہ و برائے سیر و صفائی خود اینگونہ عمارت و پارکہا می سازند۔

بالجملہ کسانیکہ دریں سفر فرنگستان نبودہ وان اسباب و تجملاتیکہ رفقا آوردہ اند محروم شدہ یا باید بیاورد۔ یا از حسد و ہچشمی در آرزوئے پارک و تجملات غصہ مرگ شود و آں مردہ را "شہید پارک" باید خواند۔

گویا تفنناً در فرنگستان گفتگو شدہ بود کہ مجلس شوریٰ در ایران بنا گذارند، یک نفر از حواشی شاہ امیر بہادر جنگ گفتہ "اگر چنیں کنند من با خنجر شکم اہل مجلس را میدرم۔ اینہا خیال دارند۔ از استقلال سلطنت بکاہند۔ من شاہسوں و صاحب غیرتم۔

بہادر ایران را تماشا کنید۔ شجاعت را در برہم زدن سعادت و نجبیٔ ایران بخرج دادہ شکم پارہ کن میشود۔ بہادر ما چہ قدر با شجاعت و باغیرت است۔ مجلسانیکہ میخواہند بعزت و قدرت و شوکت پادشاہ بیفزایند شکمشاں را پارہ میکنند، ہماں مثل مشہور دوستیٔ حضرت خرس در حق آنہا شامل است، ع

دشمن دانا بہ از نادان دوست

دوست نادان نمیخواہد کہ پادشاہ او مثل ویلہم امپراطور آلمان شود۔ میگوید پادشاہیٔ ایران اسم بے مسمّیٰ باشد۔ صاحب امر و نفوذ نباشد۔

خلاصہ در حقیقت ایران ویران است، در ہر ولایت گرانی غلہ باعلیٰ درجہ رسیدہ، فقرا بیکار و گرسنہ، اللہ اللہ گویان بخانۂ حکام ہجوم می آورند و یغما تاراج مینمایند۔ در مشہد۔ شیراز۔ اصفہان و یزد و بلائے گرانی یا جسارت جماعت بابیہ و بگیر بگیر آنہا ہم ہست۔ بعضے جاہا قشون میفرستند۔ و کسادیٔ بازار۔ کسبہ و تجار را از پا در آوردہ است۔ آتش جہل ایران را سوزانیدہ۔ باوجود این حال صدر اعظم اصلا ازیں واقعات باک ندارد۔ ہر چہ از دستش بر آید در خرابیٔ ایران میکند۔ و برہملگی

دشمنان خود غلبہ مینماید۔

از مسلماتست کہ خلاق عالم جہت امتحان یک نفر بندۂ خود را باوج اعلیٰ رسانده قدرت کرامت فرموده است۔ ولے کبریائی شایستۂ ذات اقدس اوست تعالیٰ شانہ، اگر چنانچہ بنده خواہد در صفات ذاتیۂ خدا شرکت نماید فوراً از اوج عزت بخاک مذلتش نشاند۔ وپشۂ ضعیفی ومار از روزگارش بر آرد۔ ولے اکنوں کہ اقبال مساعد دارد۔ ہر چہ دلخواه اوست بجا می آرد۔ وائے از روزے کہ ادبار روئے آرد۔ ودر جائے اقبال خیمہ زند! دُنیا ازیں افسانہا بسیار یاد دارد۔

یا لے از رؤساء جماعتی کہ در عزل صدر اعظم ہم عہد وہم قسم شده بودند۔ کہ تا اعلیحضرت یاری اورا عزل نکنند آرام نگیرند یکے ہم جناب آقا شیخ فضل اللہ نوری کہ از علمائے معروف طہران است۔ بود۔ شش ہزار تومان از صدر اعظم گرفتہ۔ جمیع رفقاء معاہدین را نشان داد۔ سر"انا فسد العالم" را نمود۔ از نو بگیر بگیر است۔ آقا میرزا سید حسن آقا برادر موید الاسلام مدیر حبل المتین را ہم شبانہ گرفتہ وبر دند بجا معلوم نیست۔ اینہا برائے کوتاه کردن زبان وشکستن قلم حبل المتین است۔ با سفیر انگلیس ہم در گفتگو ہستند کہ شاید دوستانہ حبل المتین را در کلکتہ بند نمایند۔ حالا خبر رسید کہ نود نفر از بزرگان را گرفتہ ہر یک را بطرفے بیرت ویلا کرده اند۔ بازار بگیر بگیر خیلے گرم است۔ ہر کس با ہر کس دشمنی دارد۔ خود را بصدر اعظم رسانیده وکار اورا یسازد ؎

آنکہ در دل ہوس سوختن ما میکرد کاش می آمد واز دُور تماشائے کرد

"اعتذار از علمائے اعلام کثر اللہ امثالہم"

امیدِ صادق ورجاء واثق است کہ قارئین کرام وبرادران فی وی الاحترام ہرگز درباره بندۂ نگارنده بفحوائے "ان بعض الظن اثم" سوءِ ظن نفرموده، وگمان بد نبرند۔

مسلم است کہ توہین اساطین دین مبین کفر محض و عین ضلالت ست۔ ہر آں کو بخدا و رسول ایمان آورد۔ مرتکب چناں جسارتے کہ سبب کفر و ارتداد باشد نمیگردد۔ وکسانیکہ حضرت ختمی مرتبت صلے اللہ علیہ و آلہ ستودہ و در شان و مرتبۂ ایشاں فرمودہ۔

علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل

اطاعت و توقیر ایشاں بر ہر صاحب ایمان بحکم رسول انس و جان مانند اطاعت آئمۂ انام سلام اللہ علیہم الی آخر الزمان واجب ست۔ وترک ادب و خلاف اطاعت بسلسلۂ مقارنۂ علماء سبب خلود در نیران است۔" اللّٰھم احفظ من شرور انفسنا" دبدول پیروی اساطین دین و جانشینان امام مبین چہ ملت؟ چہ دولت؟ چہ سلطنت؟ چہ ایمان؟ چہ اسلام؟

ایں داد و فریاد و جد و جہد نگارندہ از روئے تعصب و حفظ ناموس اسلام و بقائے اسم و رسم ملت و قومیت است۔ و ہیچ وقت جز بوجہ دیانت و حفظ شریعت از برائے ہیچ ملتے ترقی حاصل نشدہ و نخواہد شد۔ ترویج شریعت و اعلائے کلمۂ توحید بستہ بوجود فایض الجود علماء دین است۔ بے وجود عالم چہ مسجد؟ چہ منبر؟ شریعت؟ طریقت؟

ہیچ دولت و ملت در بے دینی فرمان گذار نشدہ و نخواہد شد۔ ولو اینکہ مذہب غیر حق و باطل باشد بہتر از لا مذہبی ست۔ تا چہ رسد بمذہب پاک احمدی و شریعت مطہرہ محمدی کہ ہمہ عالم گواہ عصمت اوست۔

بلاشک جہت ملک داری و فرمان فرمائی وجود علماء اعلام از ارکان اربعہ و بلکہ رکن رکین و اس اساس ہیئت اجتماعیہ شناختہ بیشود۔ مانند ستون وسط خیمہ، اگر استعیذ باللہ شکست بر آں وارد آید۔ آں اساس از بیخ و بن بر افتد۔ سیاست در ہر ملت از قاعدۂ حکمیہ است۔ چہ در ہر صنف از اصناف بنی نوع بشر۔ قطاع الطریق کہ ہر کدام ملبس بلباسے گشتہ۔ بجان و مال۔ بلکہ بدین و ایمان

مردم دست تعدی دراز نموده موجودند۔ از هیچ گونه فحش و بے اعتدالی مضایقه نمی کنند۔ چنانچه از ابتدا الی الحال دیده و شنیده شده که نیک و بد۔ سعید و شقی۔ در هر صنف بوده۔ حتّٰی در ذریعهٔ انبیا و اولیاء۔

طایفهٔ از قاطعان طریق در شعب جبال پنهان۔ و راه کاروانان زنند و با شمشیر و تفنگ هجوم آرند۔ و برخے در شهر شبانه بخانهٔ بیگانه داخل شده آنچه بدست شان افتد میربایند و می برند۔ گروهے در کسوت تجارت در ملاء عام مال مردم را گرفته پس نمیدهند۔ از همه اینها معتبر تر و شقی تر گروهے اند که بلباس تدویر در آمده طریق شریعت بپمایند۔ مال فقراء مساکین و ایتام و موقوف را گرد آرند قطاعان الطریق سابق الذکر در انظار بیقرب۔ و هنگامیکه توقیف شدند مجازات می بینند۔ و در خاک مذلت و شرمساری می نشینند۔ اما اینان در صدر مجلس نشینند۔ و بر سائرین برتری گزینند۔ اینها اشخاصے هستند که اوّل درجهٔ شقاوت شان اینست که کسوت علماء را غصب کرده۔ بر سر و بر خود آراسته و بفحوائے "کمثل الحمار یحمل اسفاراً" کتاب چندے بر خود بار نموده و اورا سبب راه ترقی داده اند۔ چنانچه وقتیکه جناب آقا از عتبات عالیات تشریف می آورد۔ بجز ردا و عصا بچیزے مالک نیست۔ دویست تومان هم قرض دارد۔ در اندک زمان بدادن چند حکم ناحق صاحب چند قریهٔ ششدانگ و تجملات خانه و جواهرات و طلاآلات زمانه و خدم و حشم میشود۔ غافل از اینکه "من لم یحکم بما انزل الله فاولئك هم الکافرون والفاسقون والظلمون" این راه زنان بدنام کنندهٔ نکو نامند۔

بمفاد آیهٔ وافی هدایه "انما یخشی الله من عباده العلماء" علماء باید بازیور خوف آراسته و با کسوت شخصیت پیراسته باشند۔ نه اینکه مردگان را وارث و ناحقان ظالم را حارس۔ مال یتیم بخورند و پردهٔ ناموس مظلوم بدرند۔ حضرت رسول اکرم در حق چنیں علما میفرماید:۔

"من طلب العلم لا ریح دخل النار۔ لیباهی به العلماء او لیمارح به السفهاء او بصرف

وجوہ الناس، اولیاء خذنہ الامراء"۔
واگر غمازی راہم بریں چہار مزید کنیم۔ ایں پنج خصلت مذمومہ کلاً در بعض از علماء طہران موجود است۔

العلم بلا عمل وبال۔ العالم بلا عمل کشجر بلا ثمر۔ حضرت عیسیٰ علیہم السلام میفرماید۔ "ویل للعلماء السوء کیف تلظی علیہم النار"۔ ابی عبداللہ میفرماید۔ بدرستیکہ از علماء تحصیل مینمایند و نمیخواہند تعلیم نمایند۔ وایشاں در درک اند۔ وحتیٰ بعضے کہ در موعظہ تندی نمایند در درک اند۔ وعالمے کہ بعلم خود عمل نکند در درک است۔

بس عالم آں نیست کہ پنج ذرع کرباسی فرنگی دور سر پیچد۔ بلبسین بلباس علم را عالم نمیتواں خواند۔ عالم آں است کہ قولش برعکس فعلش نباشد

غول باشد نہ عالمے کہ ازو — بشنوی گفت و نشنوی رفتار
برخود آنرا کہ پادشاہے نیست — برکسانش تو پادشہ مشمار
افسرے کو نہد ہمے برسر — خواہ افسر شمار خواہ افسار

ایں عنوان را وفائیؔ شوستری خوب نظم آوردہ رحمۃ اللہ علیہ

نہ ہر کس شد مسلماں میتواں گفتن کہ سلماں شد
کزاول بایدش سلماں شد و آنگہ مسلماں شد

جمال یوسف ار داری بحسن خود مشو غرہ
صفات یوسفی باید ترا تا ماہ کنعاں شد

بسر سودائے دنیاداری و خود فکر دستارے
کزاول فکر سر باید شد آنگہ فکر ساماں شد

عالم آنکس بود کہ بد نکند — نہ بگوید بخلق و خود بکند
عالم آنست خود براہ بود — نہ سوئے مال و نفس و جاہ بود
نہ محقق بود نہ دانشمند — چارپائے بروکتابے چند

آں تہی مغز را چہ علم و خبر   کہ بر او ہیزم است یا دفتر

اے کاش در دولت ما قدرت و علم بودے و در تمیز کردن این معائب صد سال پیش جہد میکردیم۔ کہ حسن از قبیح و نیک از بد و خوب از زشت سوا شدے۔ بعضے اشخاص کہ مایۂ رسوائی یک قوم و مذہب ہستند از درجۂ اعتبار می افتادند۔ چہ فایدہ۔ امراء و وزراء بیشتر بلوث پامال کردن حقوق ملت آلودہ۔ و از ترس اعمال و افعال خود قدرت نطق کشیدن ندارند۔ نہ ادارۂ تمیز ہست۔ نہ معارف و نہ سانسور مذہبی۔ ہر نکرہ ہر چہ خواہد می نویسد۔ و بخورد عوام الناس میدہد و از صاحبان دستار اگر سخنے گفتہ شود۔ مانند کلام منزل در دل عوام نقش بندد۔ و بیچارہ چون قوۂ ممیزہ ندارد کہ نیک را از بد تمیز دہد۔ و حق را از باطل بشناسد۔ و اگر کسے عالم ربانی و فاضل صمدانی باشد۔ و لے عمامہ نگذارد و آستین پہن و گشادہ نداشتہ باشد۔ سخنے از حدیث و آیہ بمیان آرد۔ ہمہ تمسخر کنند۔ و بنافہمی و بے معرفتیش نسبت دہند ولے جہال بلکہ جلاد اگر عمامہ گذارد حرفش مسموع و مجری و اگر بالائے منبر رود سپے در پے صلوٰۃ فرستند و غلغلہ در مسجد افگنند۔ و در عوض مزخرفات باید بشنوند۔ و حکماً دست شان را ہم باید ببوسند۔ و پا پوششاں را جفت نمایند۔ از ہمہ تمنایے اطاعت دارند۔ و اگر کسے ایرادے نماید او را شقی و کافر خوانند۔

اما بہ مرکلائے عالم اعتنا ندارند۔ خیال نمیکنند کہ فضیلت در سرپوش باشد۔ قیمت کلاہ کہ از پوست بخارائی است بیست و پنج تومان ست۔ اما قیمت عمامہ یک توپ تنزیب شش ہزار دینار است۔ پس فضل در سر است کہ محل خرد و ہوش و ادراک و تمیز می باشد۔ کہ بحکم عقل از خدا میتر۔ و خلقتاً ہیچ فرقے در میان نیست، افسوس کہ رؤسائے ملت تا امروز در خیال آن نیفتادہ اند کہ امتیاز و اعتبار را بانسان کامل دہند نہ بادستار بزرگ۔" ھدینا اللہ الی طریق الصواب"

سخن بطول انجامید ع

خدا آسان کند دشوار ما را

در ہر صورت نگارندہ ناگزیر است از آنچہ در نسخہ ہا درج شدہ بے کم و زیاد
ہنگارد - چوں مطالب ہمرا یا صدق و خالی از غرض است و نیت خالص - خدا را
بحق علماء امت محمدی قسم میدہیم کہ قلم عفو بر جرائم اعمال ما در کشند -
از قارئین محترم استدعا می کنم کہ خوردہ نگیرند - در اینجا اگر سہوے شدہ در مبلغ
وجہ ملیبا شد کہ آیا شش ہزار یا سہ ہزار تومان است - خود آن عالم نما آن سہو را تصحیح
خواہد کرد -

خلاصہ - بعد از عرض معذرت بحضور علمائے حقہ باداۓ مطلب پردازیم -
"انا فسد العالم فسد العالم" عالم را فاسد نمودہ - از آن روز این را بگیر - آنرا بہ بند بمیان
اُفتاد - یکے را بکاشان - دیگرے را باردبیل - سومی را بقزوین - ہر کس را بجائے
میفرستند - یکے را حکومت میدہند - دیگرے را اخراج بلد میکنند ہنگامۂ محشر است
در مردم -

خرید درباریاں بیش از تجار است - آقان محترم در فرنگستان آدم دارند - صد
صندوق پنجاہ صندوق می آورند - حضرات خیر خواہان دولت کہ ما عی آنانند
معترضند چرا و چہ استقراضے را چناں کردند - ولے ہر کس ند گم شود - ہمہ جا خفیہ و
تبدیل موجود است - عرض کردم غدغن اکید شدہ کہ روزنامہ حبل المتین و سایر
روزنامجات فارسی از خارج بایران نیایند - یاد دارید کہ یک روز روزنامۂ
اطلاع و ایران را از دست بندہ گرفتہ رفتید کہ ظلم عالم را فرا گرفتہ این نامردان
متملق بمداحی ظلمہ و فساق میپردازند -

حالا تصور نمائید حبل المتین سوائے آنکہ از ظلم حکام و کم و بیش در کیفیت گرانی
طہران و اسباب او و رشوہ خوردن امراء و اعیان از محتکرین و راہ نمائی دولت
بصراط مستقیم چہ نوشتہ بود کہ غدغن کردند -

البتہ روزنامہ ایران لابد و اطلاع لاعلاج است - ہر چہ بکنند تعریف و تمجید
نمودہ پارچہ نانے بدست آوردہ بخورد - اما در ممالک خارجہ روزنامہ نویسان

بیش از وزرا و صدر اعظم و دیدبه دارند - ولی در طهران قدرت صد توپ کاغذ بنقد خریدن ندارد -

ژاپونیان درسی سال دارائے پانزده هزار روزنامه نویس شده اند و قدرت را روزنامه ها بانجا رسانیده که دنیا را بحیرت و تعجب انداخته اند - مار ایک حبل المتین است که هزار و ششصد فرسخ دور از وطن آنرا هم قدغن مینمایند بایران نیاید - از ذلت داد یار ما مُنیا در حیرت است - و اینهمه ذلت و پریشانی و بے سامانی ما تماماً از سوء حزم و تدبیر وزرائے خود غرض است -

سی سال است که خیال ایشان در اضمحلال و برانداختن یکدیگر صرف می شود - و دائماً با یکدیگر دست و گریبان و کشاکشند - و فرصت رسیدگی بکارهائے دولتی و ملتی ندارند - در هر صورت هرج و مرج در هر گوشه و کنار نمایان - خفیه و تبدیل از بس زیاد شده - دوست از دشمن و بیگانه از آشنا شناخته نمی شود - اکنون که مانند گفته هائے شیبانی دنیا پریشان است ؎

یار پریشان و زلف یار پریشان — شهر پریشان و شهریار پریشان
روز پریشانتر از شب است و شب از روز — هست همه کار روزگار پریشان
باد پریشان و ابر و باغ و که دشت — عید پریشان و نو بهار پریشان
خاطر مجموع کافیان در شاه — هست تو گوئی چو زلف یار پریشان
بخت پریشان اگر نگشته چرا گشت — شاه نشسته به تخت یار پریشان
کار خلایق باضطرار کشیده — هست دل خلق از اضطرار پریشان
رائے پریشان زند بکار چو باشد — مرد نشسته بکاخ کار پریشان
هست پریشان تر از همه دل بونصر — کش بود اینکه راز آن نگار پریشان

خلاصه این اوضاع زندگانی ماست - اگرچه خجالت میکشم - ولی اگر ممکن باشد پنجاه تومان بمشهد برائے بنده فرستید - ورنه جان شما سلامت باشد - آقا میرزا یوسف را از من سلام برسانید - اقل حسن کرمانی -

ابراہیم بیگ مات و متحیر نگراں و اشک از دیدگانش جاری بود۔ پس از ختام مکتوب دو دستی بسر زدہ گفت۔ پریشاں پریشاں واللہ پریشاں۔ باللہ پریشاں۔ مانند زن سکلا بھائیہائے شروع گرد گریہ و نوحہ کردن۔
حاجیہ خانم و سکینہ و محبوبہ سیاہ بخت دویدند پشت در اطاق کہ چہ شدہ؟ چہ خبر است؟
من اشارہ کردم بہ مہماناں۔ برخاستہ رفتند و آنہا داخل شدند۔ خانم گفت، پسر جان! پسر جان؟ چہ خبر است؟ چہ واقع شدہ؟ آہستہ آہستہ پاسخ داد۔ والدہ پریشاں۔ پریشان۔
خانم بر من نگاہ کردہ پرسید۔ میرزا یوسف! مہماناں چہ غلط کردند؟ و چہ گفتند کہ پسر مرا باین حال انداختند؟ نمی بینی کہ فرزند من بیمار است۔ اینہا را چرا جمع میکنی؟
گفتم۔ ایشاں از روئے محبّت و دلسوزی می آیند۔ کہ او را با صحبت ہائے ظریفانہ مشغول نمایند و گرد کدر را از دل او بزدایند۔ از ایشاں خلافے صادر نشدہ۔ از طہران کاغذے داشت۔ باصرار او من کاغذ را خواندم۔ یکبار ابراہیم کلاہش را زد بزمیں۔ آوازش منقطع گشتہ با صوت حزیں گفت۔ تفو بر تو اے روزگار تفو۔ پریشاں پریشاں۔
بلے حقیقتاً پریشاں۔ آں شب را تا صبح بہمیں منوال نشستیم ہیچکس دیدہ بہم نہ نہاد۔
صبح فرستادم حکیم صالح آفندی آمد۔ گفت۔ من در طنتہ بودم۔ پریروز آمدم۔ احوال پرسید۔ گفتند یک ماہ است ابراہیم بیگ دوبارہ بیمار شدہ است۔
بالجملہ حکیم سلام داد۔ باصدائے حزیں علیک السلام جواب گفت۔
حکیم پرسید۔ چہ خبر است؟ زبان در آوردہ باشارہ آب خواست۔
حکیم گفت۔ از سماور آب جوشیدہ بیاورند۔

آوردند۔ کمے خورد۔ حکیم معاینۂ نبض کرد۔ درجہ گذاشت۔ دیدم حالش پریشان شد۔ نسخہ نوشت و دوائے نوشیاتی ترتیب داد۔ ہنگامیکہ خواست برود بمن اشارہ نمود باہم بیرون رفتیم۔

گفت۔ بہ محبوبہ و مادرش مگو۔ این درد اولی نیست۔ حال واقعاً مرض شدید شدہ۔ متوجہ باشید۔ باز عصر تنگ می آیم۔ آثار یا ہیا۔ او رفت۔ منہم رفتم داخل اطاق۔

گفتم۔ حکیم میگوید در نزد بیمار گریہ کردن ممنوع است مناسب حال بیماریست و مضر صحت اوست محبوبہ فی الفور قطع گریہ نمود چشم ہا را پاک کرد۔ ولے روز بروز حالت مریض بدتر میشد تا چہار روز گذشت۔

حالت محبوبہ معلوم است۔ احتیاج بتفسیر بیان ندارد۔ کہ چگونہ مشغول نوحہ گری و مناسب سرائیست۔ روز پنجم صالح آفندی تو تسلط کرد و گفت:۔

فردا سہ چہار حکیم خواہم آورد۔ ہماں شیخ یوسف السید و دولف و دو نفر اطبائے دیگر آمادہ نگاہ کردند۔ یکے از آں حکیماں کہ شناسائی نداشت۔ از بندہ پرسید۔ "شما پدر مریض ہستید؟" صالح آفندی گفت "خیر۔ این معلم و بجائے پدر است"۔ گفت بگوئید عیب ندارد۔ صالح آفندی گفت۔ یوسف آقا۔ من روز اول گفتم۔ و اینہا میگویند۔ در صد نیست و پنج امید بہبودی دارد۔

بسر زدہ گفتم۔ امان! اللہ! امان! این مگر چہ ناخوشی دارد۔ شیخ یوسف السید گفت ایران میران را بردن دیگر سودے نبخشند۔ آں وقت گفتم۔ کہ درد و مرض نداشت۔ ولے امروز این موسیوہا متفق و یک رائے ہستند کہ دق و حمائے مرکبہ و خولیا۔ ہر سہ وجودش را احاطہ کردہ اند۔ اگر درجہ حرارت از چہل و یک بگذرد۔ معالجہ پذیر نیست۔ ولے باز قطع امید نتوال کرد۔ و مرض ہر چند مخوف باشد قطع امید نشاید۔ مواظبت بسیار لازم است۔ مریضان سخت تر ازیں صحتیافتہ اند۔ دوا ہمانست کہ صالح آفندی زادہ۔ چیزے ہم علاوہ کردہ رفتند۔ تا ہشت روز

بدتر و پریشان تر میشد۔ خود را نمید انست صالح آفندی گفت۔ تخت را برچیدہ رفت خواب و در روی فرش پہن کنند۔ کہ راحت باشد۔ بفرمودہ او عمل شد۔ محبوبہ از شانہا گرفت۔ حکیم از پایہا و حاجی مسعود ہم یاری کردہ۔ بروئے رخت خوابش گذاشتند، مادر دریک طرف سکینہ در جانب دیگر۔ محبوبہ یک ہفتہ است کہ نہ خواب کردہ و نہ خوراک مجسمۂ محض گشتہ۔

غرۂ محرم است و در این خانہ آثار قیامت پیدا۔ روزگار ہمہ سیاہ گشتہ، شب را حکیم نرفت۔ درجہ گذاشت۔ حرارت چہل و یک سہل است۔ از چہل و ہم گذشتہ۔ بمن اشارہ کرد بگو ئے محبوبہ را بیروں کنم۔ اگر وصیتے دارد بگوید۔ گفتم۔ محالست بیروں نمیرود۔ تو ہم نگو۔ ہنگامۂ محشر برپا است۔ صدائے شیون و واویلا بہفت ہمسایہ میرود۔ یکبار دیدم محبوبہ خود را بربالائے ابراہیم بیگ رامرا در آغوش کشید ؎

کہ دست از دامنت ہرگز ندارم تو گر داری تحمّل من ندارم

نشستم سالہا در انتظارت کہ روزے تنگ گیرم در کنارت

ترا کشت اے حبیبی عشق ایران زعشق از تو نیم کمتر یقیں داں

حاجی مسعود آمد۔ با قہر از گیسوان محبوبہ گرفتہ کشید۔ و گفت۔ برخیز۔ مولائے مرا خفہ کردی۔ محبوبہ فریاد برآورد۔ دُور شو اے قاتل حمزہ۔ اے جلاد رُو سیاہ، خیال داری رُوح را از جسم جدا سازی؟ باز خود را انداختہ او را بر کشیدہ ابیات ترکی را خواندن گرفت۔

این ہنگامہ تا طلوع صبح کشید۔ زنان ہمسایہ بقاعدۂ عرب صیحہ کشیدہ و نوحہ می خوانند این مجلس نمونۂ روز محشر و این پردۂ جگر سوز دلہائے آشنا و بیگانہ را آتش میزد۔

حاجیہ۔ ناکام اوغول وائے جوان بالام وائے۔ گویا یک طرف سکینہ بحس در عالم غش زُلف کناں۔ سر بدیوار زناں۔ وابرادرا گویاں۔ مرا یتیم می گذاری!

از آں طرف حاجی مسعود چناں مشت بر سر زد کہ انگشتر عقیق بر سرش فرو رفتہ شگافتہ خون سرخ بر خسار سیاہش رواں گردیدہ۔ یا مولائے گویاں و اشک ریزاں، ایں بندہ یوسف سر گشادہ۔ و جامہ دریدہ و پیراہن تا دامن چاک گرداں۔ بسر و سینہ کوباں۔ یک طرف حکیم ہر دو دست در بغل حیران و سرگردان ہمسائیگان نوحہ کناں۔ محبوبہ یا محبوبی! یا حبیبی! یا مولائی گویاں با براہیم چسپیدہ۔

حاجی مسعود میگوید حکیم باشی ما ایران کو؟ ایران! ایران! زیادہ از یک ربع ساعت نہ از محبوبہ آوازے و نہ از ابراہیم بیگ نفسے ابراہیم بیرون آمد۔ حکیم پیش رفتہ۔ معاینہ کردہ۔ دو دستی بسر زدہ گفت۔ إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ہر دو تمام شدہ اند۔

م م م م

بعد رنجوری سہ سال اندر عذاب — رفت بی تمثش گر آید بخواب
ز آستین دست محبت بر فراز — اندک اندک پردہ بالا رفت باز
درد و غم پردہ حکایتہائے عشق — صحبت عشاق و عادتہائے عشق
سر معشوقاں و آں عاشق کشی — و آں خوشی عاشقاں با ناخوشی
آں سفر کردن بہر شہر و دیار — در پئے معشوق خود با حال زار
قصۂ معشوق و بیماری او — ماجرائے عشق و یاری او
آں پئے چارہ بہ پیش این و آں — رفتن و خوردن قفا از ناکساں
قصۂ آں خواب شخص محترم — کہ کنوں آسودہ در باغ ارم
نا اُمیدی ہائے اُمیدی جاوید — بار دیگر باز گشتن نا اُمید
در فراش نا اُمیدی زرد روئے — در فتادن کہ منم بیمار اوے
آں فرو بستن لب از گفت و مقال — در فراش غم بسر بردن سہ سال
نالہ ہائے مادر دل سوختہ — کہ بدامادیش دیدہ دوختہ
آں حکایتہائے محبوبہ نجیب — سوزشش در فرقت و وصل حبیب

سوختن چوں شمع اندر شام ہجر — کہ شود روزے ورا گم نام ہجر
آں کشیدن نالۂ حق یا مدد — کہ مگر شاہے بامدادش رسد
آں بریدن چشم امید از ہمہ — روز و شب از مرگ کردن زمزمہ
آں نگاہ حسرت آمیزش بیار — کہ بود در گور آغوش و کنار
خود طمع از وصل من اے مہ ببر — تاکہ در وصلم نباشد آبخور
جاں سپردم در رہ عشق وطن — گر توئی اہل وفا پے آئے من
آں ثبات عاشق دلدادہ اش — حال محبوبہ زپا افتادہ اش
گہ بجاناں بود جانش متحد — ق زنجماد خون او خوں منجمد
در عروقش گشت وبجاں افتاد — در نیای جسم جاناں جاں نہاد
گو حکایتہائے مجنوں تازہ کرد — چہرۂ عشق کہن را غازہ کرد
خواست چوں فصاد تا فصدش کند — او بخود لرزید کہ قصدش کند
گفت من از تو زنم رگ ایمو — گفت از لیلیٰ زنی ہذیاں مگو
گفت اندر دست من ایں دست تست — گفت چشم من بفکر بست تست
من کیم لیلیٰ و لیلیٰ کیست من — چو یکے روحیم اندر دو بدن
چوں زلیلیٰ جاں رود جانم نماند — من نمانم تا کہ جانانم نماند
دفتر عشق کہن پیچیدہ دار — کہ شگفتے پیش آرد ایں نگار
عشق شاہ است ہمہ عشاق شاہ — عاشق خود را بداں بے اشتباہ
عاشق تو در تمنائے وصال — داد جاں اندر سر فکر و خیال
در معشوق خود جاں باختہ — گاہ وصلش با جدائی ساختہ
از غم بیماری جانانِ خویش — داد جاں در راہ عشق آں سینہ ریش
ایں چنیں معشوق وایں عاشق کہ دید — تا محبت آفریں عشق آفرید
عاشق ما عاشق خاک وطن — قبلہ گاہش تربت پاک وطن
او برید امید دست از جاں نشست — لیک ایدوں گشت یارش تندرست

او همی پنداشت که جانش رود | خواست پیشا پیش جانانش رود
گر کسے گوید که یارش بیوفاست | ورنه معشوقش ز عاشق چوں جداست؟
گویمش کایں یار خلاقی کند | هرچه هالک در وهش باقی کند
گر بصورت گشته از عاشق جدا | در معنی دست در دست وفا
هم ازیں عاشق ما آرزو | داشت گر بینی بدقت اے عمو
که کند جاں در ره جاناں فدا | تا فنائے او دهد اورا بقا
ایں چنیں عاشق کجا کے مرده شد | مرده کے شد آنکه نامش مرده شد
خاصه عشقے کو نه از روئے هواست | نے بشوخ رومی ترک و خطاست
عشق آں رخشنده خاک تابناک | که بود گل رنگ از خونهائے پاک
خوابگاه آں نیاگان غیور | که در او شیراں نکردندے عبور
عشق آں خاکے که من خود از ویم | در فراقش روز و شب همچوں نیم
عاشقم بر خاک و استقلال خاک | عاشقم بر حسن استقبال خاک
عاشقم بر خاک و بر قانون خاک | عاشقم بر لیلی و مجنون خاک
عاشقم بر خاک اما خاک خویش | سینه دارم چاک اما چاک خویش
عاشقم بر موسیٰ و طور و قبس | عاشقم بر شحنه و دزد و عسس
عاشقم اما بر آں کو عاشقم | عشق بازی را بلا من لایقم
عاشقم من عاشق استم بالیقیں | هست برهانم زبان آتشیں
هائے هائے آں عاشق دل باخته | سر ز پا و پا ز سر نشناخته
رشتهٔ امید خود بگسیخته | در علاجش چاره ها انگیخته
از طبیباں مسیحا دم علاج | جستمے در دفعش ایں سوء المزاج
تا مظفر شد طبیب دین و ثار | مهربان و واقف از اسرار یار
آستیں بهر مداوا بر شکست | پس به نبض او ز رحمت برد دست
گفت جستم زرد و هم درمان او | من ز مردن میرهانم جان او

در مداوایش نخستیں گشت راست — که قد چوناں گمانش گشت راست
آب رفته مادر آوردی بجوئے — کز گل رویش عیاں شد رنگ و بوئے
اندک اندک تکیه دادی بر عصا — میزدی گامے باُمید خدا
آں زماں خواہم بمصر آدم سفر — بر نہم بر قبر آں عاشق خبر
عاشقا برخیز کآمد رستخیز — طوطیا بار دگر شکر بریز
مژدۂ صحت رسانید از عراق — وز علاجے خوش بحسن اتفاق
که از انفاس مسیحائے دوم — طاؤس اقبال ما بگشود دم
یار بیمارت به بستر گشت راست — آمدش ز الطاف حق آنرا که خواست
ہمیں تو یا حق گوئی که آمد مدد — خیز تا دستت بدامانش رسد
بوسه زن بر پا و بر دست و سرش — ہم بانفاس دم جاں پرورش
ایں طبیب است آنکه خود میخواستی — نیست اندر قول من نا راستی
خیز اے عاشق که دست سرنوشت — بہر ایراں دفترے از نو نوشت
در سوم پرده دہد عاشق جواب — دارم امید قوی کآیا بخواب

اے جہاں دارا اے دل افروختہ
عشق ایں ساں لازم است آموختہ

خاتمہ

از آنجائیکہ ہر کتاب را خاتمہ درکار است۔ لہذا دریں کتاب مستطاب کہ راجع بحب وطن میباشد مناسب تر از خاتمۂ جز بیان ترقیات دولت و ملت ژاپون ندیدم۔ دراین مقام چند مطلب ملحوظ است۔

اوّل۔ بعض سخنہائے رضا خاں مازندرانی را کہ حکایت کردہ تصریح نمایم۔

دوم۔ ظاہر دارم کہ در نفوہ و نہاد بنی آدم ہست۔ اگر بجا اقدام در ہر کارے نماید انجام دہد۔ و منظور اصلی فرق میان پادشاہ ایران و امپراطور ژاپون است کہ ظاہر سازم۔ تا مردم سروسامان ژاپون را امپراطور۔ و پریشانی ایران را از شاہنشاہِ ایران ندانند۔

باید دانست کہ ملت ژاپون در ظلمت جہل و خرافات دینہ غرق و گرفتار خوئے بہیمیت مطلقہ وابداً از انسانیت واقف نبودند۔ و ہیچ راہے بعالم علم و تمدن نداشتند۔ ہمگی پیرو خرافات و موہومات اسلاف بے مغز و افسانہ دروغین و داستانہائے باستانی بودند۔

پدید آمدن نوع خود را کہ اشرف مخلوقات ست۔ از برائے قبول تمدن و خدمت بعالم انسانیت و کشف حقایق و رموز مدنیت و سیاست نمی پنداشتند۔

بلکہ چوں سایر امم جہالت پرست خلقت خویش را برائے تن پروری و کامرانی میدانستند ہمیکہ سلطنت بہ میکادو ی اعظم حالیہ رسید۔ و خشونات بہمعنی زائل گشت و در سن پانزدہ سالگی اعلیحضرتش بتخت سلطنت بر آمد۔ و اصلاحات لازمہ را کہ موافق اقتضائے آں زماں بود بموقع اجرا گزاشت عقائد و افکار دو ہزار سالہ اجداد خویش را یکدفعہ عقب انداختہ۔ در کمال سرعت حسن افکار و ثمرات نیکوکاری خود را ظاہر ساخت۔ و بدوں ملاحظۂ افعال و کردار ناشایست

اجداد و خود را در مجالس نقل محافل نمود۔ که اجداد من فیلسوف و دانا و نه شاعر بودند شعرائے ما ایشاں را بہنگام مدح و ثنا فیلسوف خوانده بلکه جہاں آرا و فرزند خدا ستودند۔ و در بارۂ آناں مبالغه را از حد گذرانند۔ ازیں رو ممدوح را باشتباه انداختند۔ تا رفته رفته مجاز را حقیقت پنداشتند۔ چنانچه در وقت گفتگو با مقربان درگاه و چاکران بارگاه روئے خود را نقاب پوشیدند۔ در ظرفے دو دفعه طعام نخوردند و جامه را دو بار نپوشیدند۔

اکنوں نخیمیں بشارتیست بشما میا ہم۔ تا بدانید و آگاه باشید که از امروز منهم یک فرد از افراد ملت ثراپون ہستم۔ و ازیں تاریخ و بعد در میان من و شما غیر از برابری و برادری چیزے باقی نخواهد بود۔

ایں پادشاه جوان۔ با عقل کہن دریافت که به ملت که در مرتبه فرزنا ند کبر و غرور بخرج دادن از طریق انسانیت و تمدن دور است۔ و دریں زور زمان درخت تکبر جز محجوبیت و خذلان بار نا ہد۔ اقتضائے جہانداری کشور ستانیست۔ و آنہم ممکن نباشد۔ الا بعلم و عمل۔ و ایں نیز حاصل نگردد مگر به فضل و ہنر یکبار ه اوقات خود را مصروف داشت که جنود جهل و خود بینی را از دستگاه خویش براند۔ و لشکر عقل و تمدن را در جائے خود نشاند۔

در میان ملت خود قانون مساوات و مواسات گذارد۔ و درخت نفاق و شقاق را مملکت بیخ و بنیاد بر آرد۔ چه قرنها طریق طرقی و تمدن را یاجوج و ماجوج جهل سد نادانی بسته۔ و مانع بزرگ گشته بود یکبار ه بد بنیاد ری سکندر رخنه سارے محکم بست۔ و برائے انتشار تعلیم و تربیت و صنایع و فنون معلمان ماهر و استادان چابک دست بیاورد۔ و بدیں وسیله سلطنت و حکمرانی خود را بپار است۔ که نامش بر لوحۂ تاریخ آیندگاں گردد۔ و به ثبوت رساند که در قطعه آسیا ہم قوانین مساوات بین الناس و آزادی ممکن الوقوع است۔ نه ممتنع الوقوع، بلکه زود تر از روپا اصلاح پذیر و مستعد قبولند۔

آنچه مرکوز خاطر مہر مظاہر شں بود در اندک زماں مجری نمود۔ و تبدیل استبداد در ا بمشروطیت گرد۔

بار و آنخو در را از درجۂ خداوندی بمنزلۂ بندگی تنزل داد۔ تا خداوندگار سلاطین ہمسایۂ خود گردیدہ۔ و انگشت حکمراناں کرۂ ارض را در دندان حیرت گذاشت۔ و ایں فقرہ را خاطرنشان عالمیان نمود کہ قواعد حکمرانی از روئے عدل و انصاف منافی با سلطنت شخصی است۔ یک تن واحد اگرچہ مجسمۂ ہوش و دھاء و چکیدۂ عقل و ذکاء و ریختۂ تمدن و انسانیت ہم باشد از خطا معاف نتواند بود۔ ناچار از عہدۂ مہام امور جمہور عاجزہ آمادہ۔ و جمعے کہ اطراف و بند بجلب منافع خود خواہند کوشید و مظنون است کہ بد عتہائے مضار ایجاد نمایند در ہنگام استعمال تریاق سم مہلک بکار برند و در گاہ جنگ آشتی نمایند۔ و ہنگام بزم تمہید رزم کنند۔

پس بقانون شرع و طبیعت چوں ہیئت مجموعہ انسان بایستے کہ بطور تعاون و تناصر کفایت حوائج خویش کنند۔ بہماں طریق ادارۂ امور سلطنت نیز محتاج بہیئت کاردان و باکفایت ہست۔ کہ برائے تدبیر و ترتیب امور ملکی و مہام دوستی عقل گرد آرند و انبازی کنند۔ تا توانند در تحت ریاست شخص پادشاہ بعنوان مشروطیت بآزادی و اتفاق آرا وحلال مشکلات امور جمہور گردند۔ زیرا کہ آراء جماعت از خطا و خلل دور۔ و از فنا و انقراض مصئون و محفوظ است چہ یک تن اگر از میاں رود آنچہ از ذکاوت و دانائی دارد با خود برد۔ ولے جماعت ہیچ وقت فنا نپذیرد۔ ع

یکے میرود دیگر آید بجایش

ایں تصورات حکیمانہ میکادو۔ نتیجۂ چنیں بخشید کہ یک مرتبہ حجاب کبر و جلال بینداخت۔ و برقع از جمال برداشت۔ با صورت خنداں و دلشاداں بار عام داد و امرا و بزرگان کشور و لشکر ہمہ را بہ مجلس خود خواند۔ بر عایا و جمیع طبقات

التفات فرمود۔ عموم را انگشت حیرت بارناراں گذارد۔ زیرا کسے را تصور این نبود که ممکن باشد جمال خداوند خویش را بے پردہ ملاحظہ کنند۔ بعضے را خواب و بعضے را خیال۔ دیگرے را یقین۔ آں یکے را شبہ مجسم بود۔ چہ ابداً تصور این معنی را نمی کردند۔ کہ پادشاہ والاجاہ خود را بے پردہ و نقاب بر آناں نماید۔ و این ملت سیاہ روزگار را با پرتو نور آزادی منور سازد۔ و ہمگان را بہ پیشگاہ سریر سلطنت بخوانند و ملک و ملت ایشان را بسعادت ابدی برساند۔ حریت و استقلال در مملکت و آرائے رعیت مرحمت فرمودہ از فیض شرکت در امور بہرہ ور گرداند۔ بفریضہ مشروعہ خود کہ فقط حفظ وطن و ابنائے وطن اندست اندازی بیگانہ است۔ با ہمت شاہانہ و حمیت ملوکانہ اقدام ورزد و دریغ ندارد۔ در راہ استقلال ہیئت اجتماعیہ تا آخرین قطرہ خون خویش نثار نماید۔ زہے سرے کہ در این راہ چوگان سعادت گشتہ۔ خہے خونے کہ در این کار مقدس بریزد۔

پادشاہ جواں بخت ژاپون موتسوھو بتو رعایا و امرائے خویش را ہمینکہ از شمول این عاطفت در حال فرح و نشاط دید و دانست کہ از نشہ مدام بادہ فرح بخش سرخوش گشتہ اند۔ لب بموعظہ حسنہ و نصائح سودمند گشادہ۔ ہمگی را بعدالت و محبت و اتفاق کہ اس اساس سلطنت و دولت و بقائے رعیت و ملت است انداز نمود و احسان خود را در بارۂ عموم و احسان عموم را در بارۂ ہمدیگر توصیہ فرمود۔ خاطر نشان نمود۔ کہ فنائے دولت و ملت در دست جنود نامسعود جہل و نفاق است۔ و کذا بقائے دولت و ملت با لشکر ظفر اثر علم و اتفاق امیدوارم بر خلاف ماضی اوجداد و اسلاف خود کہ پیوستہ در جلب منافع شخصی و احترامات ذات میکوشیدند من در جلب منافع نوعی بکوشم۔ و من بعد ابر بہارین علم و معرفت باریدن گیرد۔ جنود نامسعود جہل را نیست و نابود سازد۔ و ہمگی منافع نوعی را بر اغراض شخصی اختیار و در سایۂ اتفاق۔ سعادت ہیئت اجتماعیہ را بچنگ آریم۔

بشما با درون صاف قول وپیمان بینمایم - دایم خیر ملت و دولت را اگر مقدم ندارم و در فنائے شیونات شخصی خود کوشیده خواهم بود - منافع حفظ حقوق مملکت و ملت و دولت راجع بعزت و شوکت و سلطنت منست - ہر گاہ در مراعات و احترامات خالقۂ آن تکاہل و تکاسل ورزم و جانب او را ہمل گذارم احترام و شخصی برائے من باقی نتواند ماند - زیرا دولت عبارت از ہیئت اجتماعیہ ملت است، ہر یک از افراد ملت نمائندۂ دولت توانا بود - ولے پادشاہ را بشخصہ نمیتوان دولت گفت - بلکہ لفظ دولت بہیئت اجتماعیہ اطلاق میشود - کارہائے ملک وقتے بنظام آید و مملکت زمانے متمدن شمردہ شود کہ دولت و ملت را مغائرتے درمیان نباشد - چوں روح و جسد بہم درآمیزند و متحد و یک دل و یک جہت با نیت پاک و خیالے خالی از شوایب اغراض دست بہم دادہ باستحکام امور دولتی و ملتی و دفاع دشمن و آبادانی و رونق وطن بکوشند - اگر چنانچہ ہیئت مجموعۂ ملت پراگندہ شود - بالطبع شیرازۂ اوراق دولت گسیختہ میشود و دولت انقراض می یابد -

پادشاہ بہ منصب عظمیٰ و لقب مخصوص ممتاز است - واکنوں کہ ایں منصب جلیل و لقب جمیل از جانب رب جلیل در مادۂ من اعطا گشتہ - اگر در حمایت وطن و رعایت ملت تکاہل و تکاسل ورزم - عند اللہ و عند الناس مسئول و شرمندہ خواہم بود -

استبداد - آباء و اجدادم را مانع از اعمال بایں وظیفۂ مقدسہ بود - والحال کہ من بر حسب وراثت قائم مقام آباء خود شدہ ام - بشکرانۂ ایں موہبت عظمیٰ و عطیت کبریٰ از ہر باب چشم از دعاوی بیجائے اسلاف خود پوشیدہ - من بعد کارہای ملکی و ملتی را با شوریٰ و رائے ملت در تحت نظارت گردہے از رجال کار آزمودۂ قوم زایبون محول و مجری خواہم ساخت - ہیچ کار راجع بملت اقدام نخواہم نمود - و امتیا نیا حدے دادہ نخواہد شد - مگر اینکہ دار الشورائے ملتی قرار

داد، اُو مراتب نموده بمجلس وزرا بفرستد۔ و در مجلس وزرا ہم اگر صلاح دولت و ملت دیده شد۔ ثبت وامضا شده برئیس کل که من ہستم بفرستند۔ تا صحه گذاشته و باجرائے آں حکم نمائیم۔

چه از قرائن خارجیه دریافته ام که اہالی مغرب زمین مارا آسوده نخواہند گذاشت، و دندان طمع برائے ملک و مال ما نیز تیز کرده اند۔ پس مارا لازم است که بیش از آنکه ایشاں بدیں خیال باطل افتند۔ و روز روشن مارا مبدل به شب تار کنند۔ سدہاتین بر رہگذر ایں سیل خانماں برانداز به بنا ریم۔ و خود را از شر آنہا محافظه نمائیم۔ و ایں سدمتین بسته نمی شود مگر بوفور معارف و آزادی افکار و قلم۔ چرا که مسلّم اوّلین و آخرین است۔ چه ہر نیک بختی و سعادت از علم حاصل میشود۔

گذشته بر ایں۔ اوّلین پله سلّم ترقی عدالت است۔ ہیچ عمل مکروه را پرده نکشید۔ در مجالس و محافل عیوب کار را بحث و در روزنامجات بنویسید۔ و از کسے نترسید و نہراسید تا رفع موانع و عیوب را بنمائید۔ از معبود خود بہراسید۔ نه از متصدیان امور۔ اگر شخص عیب خود را بداند و بر آں آگاه شود البته از آں اجتناب خواہد کرد۔

بعد ازیں خطابه مفصل امپراطوری که مجمل از آں در اینجا ثبت شد۔ بتقویت حالیه آزادی قوائے ضعیفه ملت جمیع و براہنمائی خود دوریں خونہائے افسرده را بسرعت ہرچه تمامتر بحریان آورد۔ گویا ایں نطق امپراطور دم مسیحی بود۔ که بمردگان روح تازه بخشید۔ ملک و ملت ژاپون را زنده گردانید۔ مملکت نو توت غریب غرب الغرب جوانی از سر گرفت۔ مانند بہار بہاریں اثرات خضرات بخشید۔ نخستیں امرے که توام از ملت و دولت صادر شد ایں بود۔ که سی نفر از دانایان و ارباب فطن و ذکا بپائے تختہائے دول خارجه رسماً فرستاده شوند۔ تا ترتیب جمله کارہائے لشکری و کشوری آنہا را از بری و بحری دیده و دانسته دستور العمل صحیحی برائے ترقیات ملک خود حاصل نمایند۔

برائے ہر ہیئت رئیسے معین نمودند پس در تحصیل علم مملکت داری دول خارجه

عقائد و مشاہدات و ملاحظات خود را از تکذیب و تصدیق بر آں افزودہ بمجلس شورائے ملی خود تقدیم نمودند۔

مجلس پس از ردو قبول و جرح و تعدیل آنچہ از قوانین دول منافی و مخالف با وضع آنان بود ترک و خود شاں قانونے کہ جوہر قوانین متمدنین امروزہ شناختہ شدہ ترتیب دادند۔

اوّل کارے کہ کردند۔ کارخانجات آدم سازی باز کردہ۔ مردمان جنگلی و وحشی خود روئے ژاپون را در آں کارخانجات ریختہ۔ در اندک زمان چناں تربیت و تعلیم دادند۔ کہ بہتر از امیر البحر ہائے انگلیس و ممتاز تر از توپچیاں آلمان و قابل تر از استادان امریکا۔ از اں کارخانہا بیروں آوردند۔ چہ غیرت ذاتی و ذکاوت جبلی آسیائی در خمیرہ نہاد ایشاں متمکن بود۔ نہایت تا آں زماں تربیت کنند نداشتند۔ ہنگامیکہ آں خداوندان دہ اسباب تربیت را موجود دیدہ۔ فن و شغلیکہ جہت محافظت ملک۔ تحصیل معاش۔ رفع امراض مضرۂ زراعت۔ فلاحت و تمدن ہیئت ملیہ کہ اکمال ہریک از آں در اروپا متوقف بسال ہائے دراز بود۔ در اندک زمانے بوجہ احسن با کمال مفاخرت آموختہ نتائج آں را بعرصۂ شہود گذاردند۔

از نتیجہ جد و جہد و ثمرۂ غیرت و حمیت طبعیت۔ نقشۂ مملکت را یکبارہ تبدیل دادہ۔ مفاکہاتے ملک را بدل بباغہائے گوناگوں نمود۔ اختر سعادت اہالی درخشید۔ اسباب ترقی بطورے از برائے ایں ملت فراہم آمد کہ تا کنوں از برائے ہیچ دولت و ملتے میسر نگشتہ۔ کہ از ابتدائے امر خود از احتیاج بخارجہ آزاد شوند۔

و ایں ملت باغیرت ہرچہ آلات و ادوات جنگ و جدال از توپ و تفنگ، از باروط و فشنگ۔ کشتیہا ءِ ہائے آہن و مہندس و اُستاد لازم داشتند۔ تمام را از ملت خود تدارک نمودند حتی عملجات از خود شاں۔ آہن از خود شاں، چوب و تختہ و میخ از خود شاں معلم و معمار مربی از خود شاں۔ نان و نمک

ز پوشاک وظروف از خودشان میباشد- بدون اینکه در هیچ چیز از قلیل وکثیر محتاج بخارجه باشند واز ثروت مملکت کیسهٔ رقیبان خود را پر کنند- همه را از خود آماده ومهیا کرده اند که این قدر خوش بختی واقبال هیچ دولت را تا امروز قسمت نشده است-

انگلیس را لازم است تخته از خارج ابتیاع نموده کشتی سازد- روس هم محتاج گندم است از خارجه آورده نان بخورد- فرانسه صد وپنجاه سال است که در عمل شعر بافی شهرت داشته ولی محتاج ابریشم از خارج است- این ملت شیرخواره آنقدر نمانده که از جهت خوبی وارزانی شعر بافی فرانسه عقب نشانند آنهم از ابریشم خود- اگر انسان در عمل انارک فکر کند هر آینه خواهد دانست در زمان قلیل چه قدر پیش رفت در سایهٔ جد وجهد واتحاد دولت وملت ودولت ممکن تواند شد- آرے چه نیکو سروده اند ؎

بهر کارے که همت بسته گردد اگر خارے بود گلدسته گردد

اینهارا باید حمل بر کرامت نمود- چه خدائے قادر باین مشت خاک تا درجهٔ قابلیت واستعداد بخشیده که بتشریف شریف "ولقد کرمنا بنی آدم" مباهی سرفراز آمده است- "فتبارك الله احسن الخالقین" را جهت آنان فرموده است-

فرمایش امپراطور فرانسه مطابق است با نچه ذکرش گذشت- از سخنان ناپلیون که در تاریخ او ضبط است یکے آنکه لفظ محال را باید از کتب لغت خارج کرد- یعنی در دنیا امر وعمل نشدنی نیست- همه امر موقوف بهمت بنی آدم- واگر خواسته باشد میتواند بموقع اجرا در آورد- ولفظ نه در هیچ موقع ومقام استعمال نکند- بلکه نون نافیه را باید باب همت وغیرت شست-

ملت ژاپون یکدفعه پرده از روئے اقوامی که درخفا محفوظ ومستور داشته بودند برانداخته- در جنگ چین چینیان که آنها را عبد ذلیل خودی پنداشتند- مقرب خداوندی خود شان نموده، وهم بعالم مالک رقابی خود را

واضح نمودند۔ ہرچند پس از وصول بآں مظفریت نامہ اروپائیاں متحد آمانع از حصول مقصود ایشاں گردیدند۔ انیہم نکتہ بود پلیتیک وو پلماٹی کہ ژاپون باکمال مہارت درآں موقع بخرج داد۔ یعنی صرف نظر از حقوق ثابتہ خود نمود۔ وجدا در تدارک کوتاہی دست ایں درازدستاں کوشید۔ ایں بود کہ چناں سعی واقدام نمود کہ در قلیل زنان باکمال قدرت بجائے باز گردید کہ رجعتش دادہ بودند۔

شبہ نیست کہ لشکر اروپا تمام نادم وپشیمان در نہایت پریشانی از ممالک چین عودت خواہند نمود۔ ولو چند سالے دو سر گنج فنائیگاں نشستہ باشند۔

حالا تشریح وتحقیق معانی ایں خطابہ را کہ امپراطور ژاپون نمود بنمائیم کہ اینک در سر ہر صحیفہ نامہ نگاراں و در نظامنامہ مجالس خاص وعام متمائنین عالم ترقی فوق العادہ ملت ودولت ژاپون ثبت وضرب المثل شدہ است۔

آیا خود پادشاہ بجز ایں خطابہ کار دیگر ہم کرد؟ یا تمامی امور دولت را یگاں یگاں در تحت نظارت خود آورد؟ یا بمدرسہ ہائے ژاپون معلمی نمود۔ وخود وش فابریکہا کشود وشعر بانی کرد؟ زراعت وفلاحت نمود؟ نہ واللہ! ہیچ یک از اینہا را بنفسہ مباشرت نفرمود۔

بلکہ ایں نام نیک وشہرت بے پایاں را از آں حاصل کرد مانع پیش رفت کسب علوم وترقیات ملت خود نگردید۔ از اسراف در شئونات خود صرف نظر نمود۔ خوبی پادشاہان ترقی خواہ بانتنگ ونام اینست کہ راضی شوند۔ امور دولتی وملتی در مجلس شوری حل وعقد شود۔ ازیں زیادہ مرحمت وجانبداری درحق ملک وملت از شخص شخیص بادشاہ نشاید۔

ایں بود کہ در اوّل جلوس وارث تاج وتخت کیان۔ اعلیحضرت عدالت خواہ، مظفر الدین شاہ خلد اللہ ملکہ کہ برآزندۂ آں شہنشاہ دلِ آگاہ دین وآئین نخستین خسروانِ مینو نشان ایران از راہ عدالت گستری وتعمیر پروری کہ سرشت ذات ہمایون شہریار بلند پائگاہش بود۔ باکلام در نظام خود فرمودند:۔

کارہا خیلے پس افتادہ۔ اکنوں ہنگام اصلاح و ترقی است۔ سعی کنید و کوشش نمائید۔ بہر وجہ من الوجوہ کہ سبب ترقی و پیش رفت امور دولتی و ملتی را دریابید در تقویت و جانب داری و مراعات خودداری نخواہیم فرمود۔ بن راعت تشویق و بر و نق تجارت امر فرمود۔ چہ امر و چہ حکم؟ اگر بادقت ملاحظہ شود از وزراء خواہش و التماس فرمودند۔

در وضع فرمایشات ایں بادشاہ ترقی خواہ دل انسان کباب میشود۔ و رقت فوق العادہ دست میدہد۔ اگرچنانچہ ایں فرمایشات بموقع اجرا گذاشتہ شدہ بود۔ حالا لذت ثمرۂ آنرا ملت چشید۔ کتاب و صحایف سخن آں خطابۂ ہمایوں آراستہ، و بلباس و قافیہ و سجع پیراستہ۔ تاریخ موزوں و مقفا شدہ۔ شان و رتبۂ فرمائشات شاہانہ ہزار درجہ بالاتر از خطابۂ میکادو و امپراطور ژاپون شمردہ میشد۔

افسوس وزرائے خود غرض کہ حقیقتاً شایستہ و سزا است در جرگ جانیین دولت و ملت بشمار آیند۔ اہمیت بایں فرامین ملوکانہ ندادہ "کان لم یکن" انگاشتہ بلکہ مانع شدند۔ کہ بموقع اجری وضع شود۔ اینست کہ ما ہم مختصر و بے ربط و بے ترتیب اشارہ بداں خطابہ نمودہ کہ شاہ چناں گفتہ بود۔

ماچہ قدر ملت بدبخت و ناانصاف بشمار خواہیم رفت۔ اگر شکر حق ایں نطق شاہانہ را ادا نمائیم از پادشاہ ہمیں قدر ممنون و متشکر باید بود۔ کہ مانع اصلاحات نشود۔ و حال آنکہ آں شاہنشاہ میفرماید۔ در تسہیل ہر گونہ اسباب ترقی پیش رفت کارہا حاضر و با شما شریک و ہمراہم۔ و بہر گونہ جانب داری و تقویت حاضرم و خودداری نتوانم نمود۔

اے باانصاف مردم۔ وزرائے شما ہم یک طبقہ از رعیت ایران ہستند۔ پس آنچہ غفلت رفتہ از شما ست۔ در ایں ہنگام کہ زمان مساعدت داد۔ و خداوند چناں پادشاہ روف و مہربان بشما مرحمت فرمود۔ چہ کردید۔ یکے از آنہا را نشاں بدہید۔

گناه و وبال ملت بعلم گردن وزراء و علما و ارباب نفوذ و اقتدار است که صاحبان کرورشده و دارائے هزار کروفر صاحب عمارات عالیه که پُر از مبلهائے گرانبهائے فرنگستان است گردیده اند۔ در اثنائے این نعمت چه خدمت بولی نعمت خود کردند؟ جز اینکه در بین ملل و دول و در تاریخ عالم انیخواری و بیمقداری را بنام نامی این چنین پادشاه جمجاه۔ ترقی خواه عادل ثبت و ضبط خواهند نمود!

و در ضمن نام خودشان را ببذل عطا و سخا شهرت میدهید۔ هزاران حق ملت را ضایع مینمائید و ثروت آنان را بطور نامشروع صاحب میشوید۔ همه اینها وبال گردن شما است۔ اینکه هزار یک از نعمائے خود را بشیادان و غیر مستحقان می بخشید تا نام شما بسخاوت علم گردد۔ بهرهٔ فضیلت شما نخواهد شد «و بیک لاتزنی ولا تتصدقی»۔

آیا از وزیر بحال ملت سخاوت مستحسن است یا درایت؟ آیا عدالت و امانت و حزم و احقاق و رائے صایب و نیکوکاری و عاقبت اندیشی و دوربینی و حفظ حقوق و ناموس ملت که امروز در عوالم تمدن خودنمائی مینماید، ثمرهٔ سخاوت وزرا هست؟

آخر سعادت وزرا که از خلفائے خود در ممالک اسلامیه مانده جز آنکه نصف اعراب را سائل بکف نمود۔ چه ثمر دیگر بخشید؟ آیا نتیجهٔ «درایت» «بسمارک» آن نشد که تمام ملت آلمان را آگاه ساخت تا همگی سربازی اختیار نمودند۔ که هنگام هجوم دشمن وطن را دفاع نمایند۔ تاجران معتبر و صاحبان ثروت با سربازی فخریه و مباهات کردند۔ اعراب را برامکه و امثال آن فانی گردیدند۔ بسمارک را تمام اهالی دنیا پس از مرگ هم می شناسند۔ و آنان را در عصر خودشان نیز جز چند نفر اعراب طماع۔ گدا۔ بمدح سخاوت و کارگذاری ایشان پرداختند۔ دیگرے نمی شناخت۔

امروزه یک ربع ایران طلب و درویش و فقیر اند۔ که از هرگونه کسب و کار و پیشه دست کشیده چشم بدست مردم دوخته اند۔

چرا نباید وزراء ما تدبیر نموده و رشتے اختیار نمایند که آحاد ملت را باهم مربوط

نمودہ ہمہ در حفظ وطن مشترک سازند تا عموم ملّت در حفظ شریعت غرا شمشیر

بر میان بہ بنازند؟

چرا سادات ذوی الاحترام صحیح المزاج قوی البنیہ با ملّت ہمراہی نمودہ در

محافظہ دین جد بار دوش تفنگ نگیرند؟

چرا از ایشاں تو یکی اختیار نہ نمایند؟ مگر جد ایشاں ہزاراں مخالفین را برائے

حفظ شریعت غرا از پائے در نیاورد؟ مگر برائے حفظ ناموس ملّت و وطن مقدس

نیزہ بدست مبارک نگرفت؟ و اولاد خود را بمقابل شمشیر ہائے براں نمے فرستاد؟

و حال آنکہ جد ایشاں می فرمود "انا سید الاولین والآخرین و انا سید العرب والعجم"

مگر امیر المومنین علیہ السلام نور دیدگان خود را در ہر غزوہ بمقابل اعدائے دین

نمیفرستاد؟

"رئیس القوم خادمہم" رئیس را لازم است کہ در حفظ جان و مال مرؤسین و زیر

دستان خود داری نکند۔ نہ اینکہ دارائے اسم بے مسمیٰ باشد۔

در تنظیم و ترتیب یکجہتی ملّت۔۔ وزیر صاحب رائے و صاحب تدبیر لازم است،

کہ بفہماند و بداند چگونہ باید ملّت را در حفظ وطن ہمرائے و ہمدست کرد۔

افسوس! کہ وزراء ما صلاح خود را در آں می بینند کہ اہالی را تنبل و گدا نمایند

و سخاوت خود را بخرج آنہا و ہنر آنہم بے موقع و بہ غیر مستحق ہیچ مسلم بحقانیت

خمس و مال امام منکر نتواند شد۔ آیا مستحق خمس کیست؟ و بکہ باید برسد؟ ہزاراں سادات

ہفتاد سالہ با شش و ہفت نفر اولاد در گوشہ ہائے ہر شہر ایران افتادہ و روئے

سوال ندارند۔ و با کمال غیرت و پریشانی شب را بروز می آورند۔ کسے اعتنا بآنہا

نمی کنند۔ ولے سادات گردن کلفت بذلہ گوے و مزاح مسخرہ کہ بہر کار و کسب

توانا و قادر اند۔ با شیادی ہمہ جا میروند۔ و از ہیچ چیز مضائقہ ندارند۔ آنچہ پیش آید

خوش آید گویانند۔ و حنا پائے را متعجب میگردند کہ انسان حجالت میکشد۔ آناں را

"آل رسول" گویند۔ در نزد ہر کس و ناکس عامل صد گونہ فسق و فجور شدہ۔ و ہزار سخن کہ

بشأن ومقام ایشان شایستہ نیست گفتہ وشنوند بجہت پنج تومان -

بخدا اگر این سلسلہ مربّی وصاحب داشتہ باشند کہ مفت خواران را از ذالت وبیعاری منع نماید ہم زندگانی خود ایشان بہتر وشریف ترمیشود - وہم خدمت بہیئت اجتماعیہ بلکہ بہ پیغمبر خدا شدہ است - کہ فرزندان آل رسول اکرم از ذل سؤال فارغ میگردند - وایام زندگانی را با عزت وشرف بپایان میبرند - ولے چہ فائدہ از نجبت وزراء در ایران نہ کارخانجات لازم است ونہ سربازو نہ مہندس ونہ معمار بایداز بیکاری وآوارگی نصف ملّت سائل بکف ودرویش وتریاکی شدہ در کنج قہوہ خانہ ہا وگوشۂ مساجد وگلخنہائے حمام - شب را بروز آرند - واز صدقۂ این بیکاری ہر روز صدہا عریضۂ قربان حضور مبارکت گردم - بحضور وزارت مآب تقدیم شود - بلے آں چناں مداخل ہا را این چنیں مخارج لازم است - کہ دہندہ وگیرندہ ہردو مسئول ومورد غضب خداوند گردند -

خلاصہ نہ لامت وزیر بحال ملّت خسارہ ونہ سخاوت امیر بحال عموم منفعت رساند - ورفاہ حال جمہور بیفزاید ؎

سرشک از زخم پاک کردن چہ حاصل   علاجے بکن کز دلم خون نیابد

وزیر ومعاون ویاور ویار صادق پادشاہ باشند - نام دولت را بلند کنند وعزت ملّت را بدست آرند - وبآں افتخار ومباہات فرمایند ؎

زندۂ جاوید کیست؟ ہر کہ نکو نام زیست   کز عقبش ذکر خیر زندہ کند نام را
قارون ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت   نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

اگرچہ سخاوت از اوّلین مرتبۂ اوصاف حسنہ ودر نزد خداوند اعتبارش بیش واجرش بسیار است - لکن باید دانست چگونہ واز کجا باید دست آورد - وبچہ طور بخشش نمود؟

این را ہم باید دانست کہ کار وزراء از عدل وداد بالا گیرد - یک ساعت عدل از شصت سال عبادت وملیونہا سخاوت برائے آنہا نیکوتر است،

چه عدل سلطنت برقرار ماند۔ رعیت را ثروت بیفزاید۔ عموم مردم از دولت و برکت عادل مقتدر و سخی شوند۔ چہ مسلم است ع

در آمد مرد را بخشنده دارد

و لے بسا شده که اہل ثروت سخاوت پیشه کرده فقیر شده۔ و از برائے گیرنده هم چیزے بجا نمانده است۔ "اعدلوا هو اقرب للتقوی"۔

هزار افسوس که در ایران یک نفر از بندگان مقتدر دیده نمی شود۔ که دنیا و ما فیها را پشت پا زده طالب نام نیک گردد۔ و نام نامیش در صفحهٔ روزگار از روئے عقل و صحت باقی ماند یعنی چنان عمل و کار خیرے برائے ابنائے وطن باقی گذاشته باشد که بدان واسطه همواره نامش نیکو میبرده شود۔

اے طالب خلود و بقاء دوام عمر
باقی بذکر خیر بود نام آدمی

هیچ است حکم و سلطنت و ملک و مال و جام
چوں عاقبت فناست سر انجام آدمی

چیز انکه فکر کردم و اندیشه راه برد
نام نکوست حاصل فرجام آدمی

اگر معاد قایل نیستیم۔ اقلاً خوب بوده از مرگ می هراسیدیم۔ و بخاطر می آوردیم که مرگ را یقیناً در پیش داریم۔

اگر قائلے ایراد نماید که برائے العین می بنیم که وقت موعود غیر معلوم است میگوئیم اگر راستست بعد از لمحهٔ یا بیست سال مرگ ما را فرا خواهد گرفت۔ پس چرا با وجود این آنا فاناً در تدارک ذر و وبال و جمع ذخائر و جلب لعن و طعن ملت برائے خود هستیم۔ و طالب آں نمی باشیم که پس از بدرود کردن دنیائے فانی باولاد ما اقلاً احترام نمایند و بگویند۔

"خدا بیامرزد پدر را او را که در راه ملت و وطن بسے زحمت کشیده باقیات صالحات از خیرات و مبرات عمومی در آسایش و ترقی ابنائے وطن و یادگار گذاشته۔ قواعد مستحسنه بنا نهاده۔ که فوائد آں بعموم هیئت اجتماعیه عاید است"۔

در تواریخ مسطور است که دانشمندے را در حضور پادشاهے دل آگاه بسیار

سنتوند بحدّے کہ پادشاہ طالب لقائے آں گردیدہ۔ احضارش فرمود۔ عالم فیض زیارت پادشاہ دریافتہ۔ در مقام دُعا و ثناء گفت۔

"ہزار سال عمر پادشاہ را بقا باد" پادشاہ ازیں محال گوئی عالم مکدر شد۔ فرمود ترا بسے توصیف و تعریف شنیدہ بودم۔ ولے در اوّل مقامات سخن محال راندی، کہ دُور از روش اہل علم و معرفت است۔

عالم جواب داد۔ اے پادشاہ دُعائے من در حق تو نہ برائے عمر طبیعی بود۔ چہ ہر قدر انسان جاہل و نادان باشد۔ میداند کہ ہزار سال زیستن ابناء بشر محال است۔ ولے دُعائے من در بقائے نام نیک پادشاہ است کہ با عادل و داد ازو آثار حسنہ جہت فائدہ جمہور ملت بروز و ظہور نماید کہ تا ہزاراں سال آں آثار باقی و عموم مردم نام نیک پادشاہ دادخواہ را بوجود آں آثار حسنہ ذکر و یاد نمایند۔

پادشاہ ازیں جواب خرّم مسرور گشتہ۔ با عواطف خسروانہ و عطایائے ملوکانہ آں را نیواخت بلند و سرفراز فرمود۔

داد و بیداد از خیالاتے کہ در دل ایں وزرائے پادشاہ پرست، مرکوز است کہ ملت ایران را مانند جوجہ مرغی میدانند کہ از پستان مادر شیر نخوردہ۔ و نخواہد خورد۔ ایں است کہ عامہ وطن خواہان ازیں صاحبان القاب و اسامی بے مسمّٰی بلکہ غیر مستحق لقب و منصب از دولت خود نا اُمید شدہ اند۔

خداوند بحق خاصان و نیکان درگاہ خودش اسباب سعادت و نیک بختی برائے ایں پادشاہ رؤف بے یاور فراہم آوردہ۔ خودش یاوری او را فرماید۔ و آرزوہائے مقدس ہمایون اقدسش را از الطاف خفیہ خود بر وفق مرام و آرزوئے حضرتش موفق فرماید۔ کہ عمدہ آرزوئے خسروانی و اہم مقاصد شاہنشاہی آبادی مملکت و راضی رعیت۔ و حفظ شریعت است ٥

اے شہنشاہ بلند اختر خدا را ہمتی

تا ببوسم ہمچو گردوں خاک ایوان شما

درحالتیکه مشغول ترتیب اوراق وتنظیم غره هائے سرانجام کار ابراهیم بیگ ونتیجه تعصب او بودم - یکے از دوستان ومحبان هوافق از در داخل گشته - حالت مرا دیده ودانست که بچه کار مشغولم - بدون تأمل گفت - باز این اوراق پریشان وتحریرات بهم گردان که در روئے منبر ریخته وپاشیده چه چیز است؟ ودیگر خیالات چیست؟

گفتم - چیزیکه عیان است چه به بیان -

گفت - برادر جان - تعجب از ادراک تو دارم که هر قدر سن وسالت بالا میرود احمق تر میشوی - بجائے اینکه در پاداش چندین زحمات شاقه که در راه دولت وملت بر خود هموار کردی - از استراحت وآسایش گذشته بتو رحمت خوانند، وتحریرات ترا تمجید نمایند - بگوش خود شنیدم که جمعے لعنت خوانند وسخنان ترا از جمله مزخرفات ولاطائلات جلوه میدهند - مگر ترا شغل وکسب کار نیست؟ ازین مشقت بیجا مرامت چیست؟

گفتم - کاسبم وبے شغل وکار نیستم -

گفت - پس خود را در سر این مطالب بیفائده که منتج هیچ ثمرے نیست - معطل کردن چرا؟ آیا این کار خردمندان باتمیز است؟ ۵

گرچه مرغوب تر زخوش گوئی هست خاموش سالم از آفات
سببے در حصول نعمت نیست نعمتے بهتر از سلامت نیست

واین نغمات بے معنی را نوشتن ثمرش دشمن از برائے خود واولاد خویش تراشیدنست - زیرا رشوه خواری - رعیت تازی - تعارف گیری - پیشکش طلبی ومداخل جوئی خوئے بزرگان ایرانست ع

باشیر اندرون شده باجان بدر رود

بقول مدیر پرورش - اینها اخلاف همه جانورانند که قدر آب شور را ندانستند - دریا دریا منافع ملک را بدون دیدن نمود وگرفتن زر از دست دادند -

اخلاف ہماں جناں بانند کہ بایک ہیاہوئے وتشر ہرات را تسلیم کردہ وفنائے حق حاکمیت مارا از افغانستان ببقائے وزارت قبول کردند۔
اخلاف آنانند کہ یک اردوئے معظم را تسلیم سہ ہزار ترکمان وحشی کردند۔
اخلاف آنانند کہ بہ سی ہزار تومان رشوہ امتیاز رسی کرور تنباکو را وادند وکردند آنچہ را کہ از حوصلہ انسان بیروں است۔ اگر شرح دادہ شود، ع
مثنوی ہفتا من کاغذ شود
مرحوم میرزا تقی خان امیر نظام خواست وساطت ورشوہ خواری را از دستگاہ دولت موقوف بدارد۔ دیدی چگونہ سزایش را دادہ در حمام کاشانش غسل توبہ از زندگانی دادند۔ تو وزرا را دعوت میکنی باقدام در اموریکہ مانند میرزا تقی خاں از زندگانی محرومشاں نمائی یقین بداں در ایران امروز آنانکہ دست اندر کارند۔ یک نفر نمی شناسم کہ دریں افکار باشما شریک باشد۔
اگر احیاناً وزیر بہم اقدام باینگونہ کارہا نماید۔ فوراً جمع ورعلیہ واجتماع نمودہ وخطابائے شرعی وعرفی باخط ومہر ہماں شخص وطن پرست جعل نمودہ، سر بیگناہش را آویزۂ گوش سائر خیر خواہان خواہند نمود۔ تا دیگراں حق خود ومقام خویش را بشناسند۔
جز ایں قدر برائے افتخار ایران وایرانیاں در سر ہر صفحہ از پادشاہان کیان وپیش دادیاں سخن را نارہ ملت ودولت را بر فتار وکردار ایشاں دعوت میکنی؟ چہ معنی دارد کہ ملت ایران را منع می نمائی کہ مثل ملت یونان بر استخوان ہزار سالہ آبائے خود بالیدن تسکین قلب حاصل ننمایند۔
ومیسر اتی انی کہ گذشتگان گذشتہ وآیندگان نیامدہ۔ دم از حاضر باید زد گذشت آنکہ عجم طعنہ بر عالم میزد۔ وعرب تفاخر بر عجم میکرد۔ روز امروز زمان ایں زمانست ے

گرم پدر تو بود فاضل ۔۔۔ از علم پدر ترا چہ حاصل

چوں فضل ایست کہ میزاید از غذائے لطیف   باصل ونسل تفاخر بود و بے ہنری

دراینکہ اصول مدنیت از فیلسوفان یونان وحکمران ایران درجہان وجہانیان منتشر گشتہ ہیچ محل گفت وشنود نیست - ولے چہ مدنیت - درکدام عصر و زمان ؟ درمقابل کدامیں ابنائے جنس ؟ درآں زمان کہ ہند وچین وافریقا واروپ در وادیہائے وحشت مانند حیوانات زیست کردندے - علم از جہل - عدل از ظلم - نیک از بد - تلخ از شیرین - خوب از زشت تشخیص دادہ نمی شد - ہمہ درنظرہا یکساں بود -

اکنوں مارا است کہ بر مدنیت آں حیوانات لا یعلم نظر کردہ رشک بریم - نہ اینکہ از مدنیت بیست عصر پیشیں آباء خود دم زنیم -

اگر مارا انصاف وعقل وخرد بودے درمقابل سطوت وقدرت دولت انگلیس نبایداز بادشاہان کیان بیاد آریم - درپیش عدالت ژاپون از عدل نوشیرواں سخن رانیم - درمقابل مملکت داری امریکا از کیخسرو دم زنیم - اینہارا کہ نام بربریم وحشی ترین مردم روئے زمین بودند - وگمنام ترین جنس دوپاء بخصوص دولت ژاپون کہ نہ اسم داشت ونہ رسم - درہیچ تاریخ رسم او مذکور نیست - حتّی درجام جم کہ دریں عصر آفریں ترتیب شدہ نامے از دولت ژاپون نیاوردہ - واکنوں از دول معظمہ دنیا بشمار است - واز اشراف دول محسوب است - ایں دول گمنام را صاحب شہرت وعظمت وزراء وامراء دربار نکردہ اند - بلکہ درعموم ملل روئے زمین طلب نفع شخصی جبلی بودہ - آنہا ہم بلاشبہ خود رائے ومخرب دولت وملت، ودائماً درپے اندوختن ثروت وبرانداختن ملت بودہ اند - مانند وزرائے ایران -

ایں دول کہ حال ترتیب یافتہ وصاحب قدرت وشوکت گشتہ - اساس اینہارا نہ صدراعظم ونہ امرائے اکرم گذاردہ - بلکہ اندوشق بیروں نبودہ کہ ایں ملل بسعادت ابدی ونیکبختی سرمدی رسیدہ - وظلم را بعدل وظلمت را بنور مبدل کردہ اند - یکے اینکہ ملل تاب تحمل ظلم وجور نیاوردہ وطاقت ایشاں طاق گشتہ -

دست از جان شستہ براہنمائی عقلاء و حکماء یکبارہ بر دولت شوریدہ۔ و طوق ذلت را از گردن برداشتہ و عبودیت را مبدل بر حریت ساختہ مثل ملت فرانسہ و اسپانیہ وغیرہ۔

دوم اینکہ پادشاہان خوش عقیدہ و نیک طینت درمیان ایشاں پیدا شدہ کہ من جانب اللہ شجرۂ عدل و انصاف در سرشت او بار ور بودہ۔ دامن ہمت بر کمر زدہ، با عزم راسخ درخت کہن سال وحشت و بربری را از بیخ و بن کندہ۔ خود سران اگہ دیوان بادیۂ گمراہی و غولان بیشۂ جہالت بودند سر بریدہ۔ و در زمین وحشت تخم مدنیت کاشتہ۔ با ابر عدل و احسان آبیاری نمودہ۔ مانند پطر کبیر و میکادو و سلطان محمود وغیرہ۔

فقط درین دو صورت مذکورہ اصلاح دولت و ملت شدہ شجرۂ مدنیت بارور گردیدہ است و بس۔

واکنوں ملاحظہ باید نمود کہ بدستیاری کدام سعی و کوشش میتواں دست دراز دستانرا از حقوق دولت در ایران کوتاہ نمود۔

طریق اول یعنی شورش رعایا بر شخص سلطنت اگرچہ اقرب بمقصود است، ولے از راہ شاہ پرستی بندہ عین خطا و خطائے عین پندارم۔ ہر آنکس کہ درایں افکار و خیال باشد پسندش نمی نمائیم۔ امروز برائے ایران ہیچ تہلکہ مانند شورش داخلہ مضر نیست کہ دعوت کنندۂ عموم بلیات و آفات برائے ملت و دولت است، زیرا دشمنان سر جانب ما خصوص عثمانی چشم انتظار باین وسیلہ دوختہ منتظر فرصت میباشند۔ پولہا خرج کردہ در کمین نشستہ اند۔ گوششاں باواز و با کمال حرص و آز منتظر صدا چنیں صدا است۔

دوستی و محبت وطن مقتضی آنست کہ کیف ماشاء حصن حصین و سد رزیں بروئے شورش داخلی بستہ نگذاریم آوازے از کسے بر خلاف شخص پادشاہ بر آید۔ و مانع پیش رفت افکار دشمن خانہ برانداز گردد۔ زیادہ ازیں شرح و بسط لازم نیست۔

معنی این راہر سفیہ جاہل وطفل ناکامل می داند کہ اگر ملت ایران خود ازیں بلائے مبرم محفوظ دارد۔ بمقتضائے زمان وبحکم طبیعت جغرافیہ عالم حاضر۔ مملکت را بہیچ وجہ اندیشہ باقی نیست۔ این نکتہ راہم باید دانست۔ کہ مخالفت ملت باوزرا ورجال دولت غیر از مخالفت با شخص پادشاہ است۔ ملت باید بہمدست پادشاہ وزرا را قرار دادہ پادشاہ خود محدود میشود۔

اصلاح ہرج ومرج حالیہ وچارۂ یغماگران خارجیہ وداخلیہ بستہ بخیالات عالیہ پادشاہ قدر قدرت۔ قوی شوکت۔ وصاحب تخت وتاج وشناختن ملت حقوق خود را است۔ باید بہر قسم ممکن است شاہ را فہمانید کہ روا نباید وراضی نبودہ باشد مظلمہ یغماگران بنام نامی ہمایونش در اوراق تواریخ ثبت وضبط شود۔ چوں در نوک قلم وسر زبان خودی وبیگانہ دو لفظ جاری ورقیح وحسن ونیک وبد ایران ز پادشاہ ایران۔ والا از غلام ویغماگران کہ دوران خود را گذرانیدہ در جائے ومقر خود قرار دارند۔ نہ از ایشاں نامے باقی ونہ نشانے ویادگارے خواہد ماند۔

چنانچہ تا حالی از وزراء وامراء وحکام ایران در کتب تاریخ، ہیچ نام نماندہ جز این کہ امین الملک وامین السلطان وفلان الدولہ وبہمان السلطنہ وفلان وفلان۔ بہمان خیانت بملک وملت خود نمود۔ اگر بعد از صد سال ہم ذکر آنہا آید بگویند اعتماد السلطنہ ویا فلان دولہ خیانت را بملک وملت کرد۔

بدیہی است کہ ازبس لقب وفور یافتہ۔ اسم اصلی خائنین از میان رفتہ۔ لہذا شخصاً کسے شناختہ نمیشود۔ ازیں ادیکے از فرنگیاں میگوید "در ایران لقب بدنام است، چہ شخص باسم شناختہ میشود۔ ولے اسامی رجال ایران در تحت لقب قرار گرفتہ یکدفعہ گم شدہ است"۔

اگر لقب نبود واسم مشہور بودے مورخین مینوشتند کہ رحیم خاں پسر کریم خاں یا میرزا علی اصغر خاں پسر ابراہیم آبدار چنیں وچناں کرد۔ وآثار لعنت ورحمت در اسم او باقی میماند۔ نہ در لقب۔ حالا ناچار میگویند کہ امین السلطان خیانت کرد۔

و بر فرض محال یک امین السلطان بیاید که خیانت هم نکند از نحوست لقب بدنام تاریخ است۔

از ابتدا الی یومنا هذا هیچ حکمرانے مثل پادشاهان ایران در حق رعایا و وزراء صاحب حکم و مقتدر نبوده که عزل و نصب و حیات و ممات ایشان بسته باشارهٔ ابروئے سلطان باشد۔

مثلاً در خارجه اگر وزیرے خیانتش ثابت۔ و تقصیرش واضح شود۔ باز چند روزے طول کشد که پس از استنطاق مغضوب و یا معزول شود۔ چه اول باید تحقیق خیانت او بشود۔ و در ثانی باید بجائے او یک نفر صاحب علم و معرفت و عادل و انصاف پیدا نمود تا بجایش مقرر شود۔ ولے در ایران ده نفر میتوان عزل کرد و بجائے آنان همان آن بهتری را گذاشت۔ چراکه عقل کتاب و پیشخدمتهائے ایران از وزرا کمتر نمی باشد۔ و آنها از همیں ها مقرر شده اند۔

بلاشک در ایں عهد عمادهٔ اسباب ملک داری و ملت پروری و توسیع حدود و فتوحات آنسان منوط بر حسن قواعد و قوانین سالم است۔ نه بکثرت اسباب قتل و غارت و سطوت و صلابت۔ امروز قانون و حکم اقدس همایونی مثل مرگ و قضائے مبرم بهر وضیع و شریف غریب و بومی۔ اعلیٰ و ادنیٰ مجری و یکساں جاری است۔ حتیٰ بشاهزادگان عظام و بروئے ایں عیب بزرگ متملقین بیک مصرع سرپوش میگذارند۔ ع

هر عیب که سلطان به پسندد هنر است

درحالیکه نزد هر قوم و در لغت هر ملت عیب۔ عیب است حسن حسن۔ زیراکه آفرینندهٔ انس و جان عیب را عیب خوانده و نه پسندیده۔ خواه از سلطان و خواه از گدا سرزند۔ و همچنیں سلطان را سلطان آفرین رائے سلیم و عقل قویم و درایت عمیم بخشیده که در روئے زمین ظل رافت و رحمت خود را بسط دهد۔ البته بمقتضائے فطرت علوی عیب را منفور دارد۔ تا مانع عیوب عموم گردد۔ لهذا اشتباه عماده را از سر عموم چاکران دربار فلک مدار بیروں کنند که مقصود از ارتقائے ایشان بمدارج عالیه

از شئون و منصب و لقب نه بجهت توسیع مداخل و مدد معاش آنهاست بلکه بجهت کاردانی و قابلیت و درستکاری آنان است۔

نه اینکه بجائے آں اعتماد ولی نعمت خود را سبب افتخار و سرافرازی دانند۔ مأموریت خود را وسیلہ مداخل دانسته چشم از حقوق ولی نعمت خویش بہ پوشند۔ نه از کم امتناع کنند نه از زیاد فرصت را غنیمت دانسته از خلق شرم نمایند نه از خالق هراس۔ خود را حمالة الحطب ساخته بافعال ناشایست و کردار نادرست خود بنالند۔ بر حال فقرا و ضعفا رحمت نیاورند۔

اگر ایشاں را در سرائے ناصائب خود آزادگی زارند بجز عیب از آناں دیده نخواهد شد۔ چنانچه تا حال کار ایران از سوء نیت و بازشت تا بیر ایشاں مختل و پریشاں مانده۔ بسے خیانت کاراں را معتمد اعتماد خود بخرج داده۔ بسا خدمات را پایمال کارکرده کارگزاری بنظر در آورده۔ بسیار اوامر و نواهی شاهنشاهی زمین مانده۔ بسے دردها از دولت و ملت بے درماں مانده۔ واز هیچ دولت احکام بقدر دولت ایران در باب آسایش و رفاه حال ملت صادر نمیشود۔ و هیچ یک هم بقدر ایران از مجری ساقط نمی مانند۔ و مانع میشوند از رسیدن دست متظلمان و بیچارگان بدامن عدالت شاهنشاهی۔ نه آه مظلومان بگوش مبارک اعلیحضرت همایونی میرسد۔ و نه آں اعلیحضرت از حال ستمدیدگان واقف میگردد۔ دولت و ملت وقتے از یک دیگر کامیاب توانند شد که اصول "کانستی تیوشن" درمیانه واسطه باشد۔ و حکم پادشاه بمجلس صادر گردد۔ والا این قافله تا بحشر لنگ است۔

صرفهٔ وزرائے نا انصاف در اینست که دولت را در این حالت بدارند۔ و هرگاه از اصلاح سخن بمیان آید بگویند "قربان۔ علما مانع میشوند"۔ و اگر از مکتب گفتگو شود بگویند "این مکاتب سبب شورش میشود"۔ و یا عرض نمایند۔ بهتر اینست که کم کم اطفال را برائے تحصیل بخارجه فرستیم۔ مارا اسباب مهیا نیست"۔ من هرگز گمان نمی برم که وزرا در این باب سهو نمایند بلکه دانسته و فهمیده این

اعمال را روا دارند۔ کہ اطفال نو آموز را در آداب ملیت و از تعصب قومیت محروم از اوامر و نواہی شریعت غافل سازند۔

این مسلم است کہ کودک دہ سالہ کہ ہنوز زبان ملی را نیاموختہ و از آداب اجدادی خود بیخبر ع نخواند از دفتر دین الف

شرف قومی نخواندہ۔ صرف و نحو زبان نادیدہ و فارسی نیاموختہ۔ اسلام را از کفر تمیز و تشخیص دادن نمی تواند۔ وقتے بفرنگستان برود آداب و خوئے و زبان و عادات و شریعت فرنگان کالنقش فی الحجر در صفحۂ خاطر او کہ مرآت خالی از ہر نقش و کدر است نقش می بندد۔ و بعد از مراجعت بوطن چہ انتظار خیر و نیکی از آن میتوان داشت۔ غیر از اینکہ استہزاء بشریعت و خوئے و خورد و خواب و کسوت و آداب پدر و مادر و ہموطنان خود کنند۔ و سلوک و رفتار قوم و ملت خود را در نظر منفور و ناپسند دارد۔ خبر و تیرگی در میان قوم انداختن و بہ لامذہبی و بیدینی خود افتخار نمودن۔ از وجود ایشان چہ ثمر بروز خواہد نمود معلوم است اینگونہ اشخاص ہیچ خدمت بدولت و ملت نتوانند نمود و از مصارف خسارتیکہ جہت او کشیدہ شدہ الا ندامت حاصلے بدست نخواہد آمد۔ چنانکہ نمونۂ آنان در ہر شہر موجود۔ و محل شبہ و انکار برائے احدے باقی نیست۔

بالغ برسی سال ست کہ ہمہ سالہ جمعے از اولاد وطن را بخارجہ فرستادہ اند۔ بہ بینیم چہ تحصیل کردہ؟ و چہ اندوختہ اند؟ و از وجود شان چہ خیر بمملکت و دولت و ملت رسیدہ؟ چہ نفر مانند ناصر الملک و مشیر الملک و ممتاز السلطنہ و مجد السلطنہ فرزندار جمند علاء السلطنہ کہ ایشان ہم از ایران با سرمایۂ دانش بفرنگستان سفر نمودند۔ پیدا گردید کہ اگر بگذارند علم خود شان را پس از تجربہ بکار برند و امور را تحت قانون بیاورند، ممکن باشد از وجود ایشان خدمتے بملک و ملت بشہود آید۔ دیگر اگر کسے را نشان دارید از وزرازادگان و امرازادگان و تجارت پیشہ گان کہ تحصیل کردہ و میکنند۔ و وجود شان قابل خدمت بملت و دولت است نشان دہید۔

در عوض اینقدر مخارج و مصارف کہ الحال بیش از دویست نفر در فرنگستان

در روسیه و ممالک عثمانیه مشغول تحصیل اند و روئے ہم رفته ہر نفرے ششصد و ہفتصد تومان خرج دارند که سالانه بالغ بر سه کرور تومان میشود- ازیں سه کرور پنج شش باب مکتب معتبر در خود طہران و محلات خوش آب و ہوائے ایران بنا نہاده که نخست اسباب جمعیت ہیئت اجتماعیه باشد و در ہر یک، از آں مکاتب چہار صد نفر اقلاً بتوانند مشغول بتحصیل بشوند و ایں قدر نقدینه نیز در داخله بماند ہم اطفال با اعتقادات صحیحه و آداب ملی و اجدادی خود تحصیل علم فرنگی را کرده بمذہب و مشوار خود خلل نرسانند و تعصب ملی را ضایع نکنند البته اولی و انسب است-

ازیں وجه ممکن است ہم مکتب بسازند- ہم کتاب ترتیب داده معلم از خارج بیاورند چنانچه در امور دیگر از فرنگ آدم کرایه کرده دریں باب ہم معلم از اروپ جلب نمایند-

جائے شبہه نیست- وزرائے ما بمبنی بر یک غرض مخصوصیکه در خاطر خود مخمر کرده بودند- دانسته و فہمیده باینکار ہا اقدام و بایں مضرتہائے ناحق مبتلا گشته- سر موئے از تحصیل اشیا نہم ملت فایده حاصل نکرده و بدولت و مملکت فائده نرسانیده اند-

ایں تعلیمات سی ساله بجہت علم جنگ بود- بچه سبب تا کنوں پول کنگ در نیامده؟ و اگر در آمده پول کنگ خارجه چه لزوم دارد بگذارند؟

اگر درس ریاضی خوانده اند- چرا یک نفر نیست که از عہدهٔ محاسبات گمرک و رسومات مالیه بر آید؟

اگر علم حقوق آموخته اند- چرا در محکمهٔ عدلیهٔ ایران ہولانادی بزبان فرنگ قضاوت نماید؟ و حال آنکه حکم را از روئے قانون خود شاں میداد-

اگر ہندس شده اند- بچه سبب باسم بستن سدا ہواز وغیره فلاں مبلغ گزاف داده از خارجه ہندس دعوت میشود؟

بجان حاجی خان قسم که برائے ہیچ یک ازینہا نیست و نبوده و نخواہد بود- بجز اینکه دولت را اغوا کرده و کارہا در ایں حال بے نظمی نگاه داشته معنیٔ دیگر ندارد-

بدبختی ما بیچارگاں را ببیں که تا حال تمام اختیار در دست عربی داناں- حتی

جهنم و بهشت ما نیز بسته برائے مبارک فشاں بود۔ و بہر کس سخیا اسنند میدادند۔ حالا فرنگی دانان ہم مطلع ما واقع شدہ۔ و حال آنکہ جز دانستن زبان فرنگی ہنرے ندارند کہ با چشم حقارت اینگونہ زبان استہزا بجہالت ما بکشایند۔ از ہر دو فرقہ سوال باید کرد، آقایان! عمل این علوم شما کجاست؟ تا بحال عوام را چہ ثمر بخشیدہ؟ در تحصیل فرنگستان برائے اہالی ایران چہ فایدہ شدہ و خواہد شد؟

شنیدہ اید آنان کہ پا بعالم تمدن نہادہ اول از اولاد وطن بخارجہ فرستادند، مثل ژاپون وغیرہ۔ ولے نہ اطفال دہ سالہ را بلکہ جوانان با استعداد را۔ آنہم پس از تکمیل علوم داخلہ از عقاید و صرف و نحو زبان ملی خود در بیست و پنج سالگی جہت تکمیل علوم و فنون بخارجہ میفرستند۔ درین سن و سال نہ از عقیدہ ملی بر میگردد و نہ آداب فرنگ در ایشاں اثر می بخشد۔

کودک دہ سالہ کہ قوۂ ادراک نیک و بد و ممیزۂ کفر و اسلام را ندارد پس از آنکہ در مکتب خارجہ بہ بطلان دین و مذہب خود دلائل و ثبوت دید، چوں بر محاکمہ مقتدر نیست در لوح سینہ اش نقش می بندد۔ کہ بدستیاری تیشۂ ہیچ فرہادے کندن آن میسر نشود۔ و آداب و اطوار خورد و خوراک و گفتار و رفتار ملت خود در نظر آں مستہجن آمدہ استہزا و تمسخر بنماید۔

نخستین خارمتے کہ بوطن خویش نمایند۔ افگندن نفاق بمیان خانوادۂ خود شاں خواہد بود۔ در اطاق جداگانہ منزل خواہد نمود۔ و اختلاط با ابوین را مکروہ خواہد شمرد۔ و از صحبت ایشاں نفرت خواہد کرد۔ این از مسلمات است کہ از طفولیت عوض آب کاغذ استعمال نمودہ۔ و این عمل طبیعت ثانوی برائے او گشتہ۔ ترک آں برائے او محال خواہد شد۔ و از آداب اسلامیت دور و مہجور خواہد گردید چنیں شخص بچہ رو از محبت وطن دم خواہد زد؟ در کسیکہ حب وطن نباشد چگونہ خدمت بدولت و وطن خواہد نمود؟ ملت دوستی و بادشاہ پرستی را بچہ عقیدہ تواند جلوہ داد؟

محقق است ہمینکہ بیکے از ارکان طاری شد دیگر ملت چہ۔ دولت چہ سلطنت چہ

همه را بآب جهل و بیغیرتی بشوید. چنانچه ازین بیغیرتان هر روز می بینیم که پس از برگشتن از تحصیل اوّل هر کس بتوانند تشخّص و تفرعن میفروشند. دست کش را بدست چپ تمام و بدست راست نصفه کشیده. تعلیمی میگیرند. دیدار ملّت را گروه بیشمارند آنانکه در ماموریت هستند. ناچار کلاه ایرانی بسر گذارند. هرگاه بیک کاسب و تاجر و راه دیا در باغ راست آیند. میخواهند کلاه از سر برداشته در جیب گذارند. که مبادا ایرانی برو سلام دهد. و در پیش مادام بشان او برخورد. اگر درست ملاحظه شود. روئے مصنوعی. نگاه مصنوعی. تکلم باشیوهٔ فرنگ مصنوعی سبیل هائے المانی بالا رفته چند موئے در زیر لب گذارده. مانند اهل فرنگ و تا توانسته خود را مجسمهٔ فرنگی درست کرده. تمام تقلید اعمال ظاهریه آنهاست، ع

اے دو صد لعنت باین تقلید باد

و حال از علوم و آداب فرنگ جز تحصیل زبان چیز دیگر در او دیده نمی شود. ابداً خیال هیچکس متوجه علوم و فنون فرنگیان نیست.

از علم ایشان آنچه بوطن یادگار آورده اند شارلاتانی را جمع کرده بر تر دنیهائے خود افزوده می آورند.

چون فرنگی مآب است نه فرنگی. نیم ساعت در اطاق بزینت خود مشغول. و چندین بار آئینه نگاه کرده

"خوشا بحال عاشقے که دلبرش من استم" خیال میکند با سر بالا تابیدن سبیل و یا چند موئے زیر زنخ گذاردن و ایستاده شاشیدن و مقعد را با کاغذ پاک کردن. آدم آلمان و یا فرانسوی شده. جمیع افتخارات آنها را حاصل بتوانند نمود. غافل از اینکه اوّلین محسنات علم در هر قوم و ملّت مهربانی با ملّت خود. و خدمت بعالم انسانیت است. نه اینکه بادانستن چند کلمهٔ فرانسوی و اکتساب رذائل صفات آنها چشم بحقارت بهم جنسان خود نظر نماید. بیچاره باید بداند که شرف در دانستن زبان اروپائی نیست. ورنه جاشوهائے بوشهر که به غالب زبانهائے خارجه متکلم اند بر آنها شرف دارند. افتخار

در دانستن علوم و فنون ایشانست آلمان شدن تنہا بہ سبیل بالا تا بیارن نمیشود۔ آلمانیہا این افتخارات را بتوپ سازی و تیراندازی حاصل کردہ و از فتح پاریس شرف اندوختہ اند و فرانسوی بودن در علوم صناعت و ولپماتی و غیرت ملیہ و قومیہ ایشانست۔ کہ در یک روز هنج ملیار فرنگ پول شمردہ دشمن را از خاک خود بیرون نمود۔ نہ چند موئے در چانہ گذاشتن۔ اگرچہ درایں سخناں قدرے تند رفتیم و بایں است کہ در مذاق بعض فرنگی مآباں ایں سخناں ہمچو شہد "طعم حنظل" دہد۔ ولے با کمال عجز و فروتنی عرض میکنیم کہ غرض شخصی با احدے ندارم خصوصاً با ہموطناں محترم خود جز نصیحت منظورے نیست۔ و عزت واقعی ایشاں را طالبیم ع

از خدا خواہیم توفیق عمل

ولو ایشاں را تحصیل زبان حاصل شد۔ ولے ما را تجربہ دیرینہ در کار است، قول عموم دانایان است و نیز نزد عقلائے ہر ملت در محضر سلاطین و وزرائے وظیفہ ماموریت کسیکہ دین و آئینہ وملیت و ماموریت خود و منافع دولت و ملت خویش را منظور دارد۔ و در تعصب مذہب خود محکم باشد۔ کہ پا تسر ہموطمی نامنہاد ہر آئینہ ہزار مرتبہ عزیز تر و محبوب تر است۔ از کسیکہ ایں مراتب را ہر گز مرعی ندارد و لاابالی زندگی کند۔

در تاریخ عموم ملل ثبت و ضبط است کہ عثمان پاشا سردار لشکر عثمانی جد و جہد کوشش در قلعہ داری پلونا کردہ ہشتاد ہزار قشون روس را و در قلعہ کشتہ و زخم دار نمود، پس از آں کہ اسیر دشمن گردید۔ آوردنش بحضور امپراطور السکندر روم۔ و در حق او نوازشات فوق العادہ فرمودہ و فی الفور شمشیر سردار اسیر را بادست خود بر کمرش بستہ مور و نوازشات امپراطورانہ نمودہ بدر فرمود:۔

سر کردہ کہ بایں غیرت و حمیت و صداقت در راہ دولت متبوعہ خود خدمت و جانفشانی نماید۔ دور از مروت و انصاف است کہ کمر او بے شمشیر شود و حال آنکہ عثمان پاشا چند روز بیش از اشارت خود در یک روز بیست ہزار

از لشکر روسیہ را ہدف گلولۂ آتشیں توپ و تفنگ ساختہ ما در شاں را بعز النشانده بود۔ شرف اینست کہ ہم دشمن تحبیار کند۔ وہم دوست دولت خواہی اُورا بہ پسندد، واین شرف حاصل نمیشود مگر از اجراء وظیفہ راجعہ بخود۔

شاہ شہید انار اللہ مضجعہ در سفر فرنگستان خطاب با اہل ایران کہ بزرگ شاں حاجی محمد رحیم آقای اصفہانی بود فرمودہ و فرمودند۔ البتہ لباس و آداب اعلیٰ خود تاں را ملاحظہ نمائید و تغیر ندہید خصوصاً کلاہ را کہ نشانہ ملی و شرف شماست و ہیچ وقت تغیر ندہید۔ جنت مکان شاہ عباس صفوی ماضی وقتے کہ ببری بیگ یوز باشی را برسم سفارت بپایئے تخت اسپانیا فرستاد۔ پس از مراجعت بپایئے تخت امر فرمود فی الفور طنابش انداختند۔ چند فقرہ گناہ کہ از او شمردہ شد۔ عمدۂ آں بود کہ سفیر موصوف در فرنگستان تغیر لباس نمودہ ایرانی را تعزیہ زن پادشاہ اسپانیول کندہ لباس فرنگی پوشیدہ بود۔ مامور نباید از چیزے بیندیشد و از کسے بترسد۔ باید آداب ملی خود را اجری دارد۔ و لباس دولت خود را بپوشد۔ در اطوار ملی چناں استوار ماند کہ بر ثبات و صلابت و سطوت دولت خود افزاید

غرض از بیان این حکایات نصیحت ہست و الا با جوانان فرنگی ما ب علاقہ و سرو کارے ندارد، امیدوارم کہ اگر در میان ایشاں منصفی پیدا شود و تفکر و تعقل نماید۔ صحت مطلب را برای العین مشاہدہ کردہ باد عائے خیر یادم فرماید۔

پر واضح است تا وقتیکہ این سخناں را حرف پند اندند۔ عوض دعا و شنا مم خواہند داد۔ ولے ہماں کہ غرض گوئندہ را ملتفت شدند۔ خواہ مخواہ بادعائے خیرم یادش خواہند نمود۔ خدا ہمہ را ہدایت کند۔ نیک و بد ہر کس بخودش راجع است۔" الناس مجزیون باعمالھم ان خیرا فخیر وان شرا فشر "

اگر عمر ہا مردم بد سرشت	شود ہمرہم حوریان بہشت
در آں محفل پُر صفا روز و شب	ز جبریل خواندہ فنون ادب
بر آں اعتقادم کہ انجام کار	نگردد از و جز بدی آشکار

"نصیحت سُودمند"

از جوانان ایرانی تربیت شدۂ فرنگستان چناں ذکر شاں سبقت یافت۔ باوجود اینکہ تربیت و تحصیل آنہا برائے وطن و اہل وطن ثمرے نبخشیدہ و غیر از تکلم بلغت فرانسوی وغیرہ در ایشاں بہرہ و چیزے از علوم نافعہ مشاہدہ نگشتہ۔ بلکہ از اکثر قوانین نیک فرنگ ہم محروم و بے بہرہ اند۔ بسیار دیدہ بر خیہا کہ در ہنگام ملاقات بزرگ و کوچک بو نشر در گفتہ دست محبت بسوئے ایشاں فراز کردہ قاعدہ شاہم اینست کہ اگر رعایت آداب نسبت آنہا نشود آدم را خارج از تربیت بشمار ند۔

اوّلاً۔ ہیچکس حق ندارد با بیگانہ کہ سمت آشنائی ندارد در باب مصاحبت و خصوصیت گشاید۔ مگر واسطہ درمیان باشد کہ معرفی کند۔ یا در مسافرت راہ آہن و کشتی وغیرہ ضرورتے پیش آمدہ چیزے را بہانہ سازد۔

ثانیاً۔ کسے را شایستہ نیست دست بسوئے کسے کہ بحسب ماموریت یا شخصیت از آن زیادہ تر باشد کہ معرفی کند۔ چہ بدو آباید از جانب بزرگتر تمایل و احترام درحق کوچک تر بروز نماید۔

ولے سلام را کوچک باید بدہد و ایں ملاحظہ دربارۂ اناث واجب است، اگر بزن پیش از آنکہ او دست دراز کند دست بدہی درحق او حقارت کردہ۔

ثالثاً۔ اگر عمداً و یا سہواً در راہ بیکے برخوری و بدآں شانہ زنی فوراً باید معذرت خواہی۔

رابعاً۔ بدون اذن و اجازہ باشیاء کسے دست نباید زد۔ اگرچہ پارچۂ کاغذ و یا روزنامۂ بے مصرفے باشد۔ آں چیز ہر قدر بے مصرف و بے قدر ہم باشد راجع بصاحب او است۔

خامساً۔ در نزد زناں سیگار کشیدن جائز نیست مگر اذن طلب شود۔

سادساً۔ در نزد ہیچ زنے لا اُبالی و بیقدر نشستن جائز نیست۔ یعنی دو کہ

باندچاک پیراہن گشادہ نباشد۔ و در نزد ہیچ زن پوتول در آوردن و باجوراب ماندن جائز نیست۔

در ہر موقع و مکان خواہ آشنا و خواہ بیگانہ خدمت و احترام زن را از تربیت شمارند۔

مثلاً در راہ و یا منزل چیزے از دست زن افتاد فی الفور بایدخم شدہ برداشتہ بزن داد۔ ولے باکمال وقار و تمکین۔ نہ اینکہ این خدمت را وسیلہ مصاحبت خواہد مگر اینکہ از طرف زن میل بمصاحبت او شود۔ و اگر زن تشکر نماید در جواب اکتفا بیک کلمہ "قابل تشکر نیست" باید نمود۔

در ہر موقع و مجلس نباید پیش از زن دست بچیزے زد۔ در ہر جا و ہر مجلس صادر نشستن از شئونات زن شناختہ شدہ۔ در دخول و خروج باید زن تقدم کند۔ اگر در مواقع عمومی پیش خدمت چیزے آرد۔ لازم است اشارہ شود اول بزن دہد۔ اگر در نزد زن بچہ باشد۔ نوازش و مہربانی تواں کرد۔ ولے بمادرش نباید نگاہ کردہ بچہ را ببوسید۔ در پیش مادر جائز نیست بوسیدن طفل مگر در مقام محبت و دوستی دست او را بوسہ دہد۔ خمیازہ کشیدن۔ و دہن درہ کردن و با انگشت بینی پاک نمودن۔ و باخلال بن دندان پاک کردن۔ از سینہ بلغم بیرون آوردن۔ بزمین تف کردن۔ آرغ نمودن۔ در مجالس عمومی و خصوصی پیش زن و مرد ممنوع است۔

ہیچ کس "تو" نتواں گفت۔ خصوصاً بزن۔ و اسم زن را نتواں آورد۔ مگر لقب و یا با اسم پدر فلاں بن فلاں۔ و یا فلانہ بنت فلاں۔ اینہا ہمہ آداب عین خصوصیت است۔ در ہنگام طعام خوردن بسیار ملاحظہ لازم است مثل بعض کساں کہ چوں در گشتی وجہ خوراک را دادہ از این جہت ہر قدر ممکن است۔ بسیار صرف میکنند کہ مغبون نباشد۔ اگر چیزے نمی گویند ولے معائب این بعموم ملت راجع و عاید میگردد۔

بسیار دیدہ شدہ کہ جوانان بہر کس رسند دست دراز کردہ توقع مصافحہ دارند۔ و حال آنکہ سوء آداب در قواعد فرنگ است۔ در ہر صورت بعضے خصوصیات ملی

ومذہبی خودرا اگر رعایت نمایند نزد عقلاو ہر قوم ومذہب معقول وپسندیدہ است۔

حکایت

روزے درراہ آہن درموقع اوّل نشستہ بقادۂ وبیست[۲۰] نفر از زنان محترمہ ومردان محتشم بودند۔ از ہر مقولہ صحبت درمیان بود۔ ناگاہ ژنرالے بمن گفت "من شاہ شمارا دیدم۔ آدم عالم وتربیت شدہ نیافتم"۔ حقیر گفتم۔ "از کجا بشما بیعلمی اعلیحضرت پادشاہ معلوم شد"؟ گفت "با فلاں امپراطور بواسطۂ ترجمان صحبت میکردند"۔ فی الفور گفتم "معلوم میشود کہ امپراطور ہم آدم عالم وباتربیت نبودہ، کہ لسان آسیائی نخواندہ وتربیت نشدہ بود کہ مہمان عزیز خود بلاواسطہ مکالمہ را مقتدر باشد۔ چرا زبان اورا ندانست؟" تمام خانمہا وہمۂ اہالی واقون رابیکبار خندہ دست داد۔ حق حق۔ احسنت احسنت۔ پراو۔ پراو۔ گفتند۔ ژنرال موصوف را از خجلت وشرمندگی این سوال وجواب مجال نشستن نماندہ۔ باکمال انفعال برخاستہ وگریخت۔ واز سرزنش این عقلائے منصف خلاص شد۔

پس از دوماہ صورت مجلس ومکالمۂ حقیر را باژنرال در روزنامہ خواندم، گویا درواقوان مخبر اخبارے حاضر بودہ۔ از حاضر جوابی وذکاوت اہل ایران تحسین وتمجید کردہ بودند۔

بارے غرض مارعایت قواعد بود۔ کہ نزد عقلاو حکماء وبزرگان ہر ملت ومذہب مستحسن است۔

ہرقدر کہ درمیان مابقواعد وامور خصوصی اہمیت ندادہ ورعایت نمیکنند۔ بخلاف اہل فرنگستان اہمیت دادہ وترک آنرا خلاف ادب ومغائر انسانیت میدانند۔

مثلاً مارا امرست کہ بزرگ بکوچک۔ عالم بجاہل۔ غنی بفقیر۔ راہ گذر بہ نشستہ، سوار بہ پیادہ۔ اسب سوار بہ اولاغ سوار سلام دہد۔ ماتمامی اینہارا برعکس قرار دادہ ایم،

مراعات اعتبار در ہر موقع و مکان در پول بے پرسیہ روزگار است و لاغیر۔ سہل است کہ نسبت بہ برخے بزرگان اگر کسے احیاناً تغافل ورزید و یا ملتفت بر ترک اقوام اینکار معکوس نیا مداز برائے او موجب حقارت و مایۂ بسے عداوت میگردد۔ در این غفلت از ناصحین و واعظین و روسائے قوم آنقدر رسوم قبیحہ و مذمومہ در آداب ما داخل و تحت قانون و رسوم عادیہ در آمدہ و آنقدر امور ممدوحہ متروک و از تحت قاعدہ بیروں شدہ کہ خوب را با چشم حقارت بینگریم۔ و زشت را حسن میپنداریم۔

ترک این عادات برائے ما محال شدہ "العادۃ کالطبیعۃ ثانیہ" مسلم است، ما را بسیارے از عادات زشت طبیعت ثانوی گشتہ۔ اگر ازین قسم ترکا قوالی ہا شرح دادہ شود کتابے جداگانہ باید نوشتہ آید۔ خداوند ہمہ ما را بصراط مستقیم ہدایت و راہنمائی فرمایاد۔

غرض از نگارش این سطور این بود۔ کہ با کمال تاسف ما ہر قدر بقانون و قاعدہ ملی خود اعتنا نمی کنیم۔ اہل فرنگستان ہمہ قدر رعایت از عادات و رسوم ملیہ خود دارند۔ و معتبر بیشمارند۔ و محترم میگیرند۔ اگر مردے صاحب یک ملیون لیرا باشد و با زن بقالے ہم مجلس شود۔ باز لازم است زن بالا بہ نشیند۔ و مرد با سلام دہار و پائین تر از و بہ نشیند مثل مشہور است کہ این جوانان تربیہ شدۂ ما ہم روزہ مسلمان را میخورند و ہم پرہیز از منی را۔ نہ مراعات باین دارند۔ نہ اعتبار بآں میگذارند ؎

از خدا خواہیم توفیق ادب — بے ادب محروم ماند از فیض رب

بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد — بلکہ آتش بر ہمہ آفاق زد

مطلب از دست نرود۔ یک نفر در جواب این پہلوانہائے پنبہ یعنی وزرائے خود غرض نمیگوید "اے آقایان وزراء! کے علماء مانع اصلاحات امور دولتی شدہ اند؟ کسے شما قانون مساوات را در محکمۂ عدلیہ باجرا گذاشتید کہ ایشاں مانع آمدند؟"

بجلال الٰہی سوگند۔ آنانکہ عالم ربانی و فاضل صمدانی وامر و زه امر و نہی شاں برملت ناجیہ واجبست۔ مانند حجج اسلامیہ حاجی میرزا حسین۔ حاجی میرزا خلیل وآخوند ملا محمد کاظم خراسانی وامثال ایشاں مدظلالہم۔ ابداً ممانعت بہ اجرائے امرے کہ رفاہ حال واصلاح احوال عموم ملت وازدیاد شان وقدرت دولت باشد نہ نمودہ وہیچگاہ نخواہند نمود۔ اگر دولت اقدام نماید۔ دیدہ خواہد شد کہ ایں بزرگواران اول مؤید دولت خواہند بود۔ کہ دولت ہا علمائے اعلام ایں فقرہ را استشارہ نمودہ ولزوم اصلاح مملکت وملت را بعلماء خاطر نشان کردہ و خواہش کرد کہ باید باقتضائے زمان وتحمل دوراں با اصولے چنیں وچناں حفظ نوامیس شریعت وحقوق ملت وقانون مساوات را اجرا داشت۔ کہ علماء گفتند ایں منافی باشریعت است۔ بلکہ علمائے حقہ ہمارہ فریاد زدہ اند کہ قانون مساوات حقیقت شریعت غرائے اسلام است۔

از آنجائیکہ اعیان وحکام مانند حجاج بظلم وتعدی مایلند۔ تا کیف ماشاء مالیات بگیرند۔ ویک نفر قاطرچی فلاں خان در چارسو و بازار ریش یک تاجر با آبرو را بگیرد و بلا سبب بسرش مشت بزند۔ وکسے مانع نشود۔ بہانۂ ممانعت علماء را بمیان می آرند۔ وحال آنکہ علماء اگر موقع ببینند بیش از سائر طبقات در اصلاح بکوشند۔ وبیخ ظلم وتعدی را از بین مسلمین برکنند۔ ودر جائے آں شجرۂ شنیعۂ ظلم وطغیان۔ نہال عدل وانصاف کہ عبارت از قانون مقدس مساوات است بنشانند۔

ہیچ جائے شبہ نیست کہ ملت از قبول قانون مساوات گردن نہ پیچد وعجب تر اینکہ می گویند "مکتب لازم نداریم" ایوائے۔ چہ قدر کذب آشکار وقول باطل است دریں صورت ما باید یا منکر تمدن وترقیات اروپا شویم۔ واز قدرت وسطوت وثروت وصنایع عالم بیخبر باشیم۔ وخلاف فرمودۂ مخبر صادق را التزام نمائیم کہ فرمودہ:۔

اطلب العلم من المہد الی اللحد　　العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان

دیا در تکثیر مکتب جاہد شویم۔ اگر از عالمان بے عمل وبے معرفت این سخن تر شح نماید
بہ مقتضائے منافع شخصیہ کہ رفیق دزد و شریک قافلہ ہستند۔ گاہے با حاکم شریک
وگاہے با رعیت سہیم۔ مدعی و مدعی علیہ را بر یکدیگر برانگیختہ۔ وائما در فکر افساد و طالب
اغتشاش ہیبا انتشار۔ بعید نیست۔

آیا ترقی اروپ را از دولت علم ایشان نمیدانید؟ و یا میگوئید ناپلئون این
دولت و اقتدار و سطوت سلطنت را از اجداد خود بارث گرفتہ ہے۔
نمیدانیم بکدام یک ازیں دو فقرہ اعتقاد باید کرد؟ اگر بارث قائل باشیم،
می بینیم سی سال قبل از ناپلئون نہ اسمے و نہ رسمے در تمام کتب تواریخ دیدہ می شد وکاملاً
نسیاً منسیا نزد جمیع دنیا بود۔ وحال آنکہ امروز در سطوت و دولت و اسم و رسم در سلاطین
روئے زمین درجہ اولیٰ را احراز کردہ۔
اگر قائل بہ مکاتب صناعی و ریاضی شوند چرا خود کنارہ جوئی نمودہ از فیض
پیش رفت محروم ہستند۔

ہرگز نمیتواں گفت پادشاہ رؤف و مہربان ما از افعال و اعمال و نیت امرا
و وزراء بے خبر است۔ بلکہ باید گفت رافت و مرحمت و حیاء خسروانہ غالب
بادیگر اوصاف ملوکانہ است۔ وحال آنکہ در سلاطین عظام مہر و قہر توام باید۔ معنی
عادل ہمیں است کہ در جائے لطف لطف۔ و در جائے قہر قہر بکار آید۔ سلوک برعکس
آں خلاف عدالت است۔ زیرا کہ سلطان حقیقی خداوند عالم ہم رحمٰن و رحیم است،
وہم جبار و قہار۔ ہم بہشت آفریدہ و ہم دوزخ۔ انتظام عالم بے سیاست
سلطان میسر نگشتہ۔ و صورت نہ بندد۔ مراد از سیاست مہتران و گردن کشان عالم را
بربقۂ اطاعت و فرمان درآوردن است۔ تا از راستی نگذرند و پائے از گلیم خود
بیروں ننہند۔

"بحکم کلکم راع وکلکم مسئول عن رعیتہ" ومیفرمایند "لولا السلطان
لاکل الناس بعضھم بعضاً" و از سخنان پادشاہانست۔ "لاملک الا بالرجال۔ ولا

رجال الا بالمال - ولا مال الا بالعمارة - ولا عمارة الا بالعدل والسیاسة" د

خوش آن شہریارے کہ از روئے دانش — تامل کند در کتاب سیاست
بر تیغ او گلشن سلطنت را — تر و تازہ دارد بآب سیاست

در ہر صورت من بتو میگویم عبث اوقات عزیز خود را ضایع مگردان - از این زحمات و نگارشات جز خسران چیزے عاید نمیشود - و از تسویدات این اوراق پریشان معلوم نیست کہ خود بہرہ مند گردی و یا رفع پریشانی از ملت شود - و شاید خود را بتہلکہ اندازی -

اگر تو دیدہ و شنیدہ کہ در اہل مغرب ازین گونہ اوراق منتشر کردہ - ملت و دولت و وطن و ابنائے وطن از او تمتع بردہ و اکتساب ثروت کردہ در میان ملت یادگار گذاشتہ اند درست است - ولے ایران غیر از اروپا ست - تو تقلید کردہ از فرنگان ولے غافل از آنکہ بہتر ازین گفت و شنود بر مزد کنایہ و صراحہ و بطور حکایت و تمثیل - کتب - تاریخ اشعار - رباعیات نوشتہ و اوقات صرف کردہ اند - کہ از حد بیان خارج است بعقیدۂ من عوض این جملہ یک جملہ بنویس کہ اگر ترا آرزوئے اصلاح مملکت ایران ست قانون مساوات - قانون مساوات - قانون مساوات تا آخر قانون مساوات - ہر قدر زیاد گوئی مفادش ہمیں یک جملہ است و بس -

روزے در پطرس بورغ در خیابان ہنو اسکی با یک از دوستان در حرکت بودہ - دیدم یکنفر جوان بلند قامت تخمیناً ہفدہ یا ہیجدہ سالہ در بالا پوش سالدات کہ روسہا "شینل" گویند کہ از انترین منسوجات روسیہ از جنس ماہوت است در رنگ خاکی داشت - باکمال ادب دو پائے خود را ہم وصل کردہ ایستادہ راست را تا بنا گوش بلند نمودہ بیک نفر صاحب منصب کہ موافق مناصب عسکری ایران درجۂ سلطانی داشت سلام داد - و آن سلطان چنانکہ قاعدہ است دست بالا کردہ گویا جواب دادہ و باکمال بے اعتنائی گذشتہ با دست اشارہ کرد یعنی مرخصی - جوان بعد از دہ و بیست ثانیہ ایستادہ براہ افتادہ و رفت - رفیقم از من پرسید "این جوان را کہ در بر بالا پوش سالدات دیدی شناختی؟" گفتم - نہ

گفت این پسر امپراطور و کیلی قناز شاہزادہ اسکندر و ہیچ پسر دوم امپراطور است، و آن سلطان پسر یک بقال ما قسمون ہست - اگر پسر امپراطور باو سلام نمیداد و در این عبور عام

حق مواخذه داشت - که چرا اسلام نه ایستادی - از رعایت نظام کارها بنجا رسیده است، اگر تامل و فکر نمائی تعجب نخواهی کرد - زیرا پدر این جوان مجسمهٔ قانون است این احترام را بپدر خود میکند - اینها بعلامت سردوشی نگاه میکنند که کدام یک مقام است والا در مقام رسمی این شهزاده است با همان احترامات پادشاهی و رعیتی در میانهٔ ایشان مرعی است -

حالا این را دانستی بیا به ایران بابجت ببینیم که عزیز السلطان لقب دارد - چه کاره و کیست و چه کرده؟ معلوم نیست این قدر می بینیم بچه دوازده ساله لباس نظامی امیر تومانی می پوشانند بهر وزیر و امیر و سرتیپ عالم و فاضل هر کس باشد - بدون استثناء از رجال دولت و شاهزادگان غیور سلسلهٔ جلیلهٔ قاجاریه در نزد خاص و عام صد گونه فحش نامربوط میگوید - و از کسے نمی هراسد این قاعده نظامی شما است -

با این حال شما توقع دارید که چرا کارها درست نشد؟ البته نمی شود و نخواهد شد - زیرا قانون ندارید - بے قانونی بے ترتیبی است -

اگر چنانچه ما بگوئیم الکسندر دوم ترتیب داده سهو نموده ایم - می بینیم که هزار و سی صد سال و اند ازین قبل حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بجانب اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب علیه السلام دست بیعت داد و فرمود :-

"اے مردم بدانید و آگاه باشید من فرزندان خود حسن و حسین را یک نفر غلام حبشی بریاره برتری نمیدهیم - در نزد من در امور شریعت غلام حبشی و سید قرشی و فرزندان من یکسان و در حقوق مساوی اند"

عمر فاروق در میدان عام به پسر خود حد زد

پس معلوم میشود که قانون مساوات را امپراطور روس یا ناپلیون اعظم وغیره از شریعت غرای اسلام فرا گرفته که بدان مقامات عالیه رسیده اند -

ولے جهت ما قانون از چنگیز یادگار مانده - تا ما اطاعت بقانون شریعت نکنیم کارہائے ما مختل و پریشان خواهد بود - اگر چه بعضے درین باب ایراد گرفته میگویند معاذ الله خواست خدا چنین است - و یا سرنوشت ما همین - این سخن در نزد هیچ عاقل پسندیده و مقبول نیست -

وعقلاً ونقلاً چنیں است "من کفر فعلیہ کفرہ" "من عمل صالحاً فلانفسہ"۔ "اِنّ اللہ سخر لکم مافی الارض جمیعاً"۔

پس معلوم میشود خداوند عالم کہ قادر مطلق ہست ہر چیزے را با سباب آفریدہ "ابی اللہ ان یجری الامور الا باسبابھا" و باں عظمت وقدرت بدوں اسباب ہیچ چیز نیافریدہ د نیافریند۔ مگر اینکہ من باب اعجاز حضرت ختمی مآب میفرماید ؎

ادخلوا البیوت من ابوابھا　　　وطلبوا الارزاق من اسبابھا

پیغمبر خدا اُمت خود را از کسالت و بطالت و تنبلی نہی فرمودہ۔ اسباب بقائے دولت ودوام سلطنت و رفاہ حال ہر ملّت را بستہ بوجود عدل وداد قرار دادہ۔ بے عدل ہیچ چیز دوام وثبات ندارد۔ غفلت کردن از حال مملکت۔ بیخبر بودن از حال ملت باعث بسے مفاسد است۔ عدل وداد کہ عبارت از بیداری وہشیاری ودر فکر ملک وملت بودن۔ و اسباب حفاظت وجنگ وجہاد را برائے حفظ شریعت و رعیت و مہیا کردن کاروانان وسپردن کار و امور دوستی وملتی را بدست آنہا۔ و آمدار وزراء عاقل و دانا و امین فرمودہ اند۔

و از خائن احتراز کردن گفتہ اند باہر اعانت مساوات۔ ہر آئینہ ملک وملت باندابیر صائب عادلانہ باقی ماند۔ ومملکت رونق یابد۔ شوکت سلطنت افزونی گیرد۔ ملک خضارت پذیرد۔ ارزانی وفراوانی رخ نماید۔ بلاہائے مبرم و ناخوشی وبا وطاعون منعدم گردد۔ نیکی ونشر عدالت سلطان بہمہ ذرات از مخلوقات ساری وطاری گردد۔ حتیٰ وحوش وطیور و حیوانات بری و بحری را مانوس و آرام وارد۔

عکس آں ظلم وغفلت۔ ریشۂ گیاہ را در زمین بخشکاند۔ بنیاد ہستی ہر قوم را از بیخ وبن برکند سبب زوال دولت وملت شود۔

چنانچہ در تواریخ و آثار پیشینیاں دیدہ وشنیدہ شدہ۔ ہرگاہ تراجم حال گذشتگانرا بخوانیم معلوم تواند شد۔ کہ در ہر عصر و زماں بلایائے مبرم را اقوام وملل بادست خود بسوئے خود کشیدہ اند۔ یعنی کارہائے بزرگ را بکوچکاں وکارہائے کوچک را بہ بزرگاں

سپرده - که هر دو از عمل خود بی بهره گشته اند -
البته حالات ضحاک و سلطنت یا فتن فریدون را خوانده اید - اگر باقی اختصاصات نادری مانند شجاعت و پشت کار او بود - دولت وی هرگز زوال نیافتی و سلطنت از خاندان او هرگز سپری نشدی -

هرگاه وظیفهٔ هر کس بقدر اقتدار و لیاقتش معین بود اکنون حدود ایران را هر کم خردمید انست که از کجا تا بکجا بودی -

بعد از آن زحمات مرحوم آقا محمد خان در جهان گشائی چه ثمر بخشید که علاوه بر خصم بیرونی دشمن اندرونی هم تحصیل نمود - تمام این بلایا از نبودن قانون مساوات است که جان و ملک و عزت و آبروی یک ملت را بر باد داده است ؎

فریدون فرخ فرشته نبود ز مشک و ز عنبر سرشته نبود
بداد و دهش یافت آن نیکوئی تو هم داد میده فریدون توئی

هر صنف از اصناف را اسباب و آلات برای ترقی و اجرای وظیفهٔ خود لازم است چنانچه خیاط را مقراض و سوزن - خراط را تیشه و اره - همان قسم مملکت داری و لشکر آرائی را امروزه مدرسهٔ فنون متداولهٔ حالیه و قانون مساوات و نظام و عدل و انتظام لازم است هر کس باین اصول رفتار کرد گوی مراد برد - و هر که نکرد در بیابان ناکامی بمرد - خواه مسلم خواه کافر خواه صنم پرست خواه سما پرست - ملک و ملت بی عدل مدام و قوام ندارد - چنانکه امروز دول معظمه تماماً با جد و جهد پیروی از این اصول دارند - "من طلب شیئاً وجد وجد و من قرع باباً و لج ولج" -

بدیهی است هر کس بجوید بیابد - و هر کس دری با جد و جهد بکوبد البته می گشاید - موقوف بحسن نیت آمر است که تمامی امور مراد و موقع شیئی بمذاکره گذارند - هر چیز که نفعش عام است مجری بدارند - نه منافع خصوصی شخصی - اگر چنانکه در یک فقرهٔ مهمی جهت اصلاح عموم بنظر کسی چیزی جلوه نماید سائر اجزاء هیئت را با آن شخص و لو عداوت باطنی هم باشد نباید - بملاحظهٔ دشمنی قول او را رد نمایند و جهل و زیاده سخن صلاح او را نپذیرند - ورنه سریعاً جزای عمل خود را

دریا بند۔ وبلکہ باولاد شاں ہم سرایت کردہ "خسر الدنیا والآخرۃ" شوند۔ ہرگز در دُنیا و آخرت نیکی نہ بینند۔ ہزارہا عاقبت چنیں اشخاص را دیدہ و شنیدہ ایم ؎

گیرم از خلق نہاں کردہ آں امر شنیع — کے تواں کرد ز خالق کہ بصیر است و سمیع
جنت و نارے کہ آں موعود تست — گر بدانی جملہ گی مشہود تست
آنچہ فردا از کم و بیشت بود — بیش و کم امروز در پیشت بود
آئینہ با تست دایم روبرو — عیب تو با تو نماید موبمو
قول و فعلت نیک باید اے پسر — جملہ اخلاق تو باشد سر بسر
راحت و رنجے کہ در اقبال تست — جملہ از اقوال و از افعال تست
چوں شود خلقت بخلق حق یکے — خوش مراد خویش یابی بیشکے

گفتم۔ فرمایش شما تماماً صحیح و متین است و خالی از غرض ولے با ہمہ ایں مراتب نباید ناامید و مایوس شد عیب کار و پس اُفتادن ما در ہمیں کلمہ مشومہ بتوجہ و بمن چہ است۔ اصحاب غیرت و حمیت نباید ایں سخن را بزبان آرند "افضل الاعمال کلمۃ حق عند جائر" کلمہ حق را باید گفتن و از خدا مکافات اُو را خواستن ؎

تو نیکوئی کن و در دجلہ انداز — کہ ایزد در بیابانت دہد باز
گر ترا چو نوح نبی صبر ہست در غم طوفاں — بلا بگردد و کام ہزار سالہ بر آید

یا ایہا الذین آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا اللہ لعلکم تفلحون "من امید قوی دارم کہ در عہد ایں پادشاہ آیۂ عادل را بخوانم و باب ترقی را بر روے ملت باز بینم"

لہٰذا ایں بندہ بعقیدۂ خود عمل مینمایم۔ ملاحظہ منافع شخصی ندارم ایں تحریرات بے ربط از مثل بندہ بے علم مایۂ شہرت نام نخواہد گردید۔ و چناں حظوظے ہم نداشتہ و ندارم سخنان خالی از غرض کہ مبرا از اغراق و مبالغہ ہست میگویم۔ و از کسے غیر از خالق واہمہ و ترس ندارم و اگر چنانچہ از مخلوق صدمہ وارد آید سبب افتخار ہست نہ انکسار۔ زیرا در راہ اسلامیت و انسانیت و حُب وطن آنچہ پیش آید۔ خوش آید ؎

ترک مال و ترک جان و ترک سر — در رہ معشوق اول منزل است

واین سخن را بآواز بلند عرض میکنم هر کس بنده را شناخته میداند۔ وبرائے کسانیکہ نمی شناسند معرفیٔ خود را مینمایم۔ نگارندہ از طبقۂ عوام محض وعوام محض یک تن بے سواد از ابنائے وطن است تحصیل نکردہ۔ مدرسہ نرفتہ۔ دود چراغ نخوردہ۔ گوشمال اُستاد ندیدہ۔ واز سرچشمۂ حلاوت بخشائے علم چاشنی نچشیدہ۔ در مباحثۂ بکر وخالد نبودہ۔ نہ بزید زدہ ونہ از عمرو کتک خوردہ۔ دین وآئینم را ہم از نگارشات این کتاب استنباط تواند نمود۔ چہ بزرگان گفتہ اند "الکلام صفۃ المتکلم"۔

پس از پرستش یزداں۔ ہمانا قانون دین مبین اسلام شیوہ ام پرستش وطن وحب اوست۔ در تولا وتبرائے اُو ثابت قدم۔ با دشمن او دشمن۔ وبا دوست وے دوست؛ نہ باکسے غرضے دارم ونہ با احدے مرضے ؎

بصدق قولم خدا گواہ است چہ باکم از رو خلق وتصدیق

عاشق یارم مرا با کفر وبا ایمان چہ کار مفلس عورم مرا با شحنہ وسلطان چہ کار

قبلہ ومحراب من ابروئے دلدار است وبس این دل شوریدہ را با آں چہ وبا این چہ کار

در ہر صورت ہر آنچہ ہستم ہستم

من دانم ودوست آنچہ ہستم ہستم

استدعا از قارئین محترم آنکہ بہ نگارندہ وبے ربطی تحریرات این بندہ ننگریستہ صورت بین نباشند۔ بصدق سخن نظر کردہ بمعنی پے برند۔ حکایۂ "انظر الی ما قال ولا تنظر الی من قال" از دست ندہند ؎

شرف قائل وخسارت اُو نکند در کلام ہیچ اثر

تو سخن را نگر کہ حالش چیست بر گزارندہ سخن منگر

اگر در سخن مبالغہ یا کذب یابند مستحق طعن ولعنم شمرند۔ اگر چنانچہ صدق وسادگی ادرا اقرار فرمایند آنچہ انصاف ہموطنانست در حقم ہماں را امید وارم ؎

مگر صاحبدلے روزے برحمت

کند در حق این مسکین دعائے

بازگو از نجد و از یاران نجد

در خاتمۂ جلد اوّل این سیاحت نامه بنا بقول یک از دانشمندان وطن مقالۂ بعنوان پولیتیک ایران چیست ؟ کشتی دولت بکجا میرود ؟ و خیالات دو همسایه که عبارت از پلنگ صحرا و نهنگ دریا باشند چه چیز است ؟ در حصل ولب پولیتیک ایران در چه نقطه است ؟ به تفصیل نگارش یافته۔

اکنون لازم آمد که جهت توضیح مقال تغییر خیالات ایشان را که درین اواخر زمان صورت یافته شمۂ در خاتمۂ این جلد شرح داده شود۔

چنانکه ذکر شد معشوقۂ هندوستان بین این دو دولت صاحب اقتدار چه بلاها بسر جهانیان عموماً و ایران و ایرانیان خصوصاً آورده اینهمه قتل و غارت و جنگ و آشوب و فتنه که درین دوره حادث گشته از حملۂ هندوستان و یا باسم دفاع از آن بوده است۔

چنانکه سابقاً انگلیسان بمصر آمده ناپلیون ایشان را بیرون کرد و اکنون مجدد تسلط یافته اند برائے گشادن دروازۂ هندوستان و پاسداری آن۔ محاربۂ سواستاپول و جنگ قفقازیه و چندبار خسارۂ بدولت عثمانی هیچ سبب دیگر نداشت مگر حملہ یا دفاع هندوستان۔ بموجب وصیت پطر کبیر که روسها نموده بهر وجه من الوجوه باشد حتماً هندوستان را مسخر باید نمود و این خیالے است که هرگز از سر روسها بدر نخواهد رفت ولو عالم زیر و بالا شود۔ از طرف دیگر ملت انگلیس بر فرد فرد خود فرض عین دانسته که از هیچ گونه جانفشانی در طریق ابقائے هند که شرف و سیادت انگلیسان را در عالم باعث شده مضائقه ننمایند و در حفظ هندوستان بکوشند۔ و همواره نقشۂ پطر کبیر را در یورش بجانب هند نموده در ابطال آن بخروشند و سامان و طریق عبور و مرور او را همواره متذکره بوده باشند این مسئله را هرکس خوانده یا شنیده موضوع آن را نیکو میداند۔

البتہ درین اواخر الکسندر امپراطور روس نقشۂ پطر کبیر را در حال خود گذاشته نقشہ و طرح جدیدے کشیده۔ که از برائے یورش بهند برد۔ اگرچه این راه غیر معمولی و صعب المرور

متوقف بمخارج گزاف بود لیکن در تحمل این زحمت و مصارف امپراطور را منفعت ملحوظ منظور آمد۔ یکے این ممالک وسیع و صحرائے بے پایان سیبریا آباد و محل سکنی گردد و دیگر از این راه پے بہ مقصود برد۔ و این نقشہ را کشیدہ امر بساختن راه آہن سیبریا نمود۔ چوں در این اقدام ثروت بسیار بزرگے لازم بود با فرانسہ عقد اتفاق بست۔ و وجوہ کلیہ از فرانسہ استقراض نمود۔ و صرف ساختن راه آہن سیبریا کرد۔ راه آہن کہ بہ نصف رسیدہ انگلیس ہا کہ بدوا گمان نمیکردند تدارک این مبلغ گزاف بروسہا میسر میشود و از عہدہ چنین کار بزرگ برآیند بخود آمدہ۔ وقتے معلوم کردند کہ آنچہ را محال پنداشتہ بودند قریب باتمام و انجام است۔ تا اینہا غفلت داشتہ اند۔ لذا فوراً در صدد و تمہید برآمدہ کہ در اروپا جنگ بزرگے بلکہ جنگ عمومی برپا نمایند۔ و ضمناً روس را از این تشبث باز داشتہ و اقدامات او را ناتمام گذارند۔

اولین اسباب اختلال ارامنہ را قرار دادند۔ و آن سبک مغزان را بدولت متبوعہ خود کہ عثمانی باشد بشورانیدند۔ روسہا مطلب را دریافتہ اعتناء نمودند۔ چندین ہزار نفوس ارامنہ مفت قربان تمہید پلیتیکانہ انگلیس گردید۔

ازین اقدام چوں مقصود حاصل نشدہ کار از پیش نرفت۔ یونان را تحریک کردہ جنگ ترکی و گریک را برپا کردند۔ باز روسہا ملتفت نکتہ شدہ اعتناء نکردہ در راه خویشاوندی یونان را نصیحت کردند۔ و تا ابیر صمائیہ قطع محاربہ را نمودند۔

باز مرام انگلیس حاصل نگردیدہ مسئلہ کریت را پیش کشید۔ از آنہم انگلیسہا بہ آرزو موفق نگشتند۔ اگرچہ در مسئلہ کریت بیک درجہ موفقیت برائے آنہا حاصل شد۔ چہ انگلیس از دیرباز از جزیرہ کریت دل نگراں بود۔ کہ مبادا بدست روسہا افتد۔ چنانچہ چند سال پیش انتشار یافت کہ دولت عثمانی کریت را بواسطہ شاکر پاشا سفیر پطرزبورغ بروسہا در مقابل صد ملیون منات و یا یک ولایت قفقازیہ مبادلہ کردہ و یا میکنند۔ پس از تحقیق انگلیسہا قائم سعی پیش نہادہ۔ با ہر وسیلہ و تدبیر بود معاملہ را برہم زدند۔ چوں روسہا را در بحر سفید پناہ گاہے برائے آرامش کشتی و انبار زغال لازم بود۔ کہ دسترس بدریائے ہند و بحر اصفر ژاپون باشد۔ در ہنگام ضرورت بحر با تطبیق

به مقصد او دور بود - این شد که کریدر را از خریطهٔ عثمانی موضوع کرده خواست با دارهٔ خود شامل نماید -

پس از مایوسی از تدابیر خود که دولت انگلیس را حاصل آمد - چارهٔ برای او نماند - مگر اینکه دست توسل بدامان میکادو و امپراطور ژاپون فراز کرده خواهش اتفاق نمود - و عهد نامه بست که دفع روسها را از راه مانچوری و تبت بسمت هندوستان بدستیاری او نماید - اگر چنانچه دولت ژاپون راستاین هندوستان قرار دهد - در این صورت روسها باز خواهان گردید - به نقشهٔ پطر کبیر در حمله به هندوستان -

مقصد اصلی اینست که رجال دولت ایران را لازم گردیده که از اهم وزاین نکتهٔ اهم را از مد نظر دور نفرمایند - البته هستند کسانیکه در حل این مسئله صاحب فکر سلیم اند - اما گمان نمیرود شخص رئیس اول رجال دولت خود را محتاج بقول و فکر دیگران داند و از کسی سخن صادق و راهنمائی بشنود - که نفع شخصی او در آن نباشد و لو دولت او را بسیار مفید گردد

من چه گویم زهمه ده زنده کو　　سوی آب زندگی پوینده کو

ما میخواهیم فقط شرح دهیم که مسئلهٔ هند خاتم یعنی معشوقیت هندوستان در رقابت این دو عاشق بیقرار چه بلاها بسر جهانیان می آورد -

با اینکه در ایران یک فرسخ راه نیست - یک باب دارالعلم نیست - تجارت خانهٔ صحیح از روی فن نیست - یک فابریک نیست - قانون نیست - هیچ نیست نیست نیست -

معذالک باید دید شورے که مسئلهٔ هندوستان بجهان انداخته و مے اندازد تا حال با ایران چه کرده است ؟

آمدن سر جان ملکم با ایران جهت همین بود - که با سخنان شیرین و مواعید دروغین کار ایران را صد سال عقب انداخت - حملهٔ محمره و رفتن هرات - وداع گفتن بلوچستان مسقط، تمام بر عمان و سیستان هم در مسئلهٔ هندوستان بوده و هست -

حالا غرض از تفصیل تا یک درجه معلوم گردید که در آخر باز طرح اول یعنی نقشهٔ پطر که از خاک پاک ماست روسها در نظر خواهند گرفت مقصود اینست که از روی پالیتیک

برائے آیندہ ما این مسئلہ خیلے لازم بہ تشریح وبحث است۔ افسوس کسے درین فکر نیست۔ واگر احیانا درد ل بعضے ہم خطور کند وبموقع بحث و مذاکرہ گذارند۔ در فکر چارہ نمی باشند۔ وابداً تفکر درین معنی نمی کنند۔ کہ علاج واقعہ را پیش از وقوع کردہ باشند۔ اگرچہ این فقرہ در زبان بزرگ وکوچک جاری است۔ ولے ہیچکس از ما علاج واقعہ را پیش از وقوع نکردہ وپس از وقوع ہم کار از کار گذشتہ وعلاجش متعسر بلکہ محال خواہد بود۔

بارہی است علاج این نوع امور جملہ عسیر در یک دولت بخیال وافکار یک نفر دو نفر صورت انجام نپذیرد۔ در امور عمدۂ دولتے وسیاستی مجلس شورئی بزرگ با قانون درست صحیح باید۔ کہ فعلاً اُورا نداریم سواگر مجلس قرار دہند۔ ہمین ہا کہ دم از تمدن میزنند واز مدنیت سخن میگویند۔ یعنی ہمین حریفان دوست نما مانع شوند۔ چنانکہ یک از موثقین مینویسد:۔

بیچارہ میرزا تقی خان امیر نظام را دائماً محروم راز وہوا خواہ بودم خصوصاً راز ہائے اضطرار وپریشانی۔ دستخط ہائے ہمایونی را کہ غالباً اعتبار انگیز بود بمن نشان می داد۔ وزیارت میکردم۔ ومی گفتم اگر صد یک اینہا صدق باشد جائے ہیچ اندیشہ نیست کہ شما دارید۔

گفت۔ راست میگوئی ولے صرف اینجا است کہ ذات اقدس ہمایون شاہنشاہی جز یک تن کہ بیش نیست۔ ہر قدر لطف ومرحمت دربارۂ چاکرش فرمایند۔ بمقابل اینہمہ رخنہ گران ودردمندان وحسودان باز سپر خواہند انداخت۔ لابد بجہت آسودگی ذات اقدس خود مرا قربان خواہند فرمود۔

گفتم۔ چرا علاج مخربین را پیش از وقت نکردی؟

گفت۔ بحالم نداند کہ ملت را مستعد قبول بعضے صلاحات نمایم وبالامن ارادہ قایم نمودن کانستی تیوشن داشتم۔ مانع بزرگ روسہا بودند۔ انگلیسہا آن زمان کمال ہمراہی را ظاہر داشتہ در باطن وعدہ میدادند۔ وچنان می نمودند کہ منتظر موقع اند۔ این ممانعت خارجی بلائے تاریکی خاک پاک وطن با موید موانع داخلی شدہ۔ آنچہ نباید بشود۔ شد۔ نتیجہ تا امروز این دور قیب آن گردید کہ چنار نوکر بیچ بہادر دولت گفتند۔ اگر مجلس شورئی تشکیل باید با خنجر شکم خود را پارہ میکنیم۔ امریکہ بیادشاہ ولی نعمت ما واستقلال او کسر وارد بیاورد

او را غیرت ما قبول نمے کند که بگذاریم اجرا شود۔ این گونه دشمنی صریح را محض غرض در ولی نعمت خود دوستی بخرج داد ند۔

پس ازین تفصیلات و تمثیلات مع التاسف تصدیق میکنیم۔ سخنان یگانه گوهر دانش پرنس ملکم خاں را هیچ دولت مثل ایران در خطر نیست۔ و با وصف این اولیائے دولت بنوعے آسوده نشسته و در امور دیوان چناں به تفنن مشغول جمع آوری اسباب و تجملات عمارت و پارک هستند که هر کس از خارج حالت آنها را ملاحظه کند۔ خیال خواهد کرد که ایشاں در تدارک مهمانان معزز و محترم هستند که بعروسی شاں دعوت کرده اند۔

مورخین ایران یک وقت تا تاسف و گریه خواهند کرد که وزرائے این ملک در میان چنیں خطرات بزرگ در حالت نزع چرا ملت ایران را تنظیم و به ترکیب دولت شروع نکردند و تکمیل زیارت را موقوف بقید ایام باریاری و مزخرفات مید انستند۔

هزار حیف۔ و صد هزار افسوس هر قدر بگویم نخواهم توانست که اولیائے خود رائے دولت را بر عظمت خطرات ایران ملتفت سازم۔ گیرم در این حالت بے نظمی و بے قانونی خطرات خارجه چند زمان هم مهلت با ایشاں دهد۔

ولے از بلیه داخله هیچ وزیر امین نباید باشد۔ که او را به بدترین عقوبت دست جلاد می سپارند۔ و یا بار ذالت و زشتی تمام معزول می نمایند۔

چنانکه اتابک اعظم میرزا تقی خاں امیر نظام غسل تو به در حمام کاشان کرد که دیگر در دولت و مملکت بیقانون و نظام وزارت و صدارت نکند۔ و کذا دریا دریاد آوری حال حاجی میرزا آقاسی کسے نیست که بخر خزر را یاد آورد۔ و با و لعنت نکند و داغ هرات که بسینه کشید برائے یادگاری نام میرزا آقا خان نوری تا قیامت کافی هست۔ همه اینها از عدم مجلس شوری و پارلیمنت هست که فلاں وزیر نطق می فرماید که اگر مجلس تشکیل شود شکم اعضائے شوری را پاره کنند۔

پس ازین بیانات می گویم نے خیال باطل و افکار جاهل دیگر نتوان بشرح و بسط در خیر و شر این گونه خیالات دور از عقل و انصاف داد۔ و این را با کمال عجز و انکسار عرض نموده سخن را خاتمه میدهد:۔

چاکران صادق پادشاہ باید دریں دورِ زمان آزادی راپیش نہادِ خاطرِ خود ساختہ وفرصت را غنیمت دانستہ ابداً فوت وقت بباطل نکنند۔ وہمہ تن در فکرِ بہبودی ومداوائے وطن بیمار ومریض خود بودہ۔ درعلاجش بکوشند۔ وجنبش فرزانہ مردانہ نمایند۔ شاید بدستیاریٔ سعی وغیرت وزرائے وطن دوست وپادشاہ پرست ایں مرضِ مزمنِ وطن وملت شفا پذیرد "وباللہ التوفیق وعلیہ التکلان"۔ گفتہ آنچہ لازمۂ سعی وغیرت است بعمل آرند۔ وحق بگویند وحق بشنوند کہ عاقبت کلامِ حق اثرِ خود را می بخشد ؎

اکنوں کہ بدست اختیار است ۔۔۔ ہنگام تمیز وفکر کار است

باشاہدِ علم وحلم بنشین ۔۔۔ دامن ز شتابِ جہل برچیں

اے صاحبِ عقل چشمِ عبرت بکشا ۔۔۔ اے صاحبِ ہوش قدرِ ایں نسخہ بداں

اے آنکہ ترا دیدۂ عبرت بین است ۔۔۔ بر حالِ دلِ گمشدگاں نوحہ بخواں

پندنامۂ یک از ادباء کہ درخودِ ایں مقال بود دریں مقام مقامِ مناسب دیدہ نقل از حبل المتین نمود

دلیر آمدی سعدیا در سخن ۔۔۔ چو تیغت بدست است فتحے بکن

بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ ۔۔۔ سخن ہیچو دراست ودر سفتہ بہ

زباں را بہ پند وبہ حکمت بشوے ۔۔۔ طمع بگسل وہرچہ خواہی بگوے

اگر دشمناں معارف کمیں ۔۔۔ چہ دزداں کنند از یسار ویمیں

چہ پوئی رہ راستی بالیقیں ۔۔۔ نبرند تارت زحبل المتیں

شنیدم کہ فرماندہے دادگر ۔۔۔ قبا داشتے ہر دو رو آستر

یکے گفتش اے خسروِ نیک روز ۔۔۔ زدیبائے چینی قبائے بدوز

بگفت اینقدر ستر آسایش است ۔۔۔ وزیں بگذری زیب وآرایش است

نہ از بہر آں می ستانم خراج ۔۔۔ کہ زینت دہم بر خود ایں تخت وتاج

اگر چوں زناں حلہ بر تن کنم | بمردی چساں دفع دشمن کنم
مرا گرچہ صد گونہ آنرا ہواست | ولیکن خزانہ نہ تنہا مراست
خزانہ بلا سہم لشکر بود | نہ از بہر آذین و زیور بود
سپاہے کہ خوش دل نباشد ز شاہ | ندارد حدود و ولایت نگاہ
چو دشمن خرد و ستانی برد | ملک باج دہ یک چرامی برد
مخالف خرش بردو سلطان خراج | چہ اقبال ماند از آں تخت و تاج
مروت نباشد برافتادہ زور | برد مرغکے دانہ از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری | بکام دل ایشاں ثمر برخوری
بسے بے رحمیش بیخ و بن بر مکن | کہ باشد زنی تیشہ بر خویشتن
کساں برخورند از جوانی و بخت | کہ بر زیر دستاں نگیرند سخت
شنیدی ز فرمانرہے دادگر | تو پنہا سے کہ با یار نوشتن بزر
بیاں کرد معنئ باج و خراج | تکالیف بر صاحب تخت و تاج
کہ باج از پے ساز لشکر بود | کہ لشکر نگہبان کشور بود

کنوں اند کے بشنو از حال ما
ز زشتئ اقوال و افعال ما

ز بعد اتابک امیر کبیر | کہ حقش بعقبیٰ شود دستگیر
بدے دخل ایراں ز خرجش زیاد | بیاور ز تاریخ خالش بیاد
چہ شاہ شہید از گزند عدو | شتابے سوئے جنت بچہر نکو
بہ پنجاہ سال آنچہ شد جمع مال | سہ پنجش ربودند رندان بحال
ندانم کجا رفت آں گنج ہا | کہ شد جمع با آں ہمہ رنج ہا
ہماں بہ کہ گویم خزانہ نبود | وگر بود و ز دش چساں در ربود
نگشتند قانع بدیں کار باز | وسائیس زناں شد بدر بار باز
ہوائے بتان فرنگی نژاد | دگر باد و شاں در بسر اوفتاد

بوضعیکہ خو کردہ مارا مزاج　　بجز کامیابی نباشد علاج
بفکر آمدندے چہ چارہ کنند　　چساں خرج راہ را ادارہ کنند

ولے قصد شاں بود امر دگر
کہ در محو دولت کنند بے ہنر

وزیرے کہ در محو دولت بسے　　تعب ہا کشد در رہ ناکسے
کہ دشمن بدینؔ و بآئین ماست　　بظاہر محبت شمائین ماست
بیاراست مجلس ز خاصان خویش　　سخن راند با جملہ یاران خویش
پے مصلحت مجلس آراستند　　نشستند و گفتند برخاستند
شد ایں سال بایدبشر عرض کرد　　ز ہمسائیگاں مبلغے قرض کرد
دگر رہن خواہند بخشیم زود　　عوض دخل گمرک باصل و بسود
شہ رُوس با شاہ ایراں زکیں　　دم از دوستی میزند بالیقیں
از و آنچہ خواہیم سازد عطا　　کند حق دیرینۂ ما عطا
یکے گفت ملت نگرود خموش　　دگر گفت کو خلق را چشم و گوش؟
یکے گفت ایں اصعب است و پیچ　　دگر گفت عاشق نترسد ز ہیچ

خلاصہ بعنوان سیر فرنگ
بشد ملت و ملک در زیر ننگ

بجستند دیرینہ دلال را　　کشیدند در دام جلال را
رضا شد، خدا خاک بر دانشش　　بہ بیع وطن تف برآں بینشش
دنی زادہ آمد سفیر عجم　　سیہ خاک شد بر سر بے عجم
ز بداصل ہرگز مدارید اُمید　　بشہ بیش ازیں خدمت آرد پدید
بداد و نار در بیع قطعی بروس　　ہمہ ملک ایران و جملہ نفوس
چو ایں شرط منحوس گشتے قبول　　وز آں پس سخن آمدے روے پول
فزوں گشت رشوت ز مقدار قرض　　کہ یکہ حق خدمت بر روسیہ فرض

بایرانیاں آنچہ می خواستند　　نمودند و ماتم بپا راستند
خدا بشکنند دست شان را کہ چون　　نمودند ما را اسیر زبون
خدایش براندازد از اقتدار　　ہر آنکو سبب شد بدین ننگ و عار
بہر حال با ننگ و با عار چند　　نمودند ما را بزنجیر و بند
گرفتند چون مشت پولے بہ ننگ　　بہ یغمائے او جائے کردند تنگ
دو ثلثش بتاراج آن رہزنان　　شد و گشت تقسیم اندر میان

باسم سفر رفت ثلث دگر
برفتند چونانکہ خاکم بسر

رسیدند آنجا کہ مطلوب بود　　پر از دلربایان محبوب بود
ز دست ہمہ دل ربودند و بس　　چہ دل شد شدے دین و دنیا زبس
خود از اشراف آن نقار ننگ　　کہ ارذال افراخ گشتند دنگ
وطن را فرو ریختند آبروئے　　گذشتند یکسر ز نام نکوئے
فگندند ما را بچنگ پلنگ　　ثمر زین سیاحت نشد غیر ننگ
ہمہ کار شان راحت جان و تن　　نیاورد کس یاد حال وطن
نہ توپ و تفنگ و نہ نظم و نظام　　ز آذوقہ نے از مہمات نام
بوضع مکاتب یکے از رجال　　نکردے توجہ نبردے سوال
ازان مفت خوارانِ بے آبرو　　نکرد از تجارت یکے گفتگو
ہمہ کار شان بود لہو و لعب　　شب و روز اندر نشاط و طرب

خبر بیشتر زین تو خواہی اگر
باخبار فیکارو فرما نظر

الا اے شہنشاہ فرخ نژاد　　بیاور ز تاریخ پیشیں بیاد
چہ قرض آوری ملک آباد ساز　　حدودش نگہدار و لشکر نواز
نپرسد کسے شاہ چرا قرض کرد　　چہ داند زمان قرض یا فرض کرد

ننالد کس از این کہ مایوس شدیم زیا در سر سود مغبون شدیم
ولے خرج اورا ہمہ بنگرند بہر خرج و بر خرجش زباں بفشرند

اگر قرض در خرج بیجا شود
فغاں از ثریٰ تا ثریا شود

ز ملت ستان و بملت بدہ نہ در جیب بیگانگانش بنہ
رعیت بہر نکتہ آگاہ ہست بہر خرج و ہر دخل ہمراہ ہست
اگر قرض ملیار ملیاں بود ادایش بدانش بس آساں بود
کجا بر ملک قرض کردن سزاست نداند اگر دخل او از کجاست
شریکند شاہ و رعیت بہم بنفع و ضرر ہیچ از بیش و کم
ولی نعمت ایران خدا داد گر ابر ملک بیگانگاں یک نظر
بفرما و باب عدالت گشا رعیت نواز و ترحم نما
از اول چراغ معارف فروز تن جہل را پائے تا سر بسوز
عناں را رہا کن ز فکر و قلم نماند ازیں در جہاں شار علم
رعیت بمہر و عدالت نواز مساوات را در جہاں پیشہ ساز
ہمہ کار دولت بقانون سپار ز قانون بود مملکت پائدار
بقانون اگر تو بگیری خراج ہمہ کار دولت بگیرد رواج
بقانون اگر آبیاری شود بسنگ اندرو کشت کاری شود
دو صد دانہ روید ز ہر سنبلے ز شورہ زمیں سر بر آرد گلے
بعدل ار شوی ہمچو نوشیرواں ز شوکت اگر بگذری از کیاں
چہ قانون نداری تو ہیچ بپازی ابر اہل معنی مپیچ

بقانون بگردوں بسانید سر
شہانیکہ دارند تاج و کمر

شہا گر ترا خواہش شوکت است بدل میل آسایش ملت است

رعایائے خودرا تو فرزند خوان حقوق رعیت مساوی بدان
چنیں گر دی از نیک بختی ترا توجسمی۔ رعیت ترا دست و پا
تن و عضو چوں ہر دو شد استوار نہ ہراسد از خصم در گیر و دار
ازایں ساں کہ ما را بود پیش کار بدشمن شود ملک و ملت دچار
کنوں در زمانہ ز نوع بشر نماندہ کس از ما سیہ روز تر
نظر کن ایں حال ہمسائیگاں ہمہ خوش دل و خرم شادماں

نشینند باہم فقیر و امیر
رعیت نوازندہ شاہ و وزیر

تو نیز اے ملک خلق را شاد دار زبند غم از عدل آزاد دار
سر خود بہ بالین غفلت منہ زمام عدالت تو از کف بدہ
فرومایگاں را ز خود دور کن بنور خرد دیدہ پر نور کن
کہ ایں دیو زاداں کج اعتقاد یکے راست نے و نیست فریاد داد
وہی چوں بمرد ہنر مند کار رعیت بحکم تو گیرد قرار
چہ خوش گفت فردوسی پاک دیں کہ رحمت بجانش ز جاں آفریں

"زبار یکیش چشم بہی داشتن
بود خاک در دیدہ انباشتن"

شہا بہر حق آخر انصاف دہ بدیں رنج رواں یک رہ صاف دہ
ز کردار ایں فرقۂ بربری ندانم ز دولت چساں بر بری
چہ گویم کہ ناگفتنم بہتر است کہ پس گوشہا در پس ایں ور است
ہمہ کار گردد بگیتی تباہ از آں روز باید کشید آہ آہ
رسد ساعتے بعد غفلت ترا کہ نادہد یکے لمحہ مہلت ترا
چہ اینجا رسیدم رسیدم زدور نہیں دوستے عارفے باخبر
بگفت از نصیحت کہ اے دردمند چرا می نویسی تو دستور و پند

تو خود را بگفتار ضایع مکن | پرستی وطن گرچه شد ضایع مکن
ز حبّ وطن می زنی گر تو دم | نیاید یکے زیں ہمہ سود مند
گہے حبس و گہ طرد گشتن از وطن | مکافات دبدی ہزاراں بہ تن
برو صبر کن تا جہاں داد گر | دہد کار را بلکہ رنگ دگر
کز آں رنگ حق آشکارا بود | ہر آں کو گنہگار رسوا شود

سخن را دریں نکتہ دادم ختام
تو گر کار بندی شوی نیک نام

اسباب فرصت جویاں بہانہ حجت و بہانہ خواہاں در علیہ ابن السلطان شمردن سیات اعمال و سوء افعال او را در ماموریت سی و یک سالہ مصادرت در اوراق منتشرۂ طہران دیگاں بیگاں التجا کردن بمراحم ملوکانہ پادشاہ رؤف مہربان پریشان فناسن حال درباریان و سوء خاتمہ کار ایشاں ع

تا پریشاں نشود کار بساماں نرسد

مجملے از مفصّل

جلد دوم سیاحت نامہ جوان نامراد جوہر غیرت و چکیدۂ وطن خواہی ابراہیم بیگ با فاتحہ روزگار زندگانی او بانجام رسید۔ با کمال تاسف در مرآت تصور خود مشاہدہ بینیم کہ دشمنان این نامہ کہ در نخستین درجہ بیطرفانہ و خالی از ہر گونہ غرض و مرض نگارش یافتہ۔ بیش از محبان وطن و ہوا داران او خواہد بود۔ چنانچہ در جلد نخستین از اعمال و افعال ہر طبقہ و صنف نبذے ذکر شدہ بود۔ دریں جلد نیز شمۂ از احوال وزراء۔ سفراء۔ کارپردازان ملانمایان۔ شعرا۔ سادات طبیب۔ منجم۔ داروغہ۔ تجار۔ بنک دار۔ انبار دار۔ مرثیہ خوان۔ درویش۔ رمال۔ تریاکی۔ لوطی۔ بابی وغیرہ بطور کنایہ و یا صراحۃ نگارش یافتہ۔
لذا مسلم است بطبع آقایانے کہ اندک باغراض شخصے مبتلا می باشند و ہیچ سخن حقی را تسلیم نمی نمایند گراں خواہد آمد۔ و محض شنیدن نام کتاب نادیدہ و ناخواندہ در علیہ مولف او

برخواهند خواست - و ناسزاهائے چند خواهند گفت -

از این است که آنچه در مقدمهٔ جلد اول نگاشته در اینجا تکرار نموده از درگاه قادر منان برائے ایشان خیر و صلاح را مسئلت مینمائیم - و درخواستے از حضور ایشان نداریم مگر اندک تامل در مندرجات کتاب و ذرهٔ انصاف - چنانچه سر موئے در آنچه نوشته شده افترا و دروغ و مبالغه مشاهده نمایند - هر اشتلمے که دربارهٔ نگارنده روا دیده بگویند - بر ایشان حلال می نمائیم -

همه گفتگوهائے معایب و اثبات نواقص از یک چیز نشان نموده که آن عبارت است از عدم قانون مساوات که الحق منبع جمیع عیوبات میباشد -

عدم قانون و فقدان اصول مساوات - عدم دانش و آگاهی - سد طریق معارف - عدم موجودگی مکاتب منتظم و محو آزادی افکار و اقلام را دعوت مینماید - با آنکه ما یا پنجاه سال قبل ملت ما قدم در شاهراه ترقی گذارده باشد - و از اکثر ملل کسب تفوق و برتری نموده استبداد و افکار متجاوزانه وکلائے امور ملت را در وحشت سرائے ظلمانی جهل محبوس داشته و نمی گذارد احدے بر وضع خود و از احوال عالم آگاهی حاصل نماید -

پس از آنکه اختر سعد ملت از مشرق امید دمید - و ذات اقدس اعلیحضرت ظل اللهی ارواحنا فداه - زینت بخش تخت و گاه شش هزار ساله شد و در جادهٔ ترقی ملت بر آمد - با همه موانع که از سوء افکار و درباریان خائن تولید یافت - حسن نیت اعلیحضرت شهریاری اثر خود را بخشیده - تا یک اندازه حس ها بیدار گردید - و در ملت یک آرزوئے ترقی بروز نمود که در همدان نشسته با چشم حسرت کوچهائے پاریس را دیده و در گلشن تهذیب چشم داشت تجارت انگلیس داده اند و از محکمهٔ ملا غلام علی مراغه و خلع عدالت خانهٔ ناپلیون را متوقعند - و از سربازان دار الفنی نظم لشکر المانی آرزو میکنند - و - و - و - و -

این است که هزارها از غیرتمندان وطن مانند این جوان غیور یعنی ابراهیم بیگ شهید آرزوئے ترقی وطن گردیده - و آنان هم که رشتهٔ حیات شان نگسسته - با دل فگار و تن رنجور و خاطر پریشان زبان حال شان مترنم به این مقال است ع

کین قافله تا بحشر لنگ است

چه مانع را موجود و مقتضی را مفقود می بینیم. چه بحمد الله تعالی و ترقی جمیع ملل در سایه علم و دانش است. و بستگاه تعلیم و تعلم را باید آراسته از جانب دولت جهت تشیید مبانی آن در نخستین درجه سعی و مواظبت شود. نور علم است که وحشی ترین اهالی کره ارض را دارای همه گونه عزت و اعتبار نموده. ما ایرانیان با آنکه چندین هزار سال قبل که نام مدنیت را اقوام اروپا بگوش هم نشنیده بودند. دارای مدنیت کامله فوق العاده بوده ایم. افسوس که علم و معارف را از داده از نحوست جهل ناهمان بوحشت علم شده. و بفرموده مؤید الاسلام ع

نیم وحشی در زبان انجمن شد نام ما

چگونه مدفوق نشده غصه مرگ نشویم. با وجود آنکه فرزندان داناترین اقوام و جنس بشر بوده ایم. چرا باید در این درجه تاپینات ناموس شکنانه و چار شویم؟ در این خصوص قصور بر که و در کجا میباشد؟ اگر با محاکمه وجدانی انصاف داده شود. بجمیع این صنوف که اسناد قصور داده مورد ملامت داشته ایم همگی معاف‌اند. زیرا نه میتوانیم بگردن آنان از روی حقانی قصوری ثابت کنیم. و نه ایشان قبول تقصیر خواهند کرد. سبب همه این بدبختیها بلکه قاتل جوان ناکام غیور ابراهیم بیگ معلوم است. بشرط آنکه از در انصاف درآئیم. که نخستین اوصاف حمیده انسانی است. بزرگان فرموده اند. علیک بالانصاف ولو بالاتلاف ه

گر ز تو انصاف آید در وجود به ز عمری در قعود و در سجود

با اینکه خود میدانیم منصف در این زمان بسیار کم یافت میشود. باز هم خواستگار انصافیم در مملکتی که قانون هست. در محکمه عدلیه اگر شخص متهم حاضر و موجود نباشد محکمه حق دارد در غیاب مدعاعلیه حکم دهد از روی قانون. خواه بر علیه یا له باشد. و لیکن حکومت از طرف خود وکیل جهت مدافعه آن شخص معین نماید که بتواند از راه قانون متهم را از پاسای قانون خلاص نماید. از طرف حکومت مدعی عمومی که در زبان اروپا "پرکورور" گویند. این کلمه هنوز با ایران داخل نشده بلکه در عصر نوشیروان هم نبوده است. در نهایت سختی ایستاده جد و جهد نماید که تقصیر متهم را ثابت کرده اجرای حبس یا طرد و یا جریمه یا ... لیسی می شود. وکیل یا مدعی عمومی در سر این مسئله کار را از مذاکره بمجادله میرسانند. اگر مدعی عمومی مأموریت بزرگ مقام عالی ارد

وکیل قانونی ناظر پادشاه است ۔ و وکیل قاتل دیا دزد و یا خائن دولتست ۔ با وجود این مدعی عمومی حق ندارد خارج از قانون در محکمہ با قہر و یا حدت نماید۔

بعد از استماع شہود و دلائل محکمہ با اکثریت آرا قرار میدہد کہ معصوم است یا مجرم ہکذا اگر متہم بے چیز و قدرت وکیل گرفتن نداشتہ باشد ۔ یا از حکومت از خود حق وکیل را دادہ برائے مدافعۂ مقصر تعین می نماید" شاید بعضے این قول را قبول نکنند کہ چہ طور میشود مدعی را کہ حکومت خود گرفتہ و حبس کردہ باز جہت آزادی او وکیل را حق دادہ مقرر نماید، بلے چنین است کہ عرض کردیم" این ہم یکے از اسرار قانون مساوات و عدالت است کہ ما اہالی ایران مسبوق بدان نمیتوانیم شد۔ چنانچہ کیفیت رنگ سُرخ و سبز را ہیچ بیانے بکور مادر زاد نمیتوان فہمانید۔

بارے، متہمے کہ حضور ندارد و یا فقیر است ۔ و نمیتواند خود وکیل مقرر دارد و محض آنکہ از روئے قانون او را نجاتے حاصل آید حکومت وکیل از طرف او قرار دادہ تا قاضی و ناظرین با وجدان خود شان فتوا دہند کہ معصوم است یا مجرم ۔ خوب است ما ہم نیز خود محاکمۂ تشکیل وجدان خویش را قاضی قرار دادہ و برائے مقصرین غائب ہم وکیل مدافع برقرار داشتہ از روئے انصاف محاکمہ شود۔

محاکمۂ وجدان

وکیل وجدان سبب این ہمہ قیل و قال داد و فریاد عدم قانون و فقدان اسباب تربیت از سد مکاتب و ضعف معارف است ۔ ایران ضعیف شد از وقتے کہ دست قوی قلم ارباب بصیرت را شکستند ۔ و از روئے خیالات فاسدہ دانشمندان را محو طریق داد خواہی را مسدود نمودند ۔ و ۔ و ۔ و ۔ و ۔

این بدبختیہا نہ از خدا و نہ از طبیعت ۔ و نہ از فلک کجرفتار و نہ از بے رائیتی ملت، و نہ کوتاہی اساطین دین، و نہ ذات اقدس شہریار است ۔ بلکہ ہمہ این فلاکت و خواری را سبب میرزا علی اصغر خان شخص اول دربار میباشد کہ با عدم اطلاع سی سال کامل کہ موقع ہمہ گونہ ترقی

برائے ایران بود امور جمہور را بے کفایتی خود گرفته - قول ہیچ ناصح را نپذیرفت عموم وکلائے با درایت و کیاست را از سر کار دور و فرومایگان و جہال را دور خود جمع نمود - سدّ آہنین و پیش رفت معارف کشید - ملل دیگر دارائے صدہا دار العلم گردیده - و صاحب ہزاران ہزار روزنامۂ سیاسی آزاد و رساله ہائے علمی و فنی و ادبی گشته - و بقوت علم دارائے ثروت ہائے فوق العاده گشته - و صاحب ثروتان آنان دم از بلیون و بلیارد میزنند - در جمیع بسیط خاک که امروز بنور علم و ہنر منوره گردیده است ایران در حالت یک نقطۂ بسیار ظلمانی نگاه داشت - و مردم ما را از ہر گونه سعادت محروم گذاشت - که غیوران ملت باید چشم به ترقیات دیگران دوخته - آه سرد از دل پر درد کشیده - با خاطر محزون و جگر پر خون و دیدۂ گریان "وطنا" گویان بسر به تیره تراب کشند - آیا این سخنان محل انکار و مدافعه تواند بود؟

مدعی - علی العموم - بلے ہست -

وکیل وجدان - بفرمائید -

مدعی - نخست ہمۂ این اساس ترقی و سعادت و اسباب پیش رفت امور نول که شما می بینید بترتیب دائره معارف و اصلاحات مکاتب بسته بوجود پولست - که در ایران حکم کیمیا را دارد - دوم تقویت سلطان که تا حال بوقوع نه پیوسته - اگر وزیرے بعمل نیکی اقدام نماید سبب عزل او میشود - ہیچکس عزل خود را طالب نیست - و ہمه کس خواہان ریاست و لنایق مداخل است -

وکیل وجدان قبل از آنکه این پاسخ را بدہید میدانستم چه خواہید گفت - و لے مقصود من ہمین بود که خودتان این عذر ناپسند غیر مقبول را بیاورید مانند مدافعات دیگر شما - که ہر کس سخن از اصلاح گوید فوراً با او جواب میدہید که اعلیحضرت شہریاری مانعست - و یا عدم وجه را بہانه و انکار علمائے اعلام را دست آویز خود نموده و برخے اوقات ہم که دست چاره خود را ازین سر رشته کوتاه دیدید دول ہم جوار را مانع قرار میدہید -

اولاً معاذ الله از چنین تہمتے که بذات اقدس شہریاری نسبت داده میشود "ہذا بہتان عظیم"۔ ہیچ عقل سلیم این مدافعه را مقبول نخواہد شمرد - خصوصاً در ماده این شہریار عدالت پرور و خسرو

دادگستر و پادشاه معارف دوست ترقی خواه یعنی اعلیحضرت اقدس مظفرالدین شاه روحنا فداه که معارف پروری و عدالت گستری و رعیت دوستی و ترقی جوئی این پادشاه بیدار بر همگان "کالشمس فی وسط السماء" واضح و هویداست - از روز جلوس حقانی بتخت موروثه - آنی و دقیقه ازین نکات فکر شاهانه فارغ نبوده و نیستند - که در ساعت اول دولت قوی شوکت را بپایهٔ دول معظمه ارتقاد هند -

اگر ازین بنده سوال شود که درین صورت چرا ما جرای این مقصود مقدس صرف همت شاهانه را دریغ میدارند؟ در پاسخ باکمال آزادی خواهم گفت - نمیگذارند - اگر معترضی گوید چرا بدفع مانع اقدام نمی فرمایند؟ باکمال حجاب عرض خواهم نمود - نمیتوانند - زیرا متجاوزان و متقلبان عموم کارهای دولت و ملت را آنچنان در تحت تصرف متقلبانهٔ خود و اعوان خویش آورده و صاحب اختیار کل شده اند - که عزل یک نفر عزل هزار نفر را لازم می آرد - و مقام و وظیفهٔ چنین آدم را هیچ عاقل باغیرت قبول نتواند کرد - چه اصلاح این مفاسد بطور انفراد از قوهٔ یک حکیم با خرد خارج است - مگر قبول کننده در این خیال باشد که

دور مجنون گذشت نوبت ماست هر کسی پنجروزه نوبت اوست

معنی این سخن در نزد هر کس واضح است زیرا این مرض کسب عمومیت نموده چنانچه بعضی از تجار به همین درد مبتلا میباشند - مثلاً تاجری جمیع اختیار امور تجارتی خود را بیک مدیر و کاتب می سپارد - و جمیع دفاتر دخل و خرج خویش را تسلیم او مینماید - و او را بر تمامی خفایای امور خود واقف میسازد - همینکه گماشته تاجر دانست که تجارت ارباب او را رونق بیجا نمانده و کلاه کلاه بازی است بنای انواع بدرفتاری را گذارده با ارباب خود تعرضات بیجا مینماید - و ولی نعمت خود را بنیش زبان می آزارد - و در غایت بیباکی از مال ارباب برداشته بمصارف بیهوده و مخارج فوق العاده میپردازد - تاجر بیچاره خواه مخواه متحمل تهمت فوق العادهٔ او گردیده - شب و روز از درگاه قاضی الحاجات دفع بلای او را در خواست میکند و از برای تجارت خود در خواه و پیوسته در جستجو و فکر خیال یک آدم درست کار میباشد - بعد از بدست آوردن بجهت سعادت آتی خود فی الفور او را جواب داده میگوید جهنم شو - حال بعینه کار دولت هم در همین

هرگز قرار گرفته و موکل جناب شما این مطالب را خوب دریافته روز بروز بیشتر در پریشان کاری می کوشد - همه روزه احتیاج دولت را به پول می افزاید - و هر ساعت اسباب چلینی نموده در پایه تخت و اطراف آشوب بر پا می نماید - گاهی بنام گرانی و بابی و باقی و حاکم رانی و ضمانت این علما و حاکم و تجاوز همسایگان - از این مسئله فراغت حاصل نشده مسئله دیگر احداث مینماید - بعبارة آخری بتازی میگوید بگیر بخر گوش میگوید بگریز - در خفا و در ظاهر داد می زنند بگریزها بگیر - در این صورت پریشانی آیا عزل او ممکن است؟ گذشت آن وقت که نیرنگ فریب در پرده بود - حال شاه و گدا - عالم و جاهل - این نیرنگ ها را فهمیده اند - اگر چنین نیست و بقول شما حضرت شهریاری مانع است - پس هر وزیر صداقت پیشه و درست اندیشه واجب لازم بود - بخاکپای همایونی عرض نماید - این وضع صحیح نیست - و ملت همه رشته ها را از من میدانند - یا تغییر وضع را فرمان دهید - و یا ماذون مرخص فرمائید رفته در یکی از زوایای مقدسه بدعای ذات اقدس شهریاری اشتغال ورزم - استعفای خویش را داده و خود را از هرج و مرج کنار میکشید - نه اینکه اسباب عزل چندین نفر امرای غیور شایسته وطن دوست - درست کار - عاقل با سیاست مانند حاجی میرزا حسین خان مشیر الدوله و جای میرزا علی خان امین الدوله را جهت حفظ مقام خود فراهم نماید - آنچه عرض نمود گواهی بهتر نمی شود واما اینکه عدم درهم و دینار را بهانه می آورید - ابداً از شما پذیرفته نیست - فرض نمائیم امروز دولت جهت اصلاح محتاج بیست کرور پول میباشد - هویدا است موکل شما از سایه دولت و ملت چندان مساوی بیست کرور را خود دارا شد - که همه را ببانک های خارجه سپرده از عمل خراب خانه آقا اگر بیست کرور تومان منافع سهمیه او شد - بلی ملت در خطوب و امنای خانه خراب از زیور غیرت عاری میباشند - آیا میتوان ره فراری برای بی پول جست که سکهٔ دولت معروف بقران امین السلطانی ملت و دولت پانصد کرور متضرر شوند - و این پول بین دو سه نفر تقسیم شود - و همان اشخاص هم برای اصلاحات فریاد از بی پولی بر زنند

کاش کشوده نبود چشم من و گوش من
کآفت جان من است عقل من و هوش من

آیا کسی بشنواند منکر این معنی بشود که موکل شما در عمل خراب خانه و تباهی ملت و دولت با حاجی محمد حسن کمپانی امین الضرب کهنه اصفهانی شرکت نداشته؟ و منافع را با المناصفه قسمت ننموده اند؟ چنانچه سال عشر مالیات آذربایجان را که بزبان کمتر از یک کرور سوای گمرک و راهداری تبریز - ارومی - خوی - مراغه - اردبیل - محال خلخال - قره داغ - طالش و غیره تمام خانهائے جولا - حلاج - قصاب - کلاه دوز - کفش دوز - فلان و فلان که از جفت کش و بزازی صاحب دینار پول میگرفتند - که همه خرج همین مالیات بود - کرورها از برائے خود و غیره جمع ننموده اند؟ اگر ایران پول ندارد پس وابستگان و متعلقان صدارت عظمی از کجا این دولت را گرد آورده اند - که هر یک از آنان دارائے ده و بیست قریه شده اند؟ موکل شما اگر امروز املاک ظاهره خود را بفروشند پنج و شش کرور وصول می نماید - با اینهمه بخشش هائے بیمعنی و مصارف بے مصرف این ذخیره ظاهری اوست - غیر از کرورها که در بانک جانب بسود گذارده که بعد از مردن وے میان ورثه بر سر تقسیم جنگ افتاده همه ظاهر خواهد گردید -

با این منافعیکه از ملت و دولت برده و می برد یک دفعه بخیالش خطور نکرد که جهت ترقی ملت و دولت قدمے بردارد - و اساسی برپا نماید - هم یادگار پسندیده از خود بگذارد - و هم دولت و ملت از و بهره مند شوند -

در سی سال ریاست مطلقه که مقتدر بر همه چیز بود کدام راه صعب المرور هموار نموده؟ کدام سنگ را از پیش پائے دولت و ملت برداشت؟ کدام بنائے خیر از مسجد و مکتب و مدرسه بنیاد نموده؟ بجائے اینکه در خود ترقی ملت بنیاد بیمارخانه و یتیم خانه نماید و ایتام و ابنائے فقرائے ملت را در آن دائره جمع نموده از تنگدستی و سفالت و مرگ هائے بغیر موقع رهائی دهد - صبح که از خانه سوار کالسکه شده بار بار تشریف میبرد ده تومان پنا باد بجیب ریخته جهت سیر و تماشا و خودنمائی جلو فقرائیکه در رهگذر ایشان افتاده می باشند و عموم مردم را بتکدی دعوت میکند -

میرزا علیخان اتابک که روانش شاد باد سه سال پیش صدارت ننمود تکدی را در ایران از میان برداشت صنائع را چه قدر ترقی داد - و از برائے رفع احتیاجات چه کوششها که ننمود تسلط اجانب را بکلی از مملکت رفع داد اختیارات هر طبقه را محدود داشت - چه قدر بر اهمیت عساکر

افزود- وزارت مالیه جنگ که روح مملکت و دولت است تا چه درجه اصلاح کرده-
موکل شما اولاً اگر یک بیمارخانه بنیاد کرده بود شما میتوانستید در حق او مدافعه بنمائید- غیر از آنکه مالیه مملکت را محو- خزانه ملت را برباد فنا داد- قوای حربیه دولت را تحلیل برد- همه گونه خار در راه ترقی دولت و ملت پاشید- تسلط اجانب در ایران بدرجه رسانید که اهالی در دست نوکران مامورین اجانب که از رعایای ایران و برادران خود شانند- کالمیت بین یدی الغسال شده اند؟ هزار گونه امتیازات خانه برانداز که یکی از آنها جهت محو یک دولت و ملت کافی هست با کمال بی پروائی باجانب داد- جمیع بستگانش هم از خرابکاریهای او همراهی می نمایند- گویا وطن وطن آنها نمی باشد- کسی حقوق دشمن خود را راضی نمی شود تا این درجه پامال شود- که این مردم حقوق دولت متبوعه خویش را پامال از برای اغراض نفسانی خود می نمایند-
در سی سال کدام دو خشت را جهت ترقیات و یا حفظ ملت و صیانت رعیت هم گذارده؟ که بتوانید بگوئید در مقابل اینهمه ظلم و ستم و بی اعتدالی این بنا را هم استوار نموده است؟ کدام یک از بستگان او بیک گونه عمل خیری اقدام نموده اند؟
اگر قاری خود اندر انصاف در آید- و از جهل و خودغرضی بگذرد- یک کلمه پاسخ باین اعتراضات پیدا نخواهد کرد- ترقیات ملل متمدنه بسبب همین نکته است که در انتخاب صدر اعظم و رئیس شورای بلدیه و حکومت یک ایالت و ولایت و رئیس یک شرکت از امانت و غیره ملاحظه علم و اطلاع و سنجیدگی میشود- و در ایران هیچ امر خصوصاً در صدارت و سائر عهده های دولتی این ملاحظات ابداً در پیش نیست-
بالجمله آنچه گفتیم ادله و براهین آنهمه در دست است و حاجت گفتگو و بحث نیست، با وجود این تفاصیل شما از جانب موکل خود قانوناً و کتباً و وجداناً برای مدافعه سخنی باقی دارید؟ آیا باین اجوبه قانع خواهید شد یا خیر؟
بلی- همه این تیره روزگاری و بدبختی را عدم قانون و معارف دعوت میکند و مانع قانون جز یک نفر رئیس دربار که موکل شما باشد در این دوره ایران کسی دیگر نبوده در ظرف سی سال ریاست این ملک و ملت را بحالتی انداخته که اینک خودش از ثبات و بقا و استقلال خویش مایوس شده،

و مانند ابوسفیان که به بنی امیه وصیت می نمود او نیز بمتعلقان خود توصیه می نماید که وقت را غنیمت بشمرند-

غافل از آنکه باطن وطن و حقانیت این خاک پاک هزار ها این گونه خائنین خودی و بیگانه بخاک مذلت نشانیده و افکار مفسدت کارانه آنان را باطل گذارده و مجال نداده که بجز از گذشته بدر روند- اگر موکل شما بتاریخ رجوع نماید و احوال خائنین بدین خاک پاک را بدقت نگرد- شاید عبرت گرفته از کردار هائے خویش ندامت حاصل نماید-

خادمیت وطن مقدس یا موئید استقلال دائمی او است- گمنام نمودن این چنین دولت محترم معزز قدیمی از قدرت دول و ملل خارج بل مخالف تاریخ عالم است شاهد صادق آنکه ارکان مجلس شورئ جمیع دول معظم ملتفت ممالک این امر خطیر و سوء نتیجه این قصد هم هستند که در آمدن میان یک ملت واحده امرے سهل و آسان نیست، ولے بدبختانه وکلائے خود ایران ابداً از قوۓ معنوی خبر ندارند- عقلائے جمیع ملل میدانند جهت تسخیر و آرام نمودن- و پس از آن بآبادی پرداختن مملکت ایران که آیا عاقبت بتوانند یا نتوانند از بهره بردارند- هزاران ملیون زر نقد و چند ملیون قشون لازم و در کار دارد- و هم عقلا بقدر نصف یا ثلث اهالی ایران از ملت خود شان را بدین خاک پاک نقل دهند- و این کار را چنگیز خونریز کرد- ولے با این تدابیر هم ایرانیان چنگیزیان را قلب در خود نمودند- و ابداً در ایرانیت آنان انقلابے حاصل نشد- و دولت بخود شان انتقال نمود- اینها همه در نقشه و خریطۂ تاریخی ایران ثبت است- طرف این اراده هرگز در شورائے هیچ ملت و دولت نائل به اکثریت آراء نتواند شد-

روسیه اینک صد سال است صوبۂ قفقاز را با آنکه در او مسلمان و عیسوی مخلوط ند گرفته و سالے چندین ملیون از خزانه پترزبورغ به قفقاز فرستاده مصرف آنجا می نمود- تا آنکه معادنهائے نفت سیاه مایۂ بسے و سفیدی آمده- و از دولت معدنها گریبان دولت از مصارف فوق العاده رهائی یافت-

ملک و ملت ایران- هندوستان و هندیهائے عیاش جهان کم مارک نیست- که هزاران سال است به بندگی و عبودیت دیگران خوگر گردیده مانند عبور مور و نه جنبش و نه تصور آزادی

تا چه رسد جلیل القدر آقا میرزا محمود صدر المحدثین میتوانند ملتی مانند ایران را که یک جنبش و یک آئینند بشور آورده و از وظیفهٔ "حب الوطن من الایمان" بیاگاهانند. تا جمیع افراد بهیئت اجتماعیه بهتر و سخت تر از ملت ترنسوال جهت حفظ وطن و دامن غیرت بر کمر استوار نمایند. غلبه بر نیم ملیون ترانسوالی علاوه بر جانها که انگلیس در آن راه نثار کرد که بقول جراید انگلیسی نبود خانه در انگلستان که شیون از او بلند نبود و به اتمام نشسته بود با صرف یکصد و هشتاد ملیون برا هیم اورا میسر نباید. استیلاء بر بیست ملیون ملت واحده شجاع متدین غیور ایران کار سهل و آسانی نیست.
این قسم شیر است ببازی نمیتوان گرفت صاحب هیچ وجدان خبیث رضا و فتوی نمی دهد با قدام چنین امر خطیر پر ضرر کم منفعت. حرف در بی‌غیرتی و حمیت ماندن اهالی است که آنهم منسوط بغیرت امنای دولت و علمای ملت و تبدیل و تغییر سبک منابر است ؎

من از بیگانگان هرگز ننالم — که با من هر چه کرد آن آشنا کرد

که حس ملت ایرانیان را کشتند و غیرت را از آنها سلب نمودند. لعنة الله علی القوم الظالمین،

هر دولت و ملت پرست. وطن دوست را لازم است در کارهای مهمهٔ مملکتیه بحکمهٔ وجدان مراجعت و در حضور قاضی وجدان محاکمه نموده بسنجد و بفهمد. و آنان که ما را اینجا کشانده‌اند اسمشان در تاریخ به لعنت یاد نماید. و از هیچ چیز و از همه هراس ننماید. خصوصاً در این دوره که در سایهٔ اعلیحضرت ظل الهی بساط عدل گسترده و باب معارف باز و فراز است، و تمام معائب دستگاه قبل را ذات اقدس همایونی از همه بهتر میدانند. و خدمت و خیانت هر کس در حضور اقدس همایونی واضح و هویدا است، ع

که خواجه خود روش بنده پروری داند

امیدواریم این نالها بی اثر نماند. و زود تر بکلی رفع سد طریق اصلاحات را امر فرمایند. از ما خبر یاد آوری و دعای ازدیاد عمر و شوکت و عظمت دولت ابد آیت بر نیاید. بقدر مقدور در یاد آوری مضایقه ننموده ایم. "لیس للانسان الا ما سعی" ؎

دامن مقصود گر آید بکف — از غم و اندوه گردم بی طرف
ور نشد از جهد کار من بکام — من در آن معذور باشم والسلام

این قدر هست اگر در این جور نگارشات کہ خیر عامہ ملحوظ هست، بے غرضانہ قلم رانی شود۔ عاقبت تاثیر خود را خواهد بخشید۔ این ترشحات از قلم هر کس و این سخنان از زبان هر شخص کہ بخواهد تراوش نماید، دیر یا زود نتیجہ اش بظهور می پیوندد۔ اگر از صد کلمہ یک کلمہ موثر و کارگر آید از برائے هیئت اجتماعیہ هزاران خیر در بر دارد۔ چنانچہ معروف است کہ حکیم سنائی میفرمود:۔

مرا ارشاد نکرد مگر دو کلمہ سخن دیوانہ۔ چہ روزیکہ سلطان ابراهیم عازم تسخیر هندوستان بود، قصیدہ در حق او سرودہ میبردم در حضور سلطان بخوانم۔ قضارا گذارم بر در حمامے افتادہ آوازے از گلخن بگوش رسید۔ گوش فرا دادہ دیدم دیوانہ کہ لائے خور می نامیدند و مدام مست و خراب بود، همارہ سخنان مستانہ می سرود گفت "پر کن قدحے بکوری چشم سلطان"۔ تا نوشیدہ از خیال این و آن برهیم ساقی پاسخ داد سلطان مردیست غازی۔ و عزم غزائے با کفارہ دارد۔ لائے خور گفت "سنائی حکیمے است فاضل و ادیبے است قابل مردے است بلند پایہ۔ و شاعرے است پرمایہ" لائے خور گفت پس مرد حریص بے مدرک نامحمود است۔ زیرا ملکے کہ دارد تحت انتظام نیاوردہ۔ ادارہ مسلمانان را بعاملان ستم کار خود سپردہ۔ و کار اسلام را پریشان نمودہ۔ بہ هندوستان از پے گردن نمودن زر میرود نہ رواج دین نوبتے دیگر گفت "پر کن قدحے بکوری چشم سنائیک شاعر" ساقی گفت "سنائی حکیمے است فاضل و ادیبے است قابل مردے است بلند پایہ۔ و شاعرے است پرمایہ" لائے خور گفت، اگر مرد بلند پایہ بود بشغلے قیام میکرد کہ بکار او بیاید۔ فردا اگر او را بمعرض سوال در آوردہ و از او پرسش نمایند در دنیا بهر آخرت خود چہ اندوختہ بخواهد گفت۔ بدروغ محض لاف و گزاف مدح سلطان ابراهیم سرودہ و ذخیرہ نمودہ ام۔ هنوز غافل است کہ او را بهر چہ آفریدہ اند۔

"چون من این سخنان بلند و اندرزهائے خردپسند و دانشمندانہ از لائے خور دیوانہ شنیدہ۔ لرزہ بر اندامم افتادہ۔ موهائے بدنم از جامہ سر بر آوردہ متنبہ شدم۔ کہ عمر خود را بہ بیهودہ ضایع نمودہ ام۔ از مستی غفلت بهوش آمدہ ترک یاوہ سرائی گفتہ و از مداحی بندگان بہ پرستش آمرزگار جهان پرداختم۔ و از آن از پے ارشاد خود سرودہ۔

هر که چون کرگس بمردارے فرود آورد سر — همچو طوطی کے تواند طعم شکر داشتن
رایت همت ز ساق عرش برباید فراشت — تا توان افلاک زیر سایه پر داشتن
تا دل عیسی مریم باشد اندر بند تو — کے روا باشد دل اندر بند هر خر داشتن
یوسف مصری نشسته با تو اندر انجمن — زشت باشد چشم را بر نقش آزر داشتن
او مدینه علم را در جوئے پس در وے خرام — تا کے آخر خویش را چون حلقه بر در داشتن
چون همے دانی که شهر علم را حیدر در است — خوب نبود غیر حیدر میر و مهتر داشتن

خداوند عالم بحرمت مقربان درگاه ربوبیتش دل ما را از محبت این بزرگوار و آل طاهرین او مملو فرماید تا باعتقاد پاک در حفظ و حراست وطن و ناموس شریعت برآئیم۔ هر چند مناسب نیست که این مطالب را در خاتمهٔ این جلد بنگاریم۔ زیرا از ین قبیل حکایات بسیار است که انشاء اللہ در موقع خود ذکر خواهد شد، ولے بمفاد ع

سینه می گوید که من تنگ آمدم فریاد کن

خودداری نتوانست بذکر این چند کلمه اکتفا می نماید مشروط آنکه قارئین بوجه محترم ملیت طریق انصاف پیش گرفته منصفانه در محکمهٔ بر وجدان سبب و مسبب را سنجیده پس از آں در علیه و له مادعا تصدیق و یا تکذیب نمایند۔

در عصر شاه شهید خزانهٔ دولت علیهٔ ایران تمام جهان را در شک و گمان انداخته و بلکه همگی ایقان حاصل نموده بودند بر اینکه در دنیا اوّل خزینه ایست که بدول دیوان خارجی و داخلی مملو و معمور است۔

بعد از واقعهٔ هائله خاقان شهید از عدم تدبیر برخے از وکلائے بے غیرت و تمیز پرده از ین کار برافتاد۔ و اسم بے مسمّی بودن خزینهٔ ایران ظاهر گردید۔ معلوم شد از کلمه خزانه حرف اوّلش را کم (خ) باشد بجا گذارنده اند۔ العهدة علی الراوی۔

آنچه بود و نبود نادر و دوارث تاج و تخت به مرکز سلطنت عظمی رندان عراقی تاراج بردند چو ترکان خوان یغما را۔ و در خزینهٔ یکصد و هفت ساله متواجاریه یکصد و هفت اشرفی فتح علی شاهی و یا محمد شاهی و ناصر الدین شاهی بجائے نگذارده بودند۔ علاوه بر آں مبالغے قروض

وانمو کردند- هرچند از چگونگی کما هو حقه آگاهی نداریم و بحدس و گمان سخن میرانیم و حکم قطعی نتوانیم کرد- که در خزانه چیزے موجود بود یا نبود-

ولے پس از مصالحهٔ روس فرمانیکه فتح علی شاه مغفور بنائب السلطنه مرحوم با خط جنت مکان قایمقام صادر فرموده خطاب بولایت عهد میفرمایند- اگر آن فرزند را رسیدگی سال بیش خزانهٔ عامره و ذخیرهٔ خاطر است که هشتاد کرور موجودی خزانه بود- نباید مصارف لشکرکشی وغیره را هم از نظر دور بدارید-

و در اینکه در عصر خاقان شهید هم همه ساله وجهے بخزانه داخل میشد، حرفے نیست و کم و زیادش سخن نمیرانم، ولے با قبضیت خاقان شهیار چگونه خردنکته سنج میتواند باور نماید که در خزینه هیچ نبود- و از طرف دیگر خود امین السلطان و متعلقان آن از برادر و برادرزاده و خواهرزاده و عموزاده و کسان صدارت پناهی و حاجی عموی شریک سرقت هائے ایشان یعنی حاجی محمد حسن امین الضرب اصفهانی که با اسم و رسم همه را می شناسید و دارائے آنان را تا یک درجه میدانید- که هر یک شان اینک صاحب بلیونها از نقد و جنس و املاک و جواهرات که بیش از نقاینهٔ یک خزانه و همه در نظر است بیاخته این مبلغ هنگفت را بعد از سی سال با آن مخارج هائے بے معنی و اسرافهائے لاطائل هنوز موجود دارند- ولے در خزانهٔ دولت هیچ نباشد عقل هر خردمند در کشف این معما متحیر است ؎

ملحدِ گرسنه و خانهٔ خالی و طعام
عقل باور نکند کز رمضان اندیشد

مناسب است این مثل غیر مناسب را جهت عبرت بعرض هیئت اجتماعیه برسانیم-

مشهور است قمار بازان که در یک جا گرد می آیند و مشغول قمار می شوند- بعد از دو سه روز یعنی تمام کار هست و نیست عموم در کیسهٔ کوزه مدخر گرد میگردد- علاوه بر آن تزئینات آنان را از انگشتر و ساعت وغیره همه بباد قمار رفته- بالآخر صبحے با دیدگان خواب آلود و رنگ پژمرده با نهایت کسالت از قمارخانه خارج میشوند- مانند دولت و هیئت اجتماعیهٔ ما که همه چیز را باخته ایم و این کوزه داران همه را ربوده اند-

اما در قمارخانه بین قمار بازان یک قرار نیک هم هست که هر کس برده کم یا بیش مرحمتاً چیزے بکسانیکه باخته اند اکرام می نمایند- و بخدام مانند پیشخدمت و دربان- غلیان فروش،

1998

ALLAMA
IQBAL LIBRARY
UNIVERSITY OF KASHMIR
HELP TO KEEP THIS BOOK
FRESH AND CLEAN.